

MAKIN GAIKID

Joan Mari Torrealdai

Andoaindik Hondarribira
Caracasetik barrena

JAKIN

EUSKALGINTZA
ELKARLANEAN
FUNDAZIOA

**MARTIN UGALDE. ANDOAINDIK HONDARRIBIRA
CARACASETIK BARRENA**

Joan Mari Torrealdei

Galerazia dago liburu honen kopia egitea, osoa zein zatikakoa, argitaraldi honen jabeen baimenik gabe.

Azalaren diseinua: Juanma Aramendi eta J. F. Igartua

Maketa eta fotokonposaketa: Kaioa publizitatea

Fotomekanika: Zyma S.L.L.

Inprimaketa: Lizarra, S.L. Tafallarako bidea 1. km.- 31200 Lizarra

Argazkiak:

Argazkirik gehien-gehienak Martin Ugaldereen artxibokoak dira. Jatorri askotarikoak dira, izan. Garrido bere lagunak atereak dira horietako batzuk.

Bestelako iturriez ere baliatu gara argazkiak inguratzeko. Bereziki eskertu nahi ditugu Andoaingo Udaletxea, M. Larramendi Kultur Bazkuna, Aiurri aldizkaria, Sabino Arana Kultur Elkargoa eta Euskaldunon Egunkaria.

Azalean agertzen den Martin Ugaldereen argazkia Ander Gillenearena da.

© Joan Mari Torrealdai Nabea

© Argitalpen honena: Jakinkizunak, S.L.

Euskalgintza Elkarlanean Fundazioa

ISBN: 84-922537-9-7

L.G.: NA. 2.241-1998

JAKIN

Tolosa hiribidea, 103-1.C

20009 Donostia

Tel. 943.21.80.92

Fax 943.21.82.07

e-posta: jakin@jalgi.com

Aurkibidea

Hitzaurrea

Urtez urte

Haurtzaroa eta gaztaroa

Ama "periodista", Aita "enpresario" eta "politiko"

Andoain kutunetik Andoain frankistara

Ikasteko egarria

Mundua aldatu, gerrarekin

Afrikan soldadu

Euskal Herritik Caracasera

Familia elkartzea helburu

Askatasunaren atea

Caracas, aberri berria

Venezuelaren lilura

Caracasen ere abertzale

Deskubrimendua eta konkista

Caracasetik Euskal Herrira. Itzulera baten historia

Betiko asmoa

Politikan ez aritzeko baldintzapean

Bizimodua atera beharra

Historiak eta istorioak

Lan politikoa

Ajuriagerraren itzalean

"Alderdi", aldizkari ofiziala klandestinitatean

Kontseilari Leizaolaren Jaurlaritzan

Estatu espainiarretik bidalia

Urrutiratzetik hausturara

ETAko gazteekiko errespetua

Idazlea

Nahiago idatzi, mintzatu baino

Emaztea irakurle

Irakurketa sistematikoak

Bakardade osoa behar

Lan asko, diru gutxi
Etika eta estetika
Poesiak ukitutako ipuina
Idazle "venezuelarra"
Euskal idazlea

Kazetaria

Erreportari eta zuzendari Venezuelan
Esperientzia etsigarria *Deia*-n
Saiolari eta elkarrizketatzaile
Joxemi Zumalaberen sua, egiazkoa

Hitz bitan

Martin Ugaldek esanak
Beste aberria
Itzulera, betebehar morala
Etxera, etorkizunaren alde
Idazle bi, bihotz beretik
Inmigrantearen begiekin
Idatziz mintzo
Irakurlea buruan
Ipuinean eroso
Martin Ugalderi esanak
Venezuela ulertu eta maitatu
Euskeraz eta "venezueleraz"
Ahularenganako begirunez
Biziaren narratzaile
Zehatz eta aberats

Aurkibide onomastikoa

Hitzaurrea

Hogei urte laster Anjel Lertxundik idatzi zuela euskaldunok ez garela batere ondo portatu Martin Ugalderekin, eta ez zaiola justizia handirik egin kreatzaile bezala. Ez kreatzaile gisa eta ez bestela, erantsiko nuke nik.

Anjel Lertxundik hori esan zuenetik, hala ere, Martin Ugaldek jaso du zorionik eta eskerronik. Gogoan ditut batzuk: 1993an, "Ohorezko euskaltzain" izendapena, AEKren omenaldia Korrikakoan; 1996an, *Jakin*-ek eskainitako omenaldia Hondarribiko lagunekin eta *Euskaldunon Egunkaria*-rekin batera; 1997an, Manuel Larramendi Kultur Bazkunaren "Ohorezko Lehendakari" izendapena, Rikardo Arregi Kazetaritza Sarietan "Ohorezko Aipamena", eta guztien gainetik, Andoaingo Udaletxeak egindako omenaldia: aste kulturala, "domina" eta Andoaingo "Seme Kutun" izendapena. Eta azkenik, aurten bertan, *Euskalgintza Elkarlanean Fundazioa*-k "Merezimendu Saria" eman dio, milioi bat pezeta, bere traiektoria eskertuz.

Ematen du mendearen hirulaurdenak egitearekin batera etorri zaizkiola Martin Ugalderi aitortzak eta omenak. Berandu bada ere, ez dago gaizki. Baina hau guztiau hutsaren hurrengo litzateke gure gizarteak Martinen onena jasoko ez balu. Hau da, bere erdua eta bere obra. Egiteko horretan laguntzeko asmoa du liburu honek.

Liburu honen titulua *Andoaindik Hondarribira Caracasetik barrena* da, eta ez kasualitatez.

Martinek hainbeste maite eta miretsi duen Agirre lehendakariaren obra bat gogoratzen du: *De Guernica a Nueva York pasando por Berlin*. Hori bateko.

Eta besteko, hiru herri aipatzen dira bertan, hiru historia: Andoainen 25 urterarte bizi izan zen Martin, esilio bikoitza tarteko (gerraostekoa eta soldadutzakoa). Caracasen 23 urte eman ditu, bete beteak, profesionalki eta sozialki arrakastatsuak. Eta Hondarribian kokatu da bueltakoan, 1969an, jubilatzerara barik etorkizunaren alde borrokatzerara etorri zenetik gaur arte.

Hiru herriotan kokatzen diren historiak, eta gehiago, kontatzen dira liburuan. Martin osoa, nolabait esan: bere lanak, bere obrak, bere joanetorriak, baina baita ere bere motibazioak, balorazioak, bere apostuak, bere arregurak.

Bizitzaren haritik tiraka segitu dugu Martin lehen parte guztian, kronologikoki. Urtez urte segitu dugu Andoainen, gerrakoan, desterruan, soldaduskan, Caracasen eta handik bueltan. Eta horrez gain, Martinen alderdi nagusizat jo ditugun batzutan patxada gehiagorekin gelditu gara: bere lan politikoa, idazle eta kazetaritza-lanetan.

Elkarrizketaren bidez bakarrik ez da ageri Martin liburu honetan. Argazkietan ere badago. Argazkien bidez ere egin liteke Martinen bizitzaren irakurketa. Bai interesgarria! Txikitandik gaur arte dago Martin argazkietan, aldi guztietan presente, hutsune batekin: Martinen lan politikoa ez du argazkietan islarik. Erraza da esplikazioa: klandestinitatean egin zuen lan Martinek, argazkirik, fikorik eta prentsaurrekorik gabe. Lan isila, gogorra. Eta ikusi denez, esker gaiztokoa. Garai hobeak etorri zirenean ez dakit Martinek abandonatu zuen politika, edota politikak (politikoek) abandonatu ote zu(t)en Martin.

Elkarrizketa eta argazki-altxorraren ondoan kronologia bat ere badu irakurleak, Martinen bizitza urtez urte segitu ahal izateko. Eta liburua isteko beste bi sailtxo. *Hitz bitan* izenekoa, Martinek esan eta idatzi dituenak bilduz; baina ez dago hori bakarrik, Martinen obrari buruz esan eta idatzi direnak ere bertara ekarri baitira. Eta azkenik, aurkibide onomastikoa, Martinekin bizitzan zehar zerikusirik izan dutenen zerrenda luzea.

Gainera, eskuartean duzun liburu hau plan orokorrago baten zatia da. Duela bost urte erabaki genuen *Jakin*-en Martin Ugaldere obra eta pentsamendua biltzea eta aztertzea. Duela urte batzuk Karlos Santamariarekin egin genuenaren antzera, orduan Gipuzkoako Diputazioak luzatu zigun dirulaguntzari esker.

Hiru zati ditu plan orokor honek.

Lehena, eskuartean duzun hau, hots, elkarrizketa bio-bibliografikoa, edo Martinen historia bizia.

Bigarren zatia, Martinen lan idatziaren bilketa da: jaso-bidaliak hiru mila gutun; ehundaka lan periodistiko; hainbat saioa, hitzaldi eta kolaborazio; 30en bat liburu.

Eta hirugarren momentu baten Martinen lanaren eta pentsamenduaren azterketa letorke, bospasei kapitulutan, Martin kazetari, idazle, euskaltzale, historiagile, politikoa, eta beste.

Anbizio eta arnasa handikoa da Martin Ugaldere inguruan egin nahi duguna, baldin eta nork lagundurik badugu. Gerokoak gerorako utziz, aurrena eta agian inportanteena aurkezten dugu orain: Martinen historia, berak kontatua.

Bi hitz esateke ezin utzi elkarrizketa nola gauzatu dugun adierazteko.

Elkarrizketa idatzia da, hau da, nik galderak idatziz pasa eta berak idatziz erantzun. Zergatik? Martinek beti esan du idatziz espresatzen dela bera ondo eta ez hitzez, distantzi egokia burutik eskura dagoena dela eta ez burutik mihinera.

Idatzia izan arren, naturaltasun eta freskotasun osoa du elkarrizketak, Martinek aukeraturiko teknikari esker. Izan ere, Martinek galderaz galdera erantzun du, hurrengo galdera ikusi ere egin gabe. Zuzenean eta bizian egina ematen du. Inoiz disfuntzionaltasunik ere ekarri du aukera honek, gero espreski galdetzen zena aurretiaz erantzun izana, adibidez. Baina hemen inportantea da azpimarratzea, esaten duenez gainera esateko modua ere Martinena dela oso osorik.

Eskerrak emateko orduan, lehenengo eta behin Martin eskertu behar dut. Zer eskertu? Hainbeste gauza... Hasteko, lan hau egiteko aukera eman izana, eta gero eskaini didan konfiantza osoa, gaisoaldiak gorabehera lan honetan murgildurik eman duen denbora, eta kutsatu didan ilusioa. Anamariri ere gauza asko eskertu nahi dizkiot, baina batez ere etxean sartu naizen guztietan erakutsi didan harreraren kalitatea.

Imanol Murua Uri lankidearen eskua ere eskertu behar dut, orrialde hauek berrikusten, zuzentzen, eta txukuntzen egin duen lan ederra.

Eta eskerrak, nola ez, *Euskalgintza Elkarlanean Fundazioa*-ri. Berari esker kaleratzen da liburu hau. Honela, argazki eta guzti, ateratzea ere berari zor zaio. *Jakin*-ekin bat egin du *Euskalgintza Elkarlanean Fundazioa*-k Martinen historia bizia elkarlanean ezagutzera emateko orduan.

Eskuetan duzu liburua. Barrena sartzera konbidatzen zaitut. Ez zara damutuko. Barruan aurkituko duzun gizonak ez dizu huts egingo. Nik aurkitu dudan Martin bera aurkitzea opa dizut: euskaldun osoa, euskaltzalea, buruz argi eta bihotz garbia, printzipioetan tinkoa, pertsona eta erakundeekiko leiala, kontzientziaren jarraitzaile kupidagabea, inmigrazio onaren paradigma, profesional paregabea, idazle eta kazetari handia, pertsona fina, erdararen mundu arrakastatsutik euskararen mundura itzuli dena.

Usurbilen, 1998ko urriak 21

Urtez urte

1921. Azaroaren 11n jaio zen, Andoaingo Kale Berrian

1921. Azaroaren 15ean, San Martin egunez, bataiatu zuten herriko elizan Martin Andoni izenarekin. «Sub conditione» bataiatua zuten etxean aurretik, erretoreak Andoni euskal izena ez zuelako onartu nahi.

1931. Aita Andoaingo zinegotzi hautatu zuten apirilaren 12an EAJ alderditik. 1934ko hauteskundeetan berritu egin zuten izendapena eta 1939 arte, Bartzelonan ere, balio izan zuen.

1936. Abuztuan familiarekin batera ihesi egin zuen Andoaindik. Hilabete egin zuten Mundakan eta zortzi Bilbon.

1937. Aita Asturiasera joan zen gudariekin. Muselgo portutik arrantzuntziz Frantziara ihesi egin zuen gero, eta handik, merkantzia bagoitan itxita, Kataluniaraino.

1937. Joseba anaia Sobiet Batasunera joan zen, Bilbon untziratuta.

1937. Uztailaren 4an Frantziara alde egin zuen Martinek amarekin. 11 hilabete egin zituzten Nièvre-ko Château-Chinon-en.

1937. Ekainean ama aitarengana joan zen Bartzelonara.

1938. Donibane Garazira joan zen Eusko Jaurlaritzaren koloniara ekainean. Urtebete egin zuen.

1938. Aita mendiz Frantziara pasa zen apirilean. Ama, frankistek Bartzelonan harrapatua, Andoainera bidali zuten.

1939. Aitak, abuztuan, Venezuelarako untzia hartu zuen Bordelen.

1939. Donibane Garaziko zaharrenak Donibane Lohizuneko eskolara pasa ziren, Martin hauen artean.

1940. Alemanek Frantzia hartu zuten.

1940. Gurs-eko kontzentrazio-zelaiari egin zuen Martinek hilabete, maiatzean.

1940. Kontzentrazio zelaia utzita Donibane Lohizunera itzuli zen ekainaren 23an. Alemanak herrian sartzen ikusi zituen San Joan egunez. Lau hilabete egin zituen Donibane Lohizunen.

1940. Hiru urteko exilioaren ondoren, salbokondukto batekin Andoainera itzuli zen, amarengana, urriaren 17an. Igandero goardia zibilenean agertu behar zuen, eta herritik irten ezin.

1940. Laborde enpresa-gizonak lana eman zion abenduan, pabilioi berriaren eraiketan, pintatzen, linterneritzan. Bi urte egin zituen.

1942. Maiatzaren 10ean soldaduska hasi zuen, Marokon. Ia hiru urte egin zituen Tetuán, Thelata de Anyera eta Alcazar Zeguer-en.

1945. *El Diario Vasco*-n Andoaingo berriemaile hasi zen.

1945. Laborden berriz lanean hasi zen, oraingoan bulegoan, eskutitz sailean. Bi urtez aritu zen.

1947. Amarekin batera Caracaserako itsasuntzia hartu zuen Bilbon urriaren 12an. Anaia gaztea Venezuelara ekarrarazi berri zuen aitak Sobiet Batasunetik. Beraz, familia osoa bildu zen hamar urteren buruan Caracasen.

1947. Burdinkiak eta elektrikagailuak saltzen hasi zen Martin herriz herri Venezuelan.

1947. EAJn afiliatu zen.

1948. Caracaseko «Eusko Gaztedi»ren sortu zuen eta bertako lehendakari izan zen bizpahiru urtez. Gero ere beti gertu egon zen.

1948. EAJko kanpoko (Hegoameriketako) batzordeko lehendakaritza hartu zuen.

1948. General Motors-en hasi zen lanean maiatzaren 21ean. Zortzi hilabetera utzi zuen lanpostua, kazetarigintzan hasteko.

1948. *Elite* aldizkarian lanean hasi zen otsailean, free-lance gisa astean bi erreportaia eginez. Pakito Villanuevak egin zion lan eskaintza.

1949. *Euzkadi* aldizkariaren zuzendaritza hartu zuen etapa berrian. Urte horretako maiatzean, 70 zenbaki argitara eman eta gero, diru faltaz amaitu zen 1942an sortutako ahalegina.

1950. *Elite* astekariko erredakzioburu (*de facto*, zuzendari) izendatu zuten maiatzean. Venezuelako astekari grafiko bakarra zen *Elite*.

1951. Nazionalitate venezuelarra hartu zuen.

1952. Ingelesa ikasi zuen Michigan-eko Unibertsitatean, urte erdiz, *Elite*-n horretarako baimen berezia lortuta. New York-era joan zen gero, New School-en literatur ikastaroak hartzera. Mario Salegi eta Jesús Galíndez ezagutu zituen. Erreportaiak idazten zituen Estatu Batuetatik *Elite* astekarirako.

1953. Apirilean, Gurutze Gorriak antolaturiko Erreportaia Lehiaketan lehen saria irabazi zuen: «La Cruz Roja, una campaña ante el dolor».

1953. Uztailean, *Páginas* aldizkariko Erreportaia Lehiaketa irabazi zuen: «El secreto del Padre Veretta».

1954. *Elite* utzi eta egunkari eta aldizkarietzat erreportaia bereziak idaztera jo zuen. Gero, Creole-ko *Nosotros* aldizkariaren zuzendaritza hartu zuen.

1955. Anamari Martínez Urreiztietaekin ezkondu zen Zurich-en martxoaren 22an.

1955. *El Nacional* egunkariak antolaturiko Narrazio Laburren Lehen Saria irabazi zuen abuztuan: «Un real de sueño sobre un andamio».

1956. *Imágenes de la Semana Santa en Venezuela* separata ilustratua argitaratu zion apirilean Caracasen Creole Petroleum Corporation-ek, *El Farol* kultur aldizkariko gehigarri gisa. Martinen lehen obra argitaratua da.

1956. Unai Ona semea jaio zen ekainaren 20an.

1957. *El Nacional* egunkariak antolaturiko Ipuin Lehiaketan bigarren saria irabazi zuen: «La luz se apaga al amanecer».

1957. *El Universal* egunkariak antolaturiko Ipuin Lehiaketan bigarren saria irabazi zuen: «La semilla vieja».

1957. Elkarlanean idatziriko *Los Vascos en Venezuela* argitaratu zuen Caracaseko Euskal Etxeak.

1957. Lehen ipuin bilduma argitaratu zuen: *Un real de sueño sobre un andamio* (Cromotip, Caracas).

1957. Miren Itxaso alaba jaio zen uztailearen lean.
1958. *El Nacional* egunkariak antolaturiko lehen erreportaia saria irabazi zuen: «San Rafael de Mucuchíes».
1958. *Estampas* aldizkariak antolaturiko Ipuinen bigarren Lehiaketan bigarren saria irabazi zuen: «Los últimos mangos».
1958. *La semilla vieja* ipuin-liburua argitaratu zuen (Cromotip, Caracas).
1959. Euskal Etxeko lehendakaria izan zen bi urtez.
1959. «Iltzalleak» ipuinarekin irabazitako sari gisa *Urrezko domina* eman zion Jose Antonio Agirre lehendakariak.
1959. *La Iglesia de mi pueblo* idatzi zuen Andoaini buruzko libururako.
1960. *El Farol* aldizkarian ipuin pare bat argitaratu zuen.
1960. Evanston-eko Northwestern University-n «Master of Science in Journalism» egin zuen bi urtez, Standard Oil Company-ren beka bati esker.
1961. *Iltzalleak* liburua publikatu zuen Caracasen, Cromotip argitaletxean. Venezuelan argitara ematen den lehen euskal liburua da. 1985ean bertsio gaurkotua argitaratu zion Erein-ek: *Hiltzaileak*.
1961. *Las manos grandes de la niebla* ipuinak Madrileko «Sesamo» saria irabazi zuen.
1962. Creole Petroleum Corporation-era itzuli zen, argitalpenen departamenduko buru egiteko. *El Farol* aldizkariaren Zuzendaritza hartu zuen. *Nosotros* barne-aldizkari industrial eta konpainiaren beste publikazioak ere gain-zuzentzen zituen garai berean. 40.000 aleko tirada zuen *El Farol*-ek eta 15.000koa *Nosotros*-ek.
1963. *Cuando los peces mueren de sed* erreportaia liburua publikatu zion Universidad de los Andes-ek. Kazetari eskolan erabili ohi dute liburu hau.
1964. *Ama gaxo dago* antzerkia argitaratu zuen (Cromotip, Caracas).
1964. Antzerki-lan bat idatzi zuen: *Gurpegi'n aspaldi gertatua*. Argitaragabe du oraindik.
1964. *Las manos grandes de la niebla* ipuin-liburua publikatu zuen (Cromotip, Caracas).
1964. Miren Ainara alaba jaio zen otsailaren 6an.
1966. *Umeentzako kontuak* liburua argitaratu zion Zarauzko Itxaropena argitaletxeak.
1966. *Unamuno y el vascuence* saiakera liburua argitaratu zuen Buenos Aireseko Ekin euskal argitaletxean. 1979an atera zuen bigarrenez Ediciones Vascas-ek Donostian.
1966. *Zeruko Argia* aldizkarian idazten hasi zen.
1967. Anamari emaztea eta hiru seme-alabak Irun-en kokatu ziren. Martini debekatu egin zioten Estatu Espainolerako sarrera.
1967. Irakasle hasi zen Caracaseko Andres Bello Unibertsitatean. «Iritzi publikoa» eta «Masa komunikazioa» gaiak irakatsi zituen.
1967. «Relator» gisa eskuhartu zuen «XIII Congreso Internacional de Literatura Iberoamericana» delakoan, Caracasen.
1968. *Las rejas están sembradas en el jardín* idatzi zuen. Argitaragabe dago.
1968. *Panpiñak* lana idatzi zuen.
1968. Premio Municipal de Caracas Sariaren akzesita irabazi zuen.

1968. Otsailean Creole utzi zuen, hamabost urte enpresan egin ostean, Euskal Herrira itzultzeko.

1969. Euskal Herrira etorri zen. Emazteak hartua zion etxebizitza Hondarribian.

1969. *Zeruko Argia*-ko taldean sartu eta Euskaltzaindiko bileretan parte hartzen hasi zen. Caracasen zegoela izendatu zuten euskaltzain urgazle.

1970. EAJn Ajuriagerraren taldean aritu zen eta barruko Alderdiko batzorde eraginkorreko kide egin zen.

1970. Euskara batuaren aldeko apustua egin zuen bete-betean.

1971. *Alderdi* izeneko EAJren aldizkari ofizial eta klandestinoaren zuzendaritza hartu zuen otsailean. 1974ko abendura arte izan zen zuzendari.

1972. Leizaola Lehendakari zela, Eusko Jaurlaritzako kontseilari izendatu zuten, EAJren izenean, Joseba Rezola hil berriaren orde. 1975eko ekainean utzi zuen, bere borondatez.

1973. Bilbon Guria saria irabazi zuen «Los gitanos» ipuinarekin. Sari konpartitua izan zen.

1973. Euskaltzain urgazle konfirmatu zuten.

1973. *Itsasoa ur bazter luzea da* liburuan Martinen lau ipuin euskaratu zituen Dionisio Amundarainek (Gero, Bilbo).

1973. Espainiako poliziak Estatutik kanpo bidali zuen urriaren 18an. Hurrengo egunean Jorge Oteiza bere emaztearekin agertu zitzaion etxean Anamariri eta «Amabirjina haurrarekin» eskultura oparitu zion. «Amak haurrarekin behar du egon», esan zion Itziarrek. Donibane Lohizunen hartu zuten egoitza Martinek eta familiak.

1973. Madrileko *Café Gijón* sarian finalista izan zen «El mar es una orilla muy larga» ipuinarekin.

1974. *Hablando con los vascos* elkarrizketa liburua publikatu zuen (Ariel, Barcelona). Elkarrizketatuak: Joxemiel Barandiaran, Koldo Mitxelena, P. Arrupe, Agustin Ibarrola, Ramon de la Sota, Isidoro Fagoaga.

1974. Bilbon *Lauburu de Plata* eman zion Galería del Libro liburudendak, *Hablando con los vascos* liburuagatik. Urte honetako libururik salduena izan zen bi argitaralditan.

1974. *Síntesis de la Historia del País Vasco* argitara eman zuen, aurrena Madrileko Seminarios y Ediciones argitaletxearekin bi aldiz eta, gero, Ediciones Vascas donostiarrarekin. Argitaraldi ugari izan ditu.

1974. *Tres relatos vascos* argitaratu zuen Donostiako Txertoan.

1974. *Hablando con Chillida, escultor vasco* argitaratu zuen Donostiako Txertoa argitaletxean.

1975. *Las brujas de Sorjín* eleberria argitaratu zuen Donibane Lohizuneko Axular argitaletxean. Bigarren argitaraldia 1978koa da (Ediciones Vascas, Donostia).

1975. Euskal Herriaren desterruari dagokion zatia idatzi zuen Martinek *El exilio español de 1939* liburuan, 6 liburukitan (Taurus, Madrid).

1976. Hondarribira itzuli zen irailean, ia hiru urte Iparraldean igaro ostean.

1977. Elias Amezagak-eta antolaturik, alderdi guztietako idazle, kulturako eta politikako hainbatek omenaldia eskaini zioten Bilboko Guria jatetxean. Juan Ajuriagerrak Aurelio Artetaren esmalte baten eskaintza egin zion.

1977. *Deia* egunkariko zuzendariorde eta euskal taldearen arduradun izendatu zuten.

1977. Euskaltzaindiaren *El libro blanco del euskera* laburtu eta berridatzi zuen. Hurrengo urtean euskaraturik atera zen: *Euskararen liburu zuria*.

1978. Sociedad Bolivariana del País Vasco-ko Idazkari izendatu zuten.

1978 *Conflicto lingüístico en Euskadi* liburua idatzi zuen, Siadeco-k zuzenduriko txosten-sail batetik abiatuta (Euskaltzaindia, Bilbo). Euskaraz ere agertu zen: *Hizkuntz borroka Euskal Herrian*.

1978. *Herri baten dehiadarra / El grito de un pueblo* liburuko hitzak idatzi zituen. Irudiak A. Schommer-enak dira (Ediciones Vascas. Donostia).

1978. *La guerra en Euskadi* liburuan parte hartu zuen (Plaza & Janés. Barcelona).

1979. *Cuentos de inmigrantes* ipuin-liburua publikatu zion Donostiako Ediciones Vascas-ek.

1979. Eusko Kontseilu Nagusiak boletín ofizialaren arduradun izendatu zuen.

1979. *Narrativa vasca actual. Antología y polémica* liburuan *Deia*-n elebitasunari buruzko polemikan idatziriko artikulak bildu zituen, «Las manos grandes de la niebla» ipuinaz gainera (Zero Zyx, Madrid).

1979. *Reveron, 18 testimonios* liburuan parte hartu zuen (Lagoven, Venezuela).

1979. Venezuelara joan zen gurasoak ikustera. Han eskatuta, *Bajo estos techos* idatzi zuen (Lagoven, Venezuela). Creole Petroleum Corporation-en enkargua izan zen, Simon Bolívar bizi izan zen etxeei buruzko erreportaia.

1980. *El problema vasco y su profunda raíz político-cultural* liburua atera zuen Donostiako Aurrezki Kutxa Probintzialarekin.

1980. *Obras completas de Sabino Arana y Goiri* (3 liburuki) zuzendu eta biografia erantsi zion (Sendoa, Donostia).

1981. *Obras completas de Jesús María de Leizaola* (4 liburuki) zuzendu zuen (Sendoa, Donostia).

1981. *Obras completas de José Antonio Aguirre Lecube* obra (2 liburuki) zuzendu zuen (Sendoa, Donostia).

1981. Urte honetan hasi zen *Historia de Euskadi* idazten. 1984an bukatu eta, 6 liburukitan, Editorial Planetak atera zion.

1982. Eusko Jaurlaritzan Kultura Saileko Euskarazko Arazoetarako zuzendari izendatu zuten.

1982. *Nueva Síntesis de la Historia del País Vasco. Desde la Prehistoria hasta el Gobierno de Garaikoetxea* liburua plazaratu zuen (Elkar, Donostia). Bigarren argitaraldia atera zen 1997an.

1982. Azaroaren 12an, Caracasetik ekarri berritan, hil zen aita, Pello Ugalde Beloki.

1983. Gasteizen Ignacio Aldecoa ipuin saria irabazi zuen «Erregetako izpiritu beltzarana» ipuinarekin.

1984. *Biografía de tres figuras nacionalistas vascas* liburuan Arana-Goiri, Agirre eta Leizaolaren biografiak idatzi zituen (Sendoa, Donostia)

1984. Donostiako Erein-en *Mantal Urdina* ipuin-liburua atera zuen.

1984. *Mantal urdina* ipuinarekin Irun Saria irabazi zuen.

1984. Irun ipuin saria irabazi zuen *Mugarri galduen itsumundua* ipuinarekin.

1984. Martinek gaztelaniaz idatzi eta Jose Antonio Arana Martijak euskaratu zuen *Euskaltzaindiaren histoña laburra* (Euskaltzaindia, Bilbo).

1985. EAJ banandu egin zen eta alderdia utzitako jeltkideek EA sortu zuten. Martinek 38 urtetako militantzia utzi zuen alderdi berrian sartzeko.

1985. Joseba Intxaustik antolaturiko *Euskal Herria (1936-1984): Errealitate eta egitasmo* liburu bikoitzean exilioko kulturaz idatzi zuen (Lan Kide Aurrezkoa. Arrasate). Lana: «Herriaren eta Erbestearen arteko elkarrizketa (1936-1984)».

1986. «Cofradía del Salmón del Bidasoa»ko kide izendatu zuten, Eduardo Chillida eta Juan Mari Arzak-ekin batera.

1986. «Euskaldunek hitza» sailean 13 elkarrizketa egin zituen ETBrako: Antonio Maria Labaien, Santi Onaindia, Eusebio Erkiaga, Teodoro Hernandorena, Iratzeder, Joxemiel Barandiaran, Jesus Mari Leizaola, Manuel Lekuona, Basarri, Iñaki Azpiaz, Koldo Mitxelena, Augustin Zubikarai, Maritxu Barriola.

1986. Erretiroa hartu zuen.

1987. Elkarlanean *Eloy Erentxun* margolariaren biografia idatzi zuen (Aurrezki Kutxa Munizipala. Donostia).

1987. Eusko Jaurlaritzak argitaratuko *Euskal Herria* liburuan parte hartu zuen, «Euskadiren historia laburra» lanarekin.

1987. Joseba anaia hil zen Caracasen.

1988. Bilboko Udalak antolaturiko Gabriel Aresti Ipuin Lehiaketan akzesita lortu zuen «Lapurreta» ipuinarekin.

1988. *Jose Ariztimuño «Aitzol»* obra (6 liburuki) idatzi zuen elkarlanean (Erein, Donostia).

1988. «Premio Ateneo de Pamplona» saria irabazi zuen: «Rosa Chacón».

1989. Martxoaren 18an hil zen ama, Anttoni Orradre Lujanbio.

1989 *Batasun eta zatiketen artean* liburua, euskara batuari buruzko elkarrizketa eta artikuluen bilduma, kaleratu zuen (Elkar, Donostia)

1989. *Egunkaria Sortzen* taldeko kide nagusietako bat izan zen.

1989. Eusko Jaurlaritzaren Jon Mirande nobela saria irabazi zuen *Itzulera baten historia* liburuak.

1989. *Lezo Urreiztieta*-ren biografia argitaratu zuen Elkar-en.

1990. *Bihotza golkoan* ipuin-liburua argitaratu zuen Erein-en.

1990. *Euskaldunon Egunkaria*-ren Administrazio Kontseiluko lehendakari izendatu zuten, egunkariaren sorreran bertan.

1990. *El exilio de las Españas de 1939 en las Américas* liburuan Euskal Herriari dagokion zatia idatzi zuen (Anthropos, Barcelona).

1992. *De la inmensa soledad del hombre* argitaratu zion dio Anthropos-ek Bartzelonan.

1992. *De la nueva tierra y los inmigrantes* liburua publikatu zuen (Anthropos, Barcelona).

1992. *Manuel de Irujo (1891-1991)* liburuan nafar politiko abertzalearen bizitza idatzi zuen (Txertoa, Donostia).

1992. *Mientras tanto fue creciendo la ciudad* liburua argitaratu zion Eusko Jaurlaritzak, Ascunceren eskutik.

1992. *Narradores Vascos. Antología de la narrativa breve vasca actual* liburuan «Los gitanos» ipuina plazaratu zuen (Hierbaola, Iruña).

1992. *Narrativa corta en Euskadi* liburuan «El hijo» ipuina argitaratu zuen (VOSA, Madrid).

1993. *Erroetatik mintzo* liburuan bere hainbat lan bildu zituen AEK-k omenaldi gisa (Sendoa, Donostia). Hemen agertzen da lehen aldiz 1968an idatzitako «Panpiña». Harrizko eskultura bat oparitu zioten, Korrika 8-an egindako omenaldian.

1993. Euskaltzaindiaren Txomin Agirre nobela saria irabazi zuen *Pedrotxo* eleberriak.

1993. *Itzulera baten historia* argitaratu zuen (Elkar, Donostia). Bere emaztearen familiakoen itzuleraren historia kontatzen du eleberri honetan. Hondarribiko Hiru argitaletxeak gaztelaniara itzuli zion 1995ean: *Historia de un regreso*.

1993. Ohorezko euskaltzain izendatu zuen Euskaltzaindiak.

1994. Ascuncekin antolaturiko *Antología de textos literarios del exilio vasco* liburuan bere bi lan agertu ziren: «La cultura del exilio vasco. Amerika eta Euskaldunak» eta «La semilla vieja», azterketa eta guzti.

1994. *Pedrotxo* nobela argitaratu zuten, aurrena Euskaltzaindiak eta urte berean Elkar argitaletxeak.

1996. Gipuzkoako Foru Aldundiko Kultura Sailak *sakeleko erlojua* oparitu zion azaroan, «bizitza guztiko lanaren eskergarri».

1996. Azaroan, Hondarribiko zenbait lagunekin batera *Jakin* taldeak, *Euskaldunon Egunkaria*-ren laguntzaz, bazkari-omenaldia eskaini zion. *Jakin*-ek Aginte-makila eman zion eta *Egunkaria*-k bere ikurraren eskultura.

1996. Jose Luis Otamendik aukeratu eta Hiru argitaletxeak argitara emandako *Desde aquí. Antología del cuento vasco actual* liburuan «Los turbios trabajos de la negra noche» ipuina argitaratu zen.

1997. Ekainaren 28ko datarekin Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak eskultura bat oparitu zion «Martin Ugaldere esker onez» dioen testuarekin.

1997. Ekainean, Andoaingo Udaletxean, IX. Rikardo Arregi Kazetaritza Sarietan *Ohorezko Aipamena* jaso zuen, «euskarazko kazetaritza profesionaltasun-bidean aintzindari» izateagatik.

1997. Andoaingo Udaletxeak *Seme kutun* izendatu eta domina eman zion. Horren kariaz kultur astea antolatu zen, bere bizitza eta lana aztertu eta ezagutzera emateko asmoz.

1997. *Erretiradako trena* ipuin-liburua argitaratu zuen Erein-ekin.

1997. Manuel Larramendi Kultur Bazkunak ahobatez erabaki zuen, martxoan, Bazkunako *Ohorezko Lehendakari* izendatzea Martin. Agiria eta domina azaroaren 11an entregatu zizkion Jon Unanuek.

Haurtzaroa eta gaztaroa

Ama «periodista», aita «enpresario» eta «politiko»

– Zure jatorrizko familiaren berri izan nahi nuke aurrena. Has gaitzen aitona bertsolariarekin: Gregorio Ugalde.

Aitaren aita, Gregorio, bertsolaria, bai. Bat-batean tabernan botatzen zituen horietakoa, aitak zioenez, «boltajea» pixka bat igotzen zenean; orduan, Inaxioneko tabernakoak entzuten ziren etxean, eta eskatzen zion amak (bigarren amak, Lokarik, neuk ezagutu nuen bakarra) aitaren bila joateko, eta aita Pelloekin etortzen zen. Handik zetorkion aitari edatearen aurkako jarrera; eta honen aurkako bezala hartua afizioa korrikari, mendiari, eta etxean dutxa genuen jarri berria, gerra etorri edo zenean.

Aitona Gregorio zeraindarra zen. Paperak ez du esaten zein baserritan jaio zen. Baina 1973an, ni etorri berrian, eliz-bataio liburuan aitona zein baserritan jaioa zen ipintzen ote zuen galdegin nion gutunez Zeraingo apaizari (urtarrilak 22). Hara Prantzisko Sarasuaren erantzuna:

«Agur, Martin Ugalde jauna. Atzo jaso nuan zure eskutitza, Segura'tik baitnabil. Zuk jakin nai zenukena ez da ageri bataio liburuan. Ala ere, Errosario-Anaidiak duan liburu batean, zure aitonaren guraso Jose Maria de Ugalde eta bere (emazte) ama Maria Joaquina de Usabiaga (1865, 67, 69 eta 71- gn. urteetan) Ansostegi baserrian bizi zirala garbi ikusten da. Gero, 1873-urtean beste sendi bat ageri da etxe berean; ez da ageri Ugalde'tarrak nora joan ziranik. Ikusi eta ikasi detana esan dizut. Onenbestez zu kontent bazera, bai ni ere. Jainkoa baitan, pakea ta zoriona opa dizkizu, Sarasua'tar Prantzisko apaizak. Zerain'dik 1973gn Ilbeltzaren 29'an».

Nola nahi, aitona Gregorioren gurasoak: Jose Maria Ugalde, Zerainen jaioa zen, eta ama, Maria Joakina Usabiaga, Itsason jaioa. Aiton-amonak aitaren aldetik: Miguel Ugalde, Zerain, eta Maria Rosa, Zerain. Aiton-amonak, amaren aldetik: Jose Ignacio Usabiaga, Itsaso, eta Josefa Ignacia Iza, Itsaso.

Baina ez da hemen amaitzen misterioa:

Jaurlaritzan lanean ari nintzela, Gasteizko Lakuan, ezagutu nuen bertan Zerainen eta «Ansostegi» baserrian (betidanik!) bizi zen Ugalde familiako semea. Kontatu nion nirea, eta esan zidan, fermuki, ez ginela familia berekoak, haiek beste Ugalde batzuk zirela.

Ez dakit zer dagoen honen atzetik, baina beti iruditu zait estrainio.

Nik, nirez, dakidana da, nik oso gogoan dudan aitona Gregorio, arotza, galtzeko beldur edo, Ori ibaiari jarraitu ziola behera bidean eta Bilafranka edo Tolosan aurkitu zuela nik ezagutu ez nuen amona: *Maria Dolores Valeriana Fernanda de Veloqui y Telleria, natural de Tolosa*.

Aitak esanda dakit, aitona izan zela Andoaingo lehen batzokirakoa, «Txitibar» baserrian arotz lanak egin zituen.

Ez dakit aitona noiz heldu zen Andoainera, baina izan zuten lehen semea, Pello, 1904an jaio zen hemen, martxoak 26. Lanean, uste dut, Subijanaren algodoneran aritu zela, eta bertan jarri ziren lanean, haurrak zirela, Dolores, Gabina, Maria eta Hilari, Pello aitarekin batera, Dolores Beloki amonarekin izan zituen alabak.

Aitona, bigarren aldiz ezkondu zen Leocadia Alustizarekin, eta seme bat izan zuen: Joxe Manuel.

Gero, Parrokiako Sakristau egin zuten aitona.

Hara hemen Joxe Eizmendik, gero bere orde z jarri zen familiakoak, idatzita utzi didana:

«Agur, Martin: Eizmendi «sakristaua» naiz. Igandean agindu nizun bezala or bialtzen dizkitzut aitonaren agiri batzuk, baita bere eriotzarena ere. Ba gizon au 1914ko azaroan sartu zan parroki ontan 1922 apirila arte. Beraz zortzi urtean egon zan sakristau eta Elizaren zaindari. Garai artan lan asko eta zer egin ugari izan arren ez zan soldatarik, etxea eta baratza bat besterik eta erriak eman nai zizun limosna besterik. Lana bai ugari, egunean zazpi bider kanpaia jo, Aldare, sakristi, Eliza, zemiteia eta inguruak garbitu, formak edo «ostiak» egin. Elizakakin apaizari launtzea farola eta txintxarriakin, entierro, urte betetze, bataio eta abar. Arotza izan arren, ez zitzaion denborarik gelditzen lanerako, eta zuen aitak bere lantegira eramane zuen [Hil zen etxearen azpian. Inaxioren tabernatik gertu, apeaderoaren eta labaderoaren ondoan]. Gauza gehiago ere badira, baño ez dizut denbora gehiago galdu nai. Beraz, agur eta nai dezun arte, badakizu nun nagon. Joxe Eizmendi».

Aitak ez zuen gustoko aitonaren sakristautza. Bera Donostiara joaten zen arotz lanera, Olasagasti etxegilearekin ikasi zuen lanean, eta korrika «Fortuna»n hasi zenez, asteburuan etxera etorri eta mendira galtza-motxekin irteten zen, gurasoen eskandalu handiz, eta herrikoaz gainera, kantzontzilotan ibiltzen zela eta.

Aitonak berak ere bazituen bereak: 1914an sakristau etxera heldu zenean, Sabin hil eta hamaika urtera, Andoainen batzokian aritu eta aitona Arana Goiriren erretratua eramane zuen berekin, eta etxebizitzaren sarreran jarri. Familian geratu da erretore karlistaren erreakzioa: «Jaun horrek etxe honetatik irten egin behar du!». Eta aitona: «Hori familiako laguna da, eta irten behar badu, ni aurretik joango naiz». Haserre ibiltzen omen zen erretore karlistarekin, eta Jauna eramatea irteterako batean galdetu zion aitona: «nora goaz!», eta apaizak: «segi akiok nire sudurrari!», eta aitona bestaldera aurretik, apaizak hitz egin zuen arte.

Aitona oso elizkoia zen, noski, eta batez ere Lezoko Gurutzea zuen gogoko. Urtero eramane zuen familia, eta hau nekatuta zeukanez, ni hartu ninduen behin aitzakia gisa. Gogoratzen naiz ongi, zazpi bat urte izango nituen, aitona hirurogei beteak (62rekin hil zen), eta badakit gurasoak bidaia honen aurka zeudela. Nolanahi, irten ginen jendez betetako trenean eta eman zizkidan gozokiak nahi adina elizan eta tabernan bere ondoan egotearren. Bueltan, eguna luze oraindik, trenean Donostian geltokiko argitara heldu ginenean, gu azkeneko atean, gogoan dut!, eta esaten dit aitona: «Martintxo, goxoki bat jango zenduke?», nik baietz, eta han goaz berton behera, hark salto egin eta ni besoan hartu... Eta bakoitzak bere eskuan zuela jarri ginen puntuan, «pit!», txistua, eta trena baziak...«Alabado sea!», ni eskutik hartuta trenaren atzetik!! Ikaratu ginen biok. Baxoerdia hustu zuen eta ni piruli bat jaten geratu nintzen hala ere... Gaueko hamarrak!

Eta tren, azkenekoa zela! Tren tranbiak baziren, baina denak agortu genituen, nonbait. Geratzen zitzaigun bakarra, adierazi ziguten, hamabietako udako azken tranbia berezia!

Ez genuen telefonorik etxean! Nola! Pentsa nire gurasoak nola egongo ziren! Beldurrez iritsi ginen, Basteron jaitsi, han zeuden gurasoak, nire anaia, Joseba, osaba Joxe Manuel, denak! Izututa! Ni musukatu ninduten eta aitona alderdi guztietatik tirokatua sentitu zen nonbait eta esan zuen: «Zera, trenean gentozen lasai, eta Martintxo, haurra izan, goxoki bat nahi zuela, goxokia, eta hara non galtzen dugun tren madarikatu hori!».

Lehen esan dut bertsoak tabernan abesten zituela, baina ez han bakarrik. Aitona Gregoriok idatzi ere egiten zituen. «Auspoa» lekuko, hemen jaso baitzituen Aita Zabalak, aitonaren seme Joxe Manuelek emanda, Aste Santuari eskainitako bertso batzuk. Eta beste asko bertso-paperetan joan ziren, gehienak Joxe Manuel berak, semeak, ferietan abesten saltzen zituenak. Neronek ikusi nuen ostegunetan Hernanin behin baino gehiagotan.

Gure aitonaren etxean bazuten joera, amonak, izebek, esateko: «Ai, hau kalean jakiten badute bertsoak jarriko dizkigute!»

Eta esan izan dut, nire aitak, bazuen aurreko lanik!, ez zidan liburu bat utzi, baina aitona Gregoriok, bai: ondo koadernatu zuen «Lopez de Mendizabal'tar Isaak'ek egindako erderaz eta euskeraz», Tolosa, 1908. Ez gaumahaia apaintzeko, baizik eta bere arotz lapitzarekin idatzitako hitzez eta esaldiz betetako liburu maitagarria. Hau da nire libururik preziatuena, hemen ageri dira sakristau zela idatzitakoak ere, eta «Límites de Guipúzcoa» idatziak; zeren eta konturatu zen bera «Comun» zer esan nahi zuen, eta zergatik; «komun, ba al dakik zer esan nahi duen?», eta hark, nire aitona Gregoriok, Zerainen jaioak, eta ez dakit zein baserritan, bazekien.

Kanpotik etorritako askok ez dute hainbeste ikasi!

Aitona Gregorioren bitxikeria bat: ez da argazki batean ere agertzen. Aitona Joxemari, lasai bizpahirutan, baina Gregorio ez. Eta

behin galdetu egin nion izeba Mariari, Andoainen geundela Venezuelara joan aurretik, eta esan zidan, «a!, ez zitzaion gustatzen!, inolatan ere, makina beltzak arima ostutzen zuela betirako!!».

Beste gomuta bat: aitona hil zenean aita saltzera irten zen bere jiretako batera. Eta heldu zen aitona hilotza ohe gainean zegoela. Aitak bota zuen garrasia izugarria izan zen! Negarrez egon zen luze. Gu bi anaiok dagoeneko apreta beltzak jantzita geunden.

Aurkitu dut Auspoan, aitonaren aipamena: 83. alea, 1969: «Motza, Zulaika ta Ugalde bertsolariak». 91. orrialdean: «Gregorio ta Jose Manuel Ugalde bertsolariak». 93.ean dio:

«Gregorio ta Jose Manuel Ugalde bertsolariak aita-semeak dira. Aita illa da; bañan semea bizi da. / Aita, Gregorio. Zeraiñen jaio zan, 1866 urte inguruan. Gregorio bakarrik esaten bazioten ere, bataioz Jose Kruz Gregorio zan. Andoaiñen egin zuan bere denborarik geiena. Erri ontako sakristau izan zan. / Bi aldiz ezkondu zan: lenengo, Dolores Beloki Telleriarekin bigarren, Leokadia Alustiza San Sebastianekin. / Aotik aora bertso botatzen, oso bertsolari polita omen zan, ta askotan kantatzen omen zuan tabernan lagun artean. Bañan ala kantatutako bertsoetatik, bakar bat ere ez dugu jaso al izan. / Bertso jartzen ere saiatzen zan. Bere semea, Jose Manuel, aitaren bi jarri-aldiz

oroitu da orain. (1969) Bata, Lourdesko Amari jarri ziona. Bañan ez degu, ez bertso-paperok iñun arkitu, ez bertso bakar bat ere iñoren aotik jaso. Galdu da, beraz, betiko bertso-sort ori. / Bestea, 1927 urteko Andoaingo misioari jarri ziona. Ontatik lau bertso gogoratu zaizka semeari; 1, 5, 6 ta 15garrena. Ta Jaunari eskerrak, bertso-papera Gregorio Mujika zanaren bertso-bilduman arkitu degu, Editorial Guipuzcoana-Tolosan inprentatua. / Semearen testigantzaz gañera, beste argibiderik ere bada bertso auek zeñenak jakiteko. Azkeneko bertsoak Ugalde zarrak jarriak dirala esaten du. Gure iritzirako, bertso auek, argitaratu aurretik, norbaitek an et emen ikututa daude, garbitzearren; etziran argitaratu bertsolariak asmatu zituan bezalaxe; bitarteko eskuren bat izan zan. / Dana dala, bertso-sorta au urrengo orrialdeetan arkituko du irakurleak. Gregorio Ugalde, 1929 urtean, Martxuaren 15ean il zan, 62 urterekin, pulmoniyaz gaixotuta».

95-100 orrialdeetan datoz: «1927 Bertso berriak Andoaingo misiolariyai jarriyak».

Eta 101. orrialdean:

«Jose Manuel Ugalde bertsolaria, Andoañen jaio zan, Aita Larramendi kalen, 1908 urteko Azaroaren 17an. / Onen doaia ez da bertsoak aotik aora botateko izan, bertsoak paperean jartzekoa baizik. / Urrengo orrialdeetan ipiñi ditugun jarrialdietarik, batzuk ez dute egilearen izenik, bañan Jose Manuelek berak jarriak dirala esan digu. / Ta bertso-jartzailea ez ezik, bertso saltzallea ere izan zan; ain zuzen, Euskalerriko bertso saltzallerik azkenetako bat izan da. / Taller batean bere kontu lan egiten zuan. Ta, nunbait ere festa zanean, tallerra itxi ta hara joaten zan, bertso paper-pilla bat artuta. 1947 ta 1953 urte bitartean ibili zan gisa ontan. / Erri eta toki korritzen zuan. Gipuzkoan: Tolosa larunbatetan, merkatu-egunean, alegia; Azpeitia Erreterria, Irun; Berastegi; Ernio, mendi ontako gurutzearen erromeria egiten dan egunean... Donostiara bein bakarrik joan zan; kantari asi ta zeladoreak debekatu egin zion. / Ez zan geiago joan. / Naparroan: Elizondo, Bera, Santesteban, Leitza, Lekunberri, Irurzun. / Bizkaia gutxiago korritu zuan. Ala ere andik barrena ibilli zan: Urkilan, San Antoniotan, Abadianon, San Blas egunean; Gernikan...»

«Bertso-paper batzuk berak jarriak izaten zituan; besteak, berriz, lengo bertsolari zarrak jarriak.

«Asieran asko saltzen zuan, bañan, gero afizioa gutxitzen joan zen, ta jendeak gero eta gutxiago erosten zuan. Ta, ala, utzi egin zion saltzeari.

«Gaur beti bezala. Andoañen bizi da. Bera da argibide auek danak, ta bai bere aitarenak ere, eman dizkiguna».

Bertsoak 103-138 orrialdeetan datoz: *Neri gertatua (1), Bertso berriak, Paduako San Antonioren bizitza, Ondarriyari jarriyak (1948), Orioko arraunlariyai jarriak (1951), Orioko arraunlariyai (1953). Bertso berriak gazteai jarriyak. 1953ko ugaldeari jarriyak.*

– *Aitona Joxemari Orradre, amaren aita, Nafarroatik etorria zen.*

Hau da sarri aipatzen dudana aitona nafarra.

Ez nuen amonarik ezagutu Lokari, aitona Gregorioren bigarren emaztea, ez bainuen amona bezala sentitu.

Aitona Joxemari Hernanin bizi zen. Tribu osoa, izeba Maria, txikiena, Luis Beraziertorekin ezkondua; Austina, alaba zaharrena, Javier Salinas nafarrarekin

ezkondua, eta Estanis, anaia zaharrena, Juliana del Cura Rojorekin ezkondua, bizi ziren «Santabarbarania» hiru bizitzako etxe handian, Udaletxearen atzean. Eta honen azpian zuten aitona Joxemarik eta bere semeek (Joxe, laster hil zena, Estanis, aita bezala arotzak, eta Pedro, hau linterneroa), zuten tailerra.

Anai-arreben artean, bakarrik Anttoni, nire ama, Andoainen, eta Pedro, Florentinarekin ezkondua kale nagusian, bizi ziren «Santabarbarania»tik kanpora. «Nafarranekoak» bezala ziren ezagunak, eta familia oso elkartua zen. Argazki eder batean geratu ziren denak, zorionez. Neuk daukat, eta niri egindako bideo batean, «Ispiluan», ETBn ere geratu da.

Hau dena sortu zuena Joxemari Orradre «Nafarra» izan zen, eta ez bakarrik!, Bixenta Lujanbioren laguntza ederrarekin. Gaizki egin zuen bakarra, goiz hiltzea izan zen. Joxe, Estanix, Austina, Anttoni, Pedro («Pedrotxo» hobe) eta Maria, sei seme-alaba eder egin eta joan zen.

Horregatik falta da argazki handian.

Baina, nondik nora etorri zen nafarra Hernanira?

Jose Maria Orradre Eguiluz, Gurpegin, Nafarroan, jaio zen, bere gurasoak: Felipe Orradre eta Javiera Eguiluz, biak Sansoainen.

Behin, etorri berrian (1971-72), kotxean pasa ginen familia Gurpegi ingurutik. Esan ziguten errepidean aurkitu genuen etxe batean (Nagore inguruan, nik uste), ea nondik igo behar genuen Gurpegira heltzeko. Galdetu ziguten zertarako joan nahi genuen han gora, ez dela inor bizi: horko zuhaitz ederrak denak bota zituztela orain urte batzuk, Zarautz edo ingurutik etorri zirela altzariak egiteko zur bila eta baso osoa bota zutela, eta etxeak hutsak geratu zirela.

Hainbeste tristura sentitu nuen, ez nintzen igo.

Orain gogora etorri zait behin egin niola izeba Florentinari, osoba Pedrotxoren alargunari, elkarrizketa bat grabatua. Eta aurkitu dut! Hemen daude aitona Joxemari eta ezagutu ez nuen Bixenta Lujanbio «Txirrita»ren berriak, izeba Florentinak eta Alejandrok (semea), emanak, Donibanen 1976ko apirilaren 4ean izandako elkarrizketan.

Izebak ezagutu zuen aitona, bere senarraren aita, ezkondu aurretik. Zur lanak egiten zituzten (etxe-berritze eta abar, niri amak esaten zidanez; Pedrotxo-n esaten dira honelakoak). Hemen kontatzen bezala, aitona Hernaniko jueza zen, oraingo Arartekoa. Liberalekin borroka egin zuelako hautatu zuten, eta semeak ez ziren soldaduzkara joan.

Liberal bezala, pentsatzen nuen ez zela katoliko praktikaria, baina nire lehengusu Jabierrek esan zidanez (hau sozialista eta Errusian egona) aitona eramaten zuen mezetara bere eskutik. Atean jartzen zen, azken lerroan, eta jarraitzen zuen meza ondotik.

Jendea istiluekin etortzen zenean, ez omen zen inoiz haserretzen; denak ondo hartu, hau zen bere kontsigna. Ez zuen diruak kezkatzen; kobratzen asko kostatzen zitzaion. Amak kontatu zidan behin, ama Anttonik, behin hilkutxa ordaindu gabe utzi ziotela; hilaren semea ezkondu zenean, altzariak egin zizkion, eta ordaindu ez berriz. Familia haserretzen zitzaion, baina bere erantzuna: «Gu baino okerrago daude».

– *Hamaiketako mezetara joaten zen, meza nagusia eta gero* –esan zidan Florentinak grabatutako elkarrizketan–. *Eta arkupetan neronek ikusten nuen zain, ez zen presako*

gizona, sekula presaka eta korrika ez. Beti, zuzen, txukun-txukun, bere bizar handiarekin zai... eta txapelarekin,... bai txapelarekin.

(...)

– *Plantxadora zuen andrea [amona, Bixenta Lujanbio, hau berria dut!, orain ulertzen dut nola bere alaba Auxtiña ofiziokoa irten zen!] eta ondo ezik, petxutik, utzi egin behar izan zuen. Harrez gero, alaba zaharrena, Austina. Eta ama gaixo, Ibarluzen denbora asko eduki zuen [aitonak]. Han anaia zuen; koñatarekin oso ondo zaindua egon zen han...*

Bixenta Lujanbio Txirritaren lehengusu propioa zen, aitak anaiak.

– *Sekulako antza. Txirrita ikusi, eta Ibarluzeko zure amaren osaba, berdin igual, zabaleroan, aurpegia, dana, bere blusa beltzarekin, igual iguala. (...)*

– *Aizu, izeba, aitona zergatik etorri zen Nafarroatik? Liberala zelako, eta...*

– *Ez. Horko morroi.*

– *Zenekin zen morroi?*

– *Jende handiarekin. [Kotxero ez, Javier izango zen kotxero, Austiñaren senarra, osaba Jabier]. (...)*

– *Harrobia, aitonak ematen zuena Hernanin, norena zen?*

– *Garmendia, orain dagoeneko beste aldean –izebak.*

– *Aitona, traje beltzez jantzen zen? Nola jantzia dago hor aitona?*

– *Bai, traje beltzarekin –izebak–; baina korbata edo holakorik ez zuen erabiltzen, eta alkandora zuria. Ta bere txapelarekin. (...)*

– *Aitona, zergatik hil zen?*

– *Pulmonia. Zortzi egun barru!*

– *Amak esan zidan, familian kontzientzi txarrarekin geratu zirela, zeren eta aitak ura eskatzen, eta medikuaren aginduz ukatu egin zioten, egarriak egun guzti haietan. Amak oso triste esan zidan hau. Korriente batek harrapatuta, esaten omen zuen Pedro, semeak.*

Orduan pulmonia modan zegoen. Aitona Gregorioren kasuan, alkoholarekin nahasi bazen ere (hil zertifikatuak dioenez), hain zen kaskagorra, ohean zegoela, bigilantzi gabe aurkitu zen bezain laster, jaiki zen, ireki balkoia eta eseri egin zen zigarroa erretzeko; hartan harrapatu zuten.

– *Ama irakurzale gogoratzen duzu. Amari zor al diozu irakurzaletasuna?*

Ama, Anttoni Orradre Lujanbio. Paperek diotenez, Antonia Josefa bataiatu zuten. Hernanin jaio zen, 1897.go urtarrilaren 17an, goizeko 4etan. Parrokian bataiatu zuten egun berean.

Aita, Jose Maria Orradre Egiluz, Gurpegin (Nafarroan) jaioa, eta ama, Maria Vicenta Lujanbio, Hernanin jaioa. Aiton-amonak: Aitaren partetik, Felipe Orradre eta Javiera Eguluz, biak Sansoainen (Nafarroan) jaioak, eta amarenetik: Nicolas Lujanbio eta Manuela Josefa Tellechea, biak Hernanin jaioak. Aitajaunak: Jose San Sebastian eta Antonia Iraola, Hernanin jaioak.

Ageri da hemen Nafarroa eta Hernani direla iturri; mugetan ere lotura bera.

Ama andre handia zen, familiakoa zuen hau; aita, berriz, txikia, aroztxikiaren familiakoa. Amari beti entzun diot haurtzaroan buruko mina zuela; etorri zen gerra,

pasa zituen goseak, argaldu zen, eta joan ziren minak, harrez gero, betirako. Larogei ta hamar urte zituela hil zen.

Biak ziren zurgin familiakoak.

Ni jaio nintzenekoa kontatzen zidan amak: Basteron zegoen Telefonica zerbitzuko etxe txikian jaio nintzen, anaia Joseba ere bai. Telefonista zena, Tolosako Ageda zen, eta hau izan zuen amak lagun goiz hartan, zeren aitak bi zaku bete pertxa, kirten, haragia txikitzeko eta arropa garbitzeko olak, denetarik eramane zuen tren txikian, Plazaolan, 1921eko azaroaren 11n, Irurzungo feriara.

Andoainen ere Nafarroa dago mugan!

Ezkonberriek bazuten larritasunik, eta Pello berak sortuak. Hau askotan kontatu zidan amak.

Ama gehiago zen kontuak ateratzeko, idazteko, irakurtzeko. Bere neskametza Hernanin eta Madrilen egin zuen, aitaren ezagunak ziren aberatsekin. Hango haurren tratuarekin eta beste erdaraz gauzak ikasten joan zen, nonbait.

Garai hartan, nik hamar bat urte nituela eta gero, hamalau nituela gerra sortu zen arte, goiz afaldu eta ilunabarrean hirugarren bizitzan bizi zen Maria jostuna, alarguna, bere alabekin josten geratzen zen eta ama igotzen zen. Bi anaiok kontu jaten edo bertoko bi semeekin jostatzen, lehen bizitzan oheratzen gintuzten arte. Aita ez dut sekula jostunen artean ikusi, goian. Aitak bodegan afaltzen zuen. Nik edo anaiak, nik gehienetan zahartxeago nintzelako, eramaten nuen, berrogeita hamar metrora, jana beroa, txuleta bat patata prejituekin, edo arraultzak, edo saltsako zerbait. Aita lagunekin egoten zen mahai handian, denok jaten, bakoitzak bere etxetik ekarria, eta gero bodegan bertan ematen zioten sagar bat edo, postreren bat, eta han egiten zituen kontuak.

Gogoan dut, aita, batez ere neguan, eskalaproiekin ibiltzen zen. Apretak eta eskalaproiak. Lanerako, lan geldirako, tornuan edo galgan edo serran edo pikatxoi eta atxur kirtenak egiteko makina handi hartan, geldirik lanean aritzeko, oso ona zen eskalaproia.

Ondo diozu, ama irakurtzale nuela, ea honi zor diodan nire zaletasuna. Dudarik gabe!

Aitak egunkaria irakurtzen zuen, eta amak, hauez gain astero jasotzen zuen kuademillo edo pliego bat; armarioan pilatzen zituen amak, gero liburua egiteko asmorik entzun ez banion ere. Malkotan edukitzen zuten ama *Gorriones sin nido* nobelak, edo *Santa o Doña Genoveba de Brabante* historiak.

Bi hauetaz gogoratzen naiz beti, gehiago izango ziren noski. Eskola ona zen beretzat, zeren eta bera baitzen karta komertzialak eta fakturak egiteko hautatua! Letra ere hobea zuen. Baina nik zentzua nuenez gero ama «Remington» makina txikian ezagutu dut. Bi behatzekin zanpa-zanpa ateratzen ziren kartak, eta aitak firma. Ondo konpontzen ziren biak. Harritzekoa da biak egiten zuten lana, zeren eta behar handia zegoenean ama tailerrera jaisten zen eta pertxak barnizatzen zituen; aurrena brotxaz, eta gero pistolaz. Ama gaixoak denetarako balio zuen. Argia zen, gainera! Aitak Ugaldetarren bizitasuna zuen, eta jenioa. Beharko! Eta amak, berriz, Orradre-Lujanbiotarren pasta ona. Oso ona zen ama, eta bera zen argiak piztutzen zituena.

Aitak baino mundu gehiago zuen, eta arrazoi bategatik, aitonaren erlazioak, administrazio batzuk eta eman zizkion, eta alaba bat, nire ama, Zendoiatarrekin, uste

dut, neskame egon zen, eta Madrilera ere eramán zuten aldi batean. Beraz, Pello arotzak bixta izan zuen gauza askotarako argia zen andregaiá hartzeko.

Zeren eta, amak sukalde ona egiten zuen, eta Batzokian kursiloak hartu eta gero hobeto!; Arropatxoa bi anaiontzat gehienbat bere eskuetatik aterea, jertsei eta galtzerdi, berak ehotzen zituen gauetan.

Gero, berez zen periodista! Bera izan zen, batez ere gerra eta exilioan, bizi guztian, familia osoaren lotura gorde zuena Chile, Uruguay, Venezuela, Euskadi, Errusia... Ama zen denen berri denei ematen ziona. Broma dirudi, baina, ahizpa, iloba, koinatu, «la periodista» deitzen zioten, honi esker oraindik familia sentitzen ginelako.

Aita ere jarri zen, gizarajoa, Venezuelako bakardadean, bere kartatxo laburrak idazten, indioak bezala gazteleraz komunikatzen: «yo bien», «e pasau catarro»... Euskaraz, bestalde, hitz bat ez zitzaion karta bidez okurritzen, ez zuen sekula gurean irakurri ere.

Gure hizkuntzaren nekaldia izugarria da!

Amak gure politikaz ikasi zuen. *El dia* eta *Euzkadi* arratsean gainetik irakurtzea ere lortzen zuen. Emakume Abertzale Batzako bazkide zen, eta bilera bat edo beste egiten zuten, behartsu ziren hurrei laguntzeko arropatxoak biltzeko eta abar.

– *Aita «enpresario txiki» zenuen: bere kasa jarri zuen tailerra, fabrikako lana utzita.*

Aita, Pello Ugalde Beloki. Paperetan, orain ikusi dut, Veloqui ageri da idatzia.

Andoainen jaioa, 1894ko martxoaren 26an, arratsaldeko 7etan. Aitak esan zidana konfirmatzen da: Zumea kalean jaio zen, seguraski «Lastarregi»n, gero berritu eta «Lastarregiberri» dena oraindik, eta gure etxebizitza eta uholdeetako lehen tailerra egon zena, tranbiako zentralaren aurrean.

Hor ikasi nuen, errepidearen bestaldetik, Joxe Roldan «potolo» jefe genuela, Garagorri alkatearen semea Pedro ezkondu zenez goiz hartan, zer egingo zuten gauean ohean! Orduan deskubritu genuen taldetxoan inbento zahar hura berri-berria, justu xorroxten ikasten hasia. Nik zortzi bat urte izango nituen. «Joxe potolo» zaharrena, eta gero gauza batzuk García Márquez-ek erakutsi bazizkidan ere, orduan Joxe zen urgainean flotatzen zuen bakarra. Bai Orian, ermitako puntatik botata, eta baita baratzaren atzetik Leizaranera botata, Oriarekin aurkitu aurretik.

Hara nola orain, aitaz idazten hasi eta nireak esaten jarri naizen! Hain lotuta gaude familian denak!

Aitak ofizioa Donostiako obretan ikasi zuen, etxegintzan, Olasagastirekin. Baina gero Andoaingo Moleda-ren fabrikán sartu zen, egurrezko persianak egiten, eta hau, seguraski, ezkontzerakoan izango zen, lana gertuago edukitzeagatik. Hernanin ezkondu ziren, hernaniarra ama, andoaindarra aita, Andoainera. Baina, eta hau da ama ernegatzen zuena, haurren esperoan jarri zirenerako aitak Moleda utzi eta Telefonicako azpia, txikia, alokatu zuen independente lanean jartzeko. Beti ezagutu dut aita independente, ez zuen inoren mende egon nahi. Soziotarako proposamenak ere etorri zitzaizkion Andoainen berton, baina ez zuen nahi izan.

Aitonak zuen *Euskera-erdera* liburu bakarrean dago, daukat!, oraindik aitari, seguraski Donostian, inprimatu zioten tarjeta postala testu honekin:

Aldebatetik:

*Impresos**Taller de carpintería de Pedro Ugalde**Calle Nueva, 14 - Andoain (Guipúzcoa)**Construcción de toda clase de colgaduras, perchas, palas de pelota, de panadero, de playa; tablas de lavar, de picar carne, rollos para manipular pastas de cocina, etc. etc.*

Eta seilua jartzeko lekua. Eta bestetik:

*Fecha del correo**Muy Sr. mío. Tengo el gusto de anunciar a Ud. mi visita para dentro de breves días, en la inteligencia de que, previa una revisión de existencias, tendrá la atención de confiarme alguna orden, en cuya ejecución podrá apreciar el buen servicio que en todos los órdenes obtendrá de su muy atto. s.s.q.e.s.m.**Pedro Ugalde*

Nire aitak ez zekien hainbeste erdararik, baina izan zuen maina ongi kopiatzeko, tarjetatxoa buruz egina baitago. Pentsatzen dut, bestalde, Ormazabal, Donostiako *El Pueblo Vasco*-ko periodista, izango zuela laguntzaile. Aitak «Fortuna»n korri egiten zuen eta Donostian ezagutzen zituen kazetari, kronometradore eta kirol munduko hainbat jende.

Zuzenbide hau ez da Telefonicakoa; nik bi bat urte nituela aldatu ginen Zumea kalera: tranbiaren zentral aurrean zegoen, eta dagoen, «Lastarregiberri» etxearen azpian alokatu zuen tailerra. Hau da «gure etxea», gu bizi ginen etxea. Luziano Pastor Añibarro jaunarena zen; berak eman zion aitari aukera hau tailerra martxan jartzeko. Gauza bat zuen txarra: uholdeak oso maiz. Beti beldurrak! Eta aitak bazuen ba arrisku hau kontuan, baina gainezka pasatzen ziren gauzak, uraren moduan!

Aitak kontatzen zuenez, obrak egiten ari zirela dagoeneko beldur honen jabe, eta informatu egin zen: joan zen Gurutze Sainduaren ermitara, berrehun bat metro ibaian behera, eta galdetu zion sakristau egiten zuenari –Saldias musikariari izango zen, Gurutze Sainduaren abestia konposatu zuena–, ea urak ermitan sartzen ziren (aitak bazekien baietz, baina oinarritik hasi zen galdezka), eta baietz; ea noraino, eta oin puntaraino; aitak entzun zuela belaunetaraino ere iritsi zirela (seguritatea nahi!), eta balitekeela, baina hanka puntak ezagutzen zuela; konforme, aitak, maximo! Eta egin zuten neurketa. Tailerrak ez dakit zenbat zentimetro gorago zuen planta, solairua.

Hala geratu zen lasai. Baina urak igo zirenean, loa galdu eta zain, zain, nola igotzen ari zen, eta makinetan, galga, serra, beheko poleak eta korreak, denak uretan itotzen! Gure aita joan da Kristoren imajinari neurriak hartzera, eta... «belauna eta barrabilak ere uretan!!», kontatzen zuen gero sarritan.

Urtetara, Gaxpar Elizondo dendaria eta esnesaltzaileak agindu zion aitari, bere etxe atzean egingo ziola metro bat altuago zolua zuen tailerra, eta errenta dagoeneko jarria, baiezkoa eman zion aitak.

Oso kuriozkoa zen Gaxparrek tailer hau egiteko erabili zuen sistema: baserritarrek astoekin garraiatzen zituzten esne marmita handiak (densidadea lortzeko erabiltzen zen

marmita berezia, eta ura!, ikusi izan dut lanean sukaldeko bazter batean), eta dendarako porru, azelga eta abar, eta pisuak berdintzeko harriak, harri handiak eta asko, jaisten ziren astoz goizero, karkaba bete asto, San Esteban aldetik batez ere, urrundik etorriak. Gaxpar zain egoten zen, eta berak laguntzen zien baserritarrei aurrena harrien karga arintzen. Eta harri hauek guztiak multzo handi bat ari ziren egiten, baina handia!, lehenengo bizitzaraino iritsi zen mendi hura. Hau zen nire aitari eskaini zion tailerraren materiala, eta lanean hasi zirenean ikusi nuen harriturik obra hura. Lanean ari ziren neurri berean hasi ziren harriak faltatzen, eta kosta zitzaion Gaxparri harri merke gehiago ekarri arazten baserritarrei. Tailer hau izan zen aitari zangoak uretatik atera zion Gaxpar Elizondoren inbentoa.

– *Kirolaria ere bazen aita, apustuzalea gainera.*

Gure aita oso zen herriko pertsona, pertsonaia popularra ere bazen Andoainen: korrikari apustuak, trabiesak, egiten zizkioten lagunak, askotan broman, eta nire aitari gustatzen zitzaion. Korrikapustua atzeraka korritzeko, zaharragoa zen norbaiti hamar minutu eman eta Billabona-Aia galdu zuen, justu gerra aurretik, segundo gutxigatik. Osaba bertsolariarekin joan nintzen Billabonara oinez irteera ikustera.

Beste behin apustua montatu zioten, eta aitak dena hartu, joko bat zen beretzat, eta oinetan (motxak) «abilidadea» berak esaten zuen bezala... Parrokitik atera, Erniora joan eta etorri, ez dakit zenbat ordutan. Aita irten zen, eta ikusi zuten garaiz zetorrela irabazteko eta bere lagunetako batek jarri zuen gazteren bat elizara igo, akaso Jose sakristaua!, eta erlojua aurrerratu egin zioten. Aita heldu zenean, bista ona zuen hark!, eta ikusi zuen ez zela posible, baina susto handia eraman zuen.

Andoingo bere garaiko lokotxapustuak, ez denak berak irabazi, baina bai denak seguraski bera parte zela jaso. Hau baitzen bere abilidadetako bat.

Dantzari txikiko gure, bi anaion, lanak berak eta Nemesio Fernandezek irakatsi zizkiguten. Andoingo taldekoak ginen biok, eta jaiez jai ibiltzen ginen. Beti aita gurekin. Kontzejal zela ere, lan hauek eta bere tailerrekoak, ez zituen uzten. Gero, Billabonako taldea prestatzeko eskatu zioten aitari, eta aitak nirekin batera erakusten zuen, eta maiz bidaian zenez, saltzen, Espainia osoan, ni joan nintzen tranbian hamairu urterekin taldea prestatzera, eta taldea estreinatu zenean Amasan San Martin egunean, niri utzi zidaten kapitanaren dantza egiten, ikurrinarekin, ohore bat bezala.

Honekin adierazi nahi dut aita nolakoa zen, herriko gizona.

Baina, bestalde, gogora etortzen zaizkit detaile batzuk:

Urtero eraman gintuen familia Biarritzera egun berezi batean, Amabirjinaren egunean zela uste dut. Trenean eta autobusean egiten genuen bidaia, eta bazkaltzera eramaten gintuen, ama deskantsatzeko, baina oso toki eder batera, itsasoa ikusten zela, zuhaizpean, izotz eta guzti, eta *chanpán!*... Behin, bagoaz etxetik eskaileran behera denak arropa onenekin, eta justu eskatzean sartzen pertsona bat faktura batekin... Aita

ikusi genuen estu eta ama ezetz, ez ginela joango, beste batean joango ginela... Gu biok, Joseba eta ni, txangoa galduko genuen beldur... Baina halako batean aita, triste zegoen aita, piztu zen, eta esan zuen, paseak pasa, Biarritzera goazela. Firmatu zion gizonari papera eta oso egun ederra pasa genuen bestaldean, Iparraldean. Eta mahaian, amak kontatu zigun, aita isilik, ea gogoratzen ginen Migel Zuñigari tailerrean gertatua,

alegia korrea goiko polean sartzerakoan arreta gutxi jarri eta behatz lodia nola eraman zion... Guk baietz, eta orduan aita bizitu zen eta esan zigun gaur ekarri zioten papera faktura bat zela, ospitalean egindako operazioa eta abar... baina gauza horiek pasatzen direla eta oso bazkari goxoa izan genuen.

Aitak jenio bizia zuen, baina oso gozoa zen askotan.

– *Euzko Alderdi Jeltzaleko kide zen. Zinegotzia, errepublika garaian.*

Errepublika etorri eta lehen hauteskundeetan aita zinegotzi aukeratu zuten EAJtik, Ebaristo Barriola alkate zela. Eta bigarren aldiz, Joseba Egibarren aita, Pablo, abokatu, alkate zela. Bigarrenean joan zen kargu horrekin Bilbora eta abar. Kontatuko dut hau, gogoratzen banaiz. Baina lehenengo honetan, gogoan dut, bota zioten kaleari, Zumea kaleari, porlana eta harria. Txukundu zuten azkenean kale lohi hura. Gogoan dut nola aita bera, neofitoaren fedea beti berekin zuela, hasten zen laguntzen zementua botatzen ari zirela! Plazatxo bat bezala egiten zuen, eta egiten du, nik uste, oraindik. Batean, eskuz eragiteko gasolinera, Estanis Barberua nagusi; Artolaneko dendaren izkina bestean, karlistentzako zerbait, eta gerran sartu zirenean zinegotzi militarren izenean jarria; eta Bankuaren ondoan, Maindiko denda, Joxemari Urrutia semea apaiz ikasten jarria, dagoeneko.

Aitak ez zuen bere lanik utzi, noski. Batez ere gogoan dudana bere bidaiak dira. Urruti joaten zenean, trenean joaten zen. Baina ez zen Andoainen igotzen, trenea hartzera, «Korroa» eta «Errapidoa», Donostiara tranbian joaten zen eta gauez herritik pasatzen ikusteko ama, Joseba eta ni, hirurok, noski!, joaten ginen apeaderora eta ziztu zaratatsuan pasatzen zen eta boltsa bat karamelu botatzen zizkigun «agur» esanez. Hori zoramena zen guretzat!

Aita, pedido garraioak egin behar eta bidai asko eta Espainia osoko lekuetara joaten zen. Gehienetan astebete inguru pasatzen zuen. Gogoan dut nola, gizarajoak, Caracaseko herriminetan kontatzen zien bere auzoko lagun venezolanoei herriz herri, Andoaindik Madrileraino, banan bana, alde honetako bere errekorridoa, ez zitzaion herri bat ahazten!; gero, Bartzelonako bidean hartzen zituenak; Andaluzia eta Valentzia, eta abar. Urtean bi buelta ematen zizkion, behar handia zegoenean. Zeren eta tailerlean zain zegoen jendea lanean, sei-zazpi langile bazituen, eta haiei lana jarri behar.

Nik ikusi dut gure aita sufritzen Errepublika garaian, lana jaitsi zenean eta batez ere Gil Roblesen CEDA zenean, eta gero azken hilabete zail haiek, lanik gabe, eta behar, etxeakoak bere zain! Eta errentak ordaindu behar eta eguneko zazpi edo zortzi pezeta inguruko soldata urriak, baina atera egin behar!

Nire aitak, eta amak!, meritu handiak egin dituzte. Harrituta egoten naiz nondik nora irten ziren haiek bere mundu txikietatik lan haiek egitera. Eta gero bere erantzukizun sozialak eta politikoak ere zein duintasunarekin bete dituzten apalki.

Gogoan dut nola esan zidan Xegundo Eizmendik: elkarrekin joan ziren untzian eta La Guairan jaitsi zirenean aita belaunikatu zen, lurrean gurutze bat egin eta nola esan: «Ez nauk itzuliko Franco hil artean».

Eta hala izan zen berrogei urtean nik ekarri nuen arte, eta esango dut nola.

Lehen igandean mezetara joan ziren, ohitura zuten bezala, eta gertuen zutena, San Franciscoko jesuiten elizara. Sermoiaren garaia heldu zenean, jesuitak, eta jesuita

euskaldunak, esan zuen sermoian venezuelarrek kontua eduki behar zutela orain Espainiatik zetozen komunista eta abarrekin. Eta Francoz zerbait esan zuen: nire aita altxa zen, itzuli eta atera zen elizatik. Eta «betirako», eta hala izan zen.

Lehen esan izan dut nire gurasoak oso zirela pertsona arruntak, langileak, ia denak zurginak, baina erakutsi dutela, gure herriko beste askok bezala, zuzentasuna eta lanerako doaia. Eta jokabide sozial eta politikoak, meritagarriak. Aukeran, zuzenegiak izan dira. Askok ez zuten hainbeste merezi.

– *Espetxea ere ezagutu zuen, gerra piztu baino lehen. Zer zela eta?*

Errepublikara garaietan aita kartzeleratu zuten, aurrena Donostiako «Ondarreta»n, eta gero Jaizkibeleko Guadalupeko fuerlean. «Oktubre»ko sozialista gazteen iraultza edo dela eta, armada eta goardia zibila aguro mugitu ziren CEDAko Gil Roblesen defentsan. Legez irabazi zuen hauteskundeetan, eta sozialistek ezin eraman. Nik hitz egin dut honetaz Toribio Etxebarriarekin, eta hala zioen: zaharrek esan zuten ez mugitzeko, baina gazteek harrotuta hondamendia ekarri zuten partidura. Beterano gehienak espetxean sartu zituzten.

Familian bagenituen bi sozialista gazte Hernanin, nire bi lehengusu. Bat, Hernaniko buru; anaia, berriz, afiliatu hutsa. Aurrenekoa harrapatu zuten eta Guadalupen sartu zuten. Gero hodi batetik itsasora eta hemendik Errusiara. Han ezkondu zen Nadia Tarakanovarekin. Gerra aurretik etorri eta abiadoreekin ibili zen itzultzaile gisa. Andreak haurra ostu zion jeneral errusiar batekin Bartzelonako azken hartan, eta Jabiertxo, haur bat bezala zen, Txilera joan eta bermeotar batekin ezkondu zen. Bizpahiru aldiz Caracasera eta Hondarribira etorri ziren biak, eta Xabiertxori galdetu nion: «Nola izan zen hura?»... «Umeak bezala, jostatzen, ni gaztedi sozialistaren presidentea eta ez nian batere formaziorik».

Beste anaia, Inaxio, nora mugituko eta gure etxera! Atea jo eta atea ireki, amak; gero aitari permisoa, baietz!, noski. Nirekin lo egiten zuen, eta gaez asko mugitzen zen. Bigarren gauean, bisita, osaba Estanix Hernanitik oinez, esatera Inaxioren hazama hil zela, kasu honetan ama propioa balitz bezalako. Sotinka jaiki eta joan ziren biak oinez; eta handik ordu batzuetara, goiz erdian agertzen dira goardia zibilak, pareja, Ignacio Salinas Orradreren bila; amak, ezetz, ez zegoela han (eta egia zen); bi goardiak tailerrera joan ziren, eta han ikusi zuten gazteenari, «Pirulo»ri, galdetu zioten nagusiaren iloba han ikusi zuen, eta honek baietz, iltzeak zuzentzen ikusi zuela etxean bezperan, eta han hartzen dute aita Pello, zinegotzi eta guzti, kartzelara.

EAJ mugitu zen, erretorea zen Joakin Bermejo jaunak eskutitz ederra bidali zuen Pello kristau bezala famatzen, baina egun batzuk gero amak Guadalupeko fuertera eraman ninduenean oraindik aita han zegoen, eta lehengusu Jabiertxo ere bai. Inpresio handia egin zidan bisita hark. EAJ bere modura erdi sartua zegoen ekintza hartan, baina ez!, eta aita atera zuten.

Goardia zibilek egia jakin zutenean, Hernanira deitu eta bertoko goardiak joan ziren hilaren etxera, baina jauzi bat egin eta ihesi egin zuen Inaxiok. Angers, Frantziara, pasa zuten, eta hilabete batzuk pasa zituen han.

Aitak beti kontaktzen zuen pasartea: EAJk, Hondarribiko taberna baten bitartez bazkaria bidaltzen zion fuertera, eta Hernaniko sozialista zen beste Ugaldek jaten zion, aprobetxategi.

– *Nondik nora ibili zen aita gerran?*

Aita, gerra sortu zenean, Nafarroa aldeko mendietan ibili zen, abanzadak egiten, kontaktuak non izango ziren jakin nahian.

Gero gu Hernanirantz bidali eta belga batek jarritako elizatorreko metrailadoreaz arduratu zela badakit, eta gero Buruntzan izan zela. Hernanitik Donostiara, Zumaiara eta, azkenean, Mundakara. Hemen bi hilabete egin genituen amak eta bi anaiok. Aita, bitartean, Bilbon lanean, eta azkenean hona deitu gintuen.

Hena 3an, eskolapioen aurrean, bildu ziren Hernani, Andoain eta Astigarragako udalak. Denak abertzaleak. Hara izan ginen deituak, amak lanak eta sukaldea egiteko. Lan asko zen, gizon asko eta arropa ez zen orduan makinaz garbitzen. Ni hemendik hasi nintzen Academia Belandiarra joaten, batxileratoa jarraitzeko. Beti izan dut ikasteko gogo eta ez nuen hemen ere denbora galdu. Udalen lana izaten zen herriko jendeaz arduratu, etxebizitzak bilatu, haurrentzat esnea eta beharrezko zituztenak, otordua denentzat, honetarako baleak eta abar, mendian zeuden gizonekin kontaktuak... Garai hartan denak Bilboko udalera joan izan balira, bakoitza nondik zetorren jakin gabe... Garai iluna baitzen hura, eta faxista asko gordeta. Herrian, berriz, denek ezagutzen zuten elkar! Hau da gure herriko antolakuntzaren sekretua garai hartan!

Andoaini dagokionez, han zeuden Lopez, Tolosa, herriko maisua, sekretario egiten zuela eta nire aita. Hiru hauetaz gogoratzen naiz. Aita, korrikaria!, asko ibiltzen zen. Ni neroni konturatzen nintzen telefonoa ez zuela behar adina erabiltzen. Dena pertsonalki egiten zuen. Ez zen ailegutzen. Lana erruz egin zuen Bilbon. Gero, gu Santanderrera bidali tren txikiz (mundua!) eta ez genuen gehiago ikusi; gero jakin genuen ibili zela Santander, Asturias, eta hemen azkeneko puntan, Muselen igo zen azken momentuan, jauzi bat egin behar izan omen zuen, ez dakit hiru eguneko bidaia izan ez zen Frantziara arte, gero tren merkantzia itxi batean sartu eta Kataluniara.

Hemen ere gauza bera egin zuen azken unera arte Bartzelonatik; amarekin zegoen, eta gu bi anaiok gure bidean. Badut egunkarietako argazki bat, baina dagoeneko bakarrik geratu zen udalean aspaldi, andoaindar batzuekin, tartean kanjeatua izan zen batekin: Etxeberria kapitaina uste dut, mikeletearen semea, oso fina.

1937an ailegatu eta 1939 arte, azken momentura arte, iraun zuen aitak lanean, mendiz ihesi egin behar izan zuen arte, ama gaixoa Bartzelonan galduta, oso kolpetik sartu baitziren eta aita Leridan edo nonbaiten lanean. Argeles Sur Mer-eko kanpoan egon zen, euskaldunak atera zituzten arte, gero Cap Bretonen, «errepubliketan», eta ni Donibanen bisitatzeko ninduela, irten zen Bordeletik Venezuelara, Venezuela non zegoen ez zekiela. Ni eraman nahi ninduen, baina nik ama bakarrik ikusten nuen Andoainen orain modu txarrean.

– *Zer moduz moldatu ziren gurasoak Venezuelan?*

Bi anaiok etxe txiki bat egitea lortu genuen: gu bion etxebizitzak, ezker-eskuin, eta goiko terrazan gurasoena. Zoriontsu egon dira urtetan gurasoak, bilobez inguratirik,

aita jefe zela. Zeren eta berea zen etxea, giltzez ixten zuena, etxea gauez eta egunez bigilatzen zuena, eta etxea egin berrian kamio berritik pasatzen zuten kotxean harrotzen zuten hautsa. Eta aita egunero, goizeko eguzkiak berotzen zuenetik, hasten zen lurra ureztatzen! Bide hori berea izan zen asfaltatu zuten arte, eta gero, urte asko gero, oraindik etxe aurrekoa txukun kontu egiten zion.

Ez zen inor haren alferkeriaz kexatuko.

Nik uste gehiegi arindu genuela bere lanaz. Egurrezko errefresko kaxak egiten zituen danba-danba hiltzez josten; lehen izan zuen beste norbait ere laguntzeko, baina gu iritsi ginenean venezuelar gazte bat beste laguntzarik ez zuen, euskaraz ikasi zuen gauza batzuk esateko, beti gure aitak egin zuen bezala lanean, eta hau zen bere petroleoa! Baina aitak ateratzen zuen jornal ona eta han ez zen dagoeneko lehen Euskal Herrian egin zuena egiteko gauza.

Ni eta ama heldu ginenean, 1947an, aitak bazituen 53 urte. Orain ari naiz kontuak ateratzen. Nire anaia eta nik «Andoain» izeneko etxea egin genuenean, eta gu aldatu Los Chorros-era, 1955a zen, eta beraz 61 urte. Ez zen zaharra aita, ez!, baina garai hartan bere lantokiko kalea, Velázquez a Cipreses, zentzu bateko kalea zen, oso zentroan, trafiko handian, eta justu orduan aldatu egin zioten kotxeei zentzua. Aita, 15 urte han lan egiten automatikoki ateratzen zuen bere zango azkar korrikari hura kalea gurutzatzeko, eta orain gaizki, zeren eta korrientearen aldrebesean egin zuen eta kotxe batek aidean bota zuen gizona. Abisatu gintuztenean klinikan zegoen, Aranguren sendagile eta zirujau onarekin. Euskal Etxeko

lehendakari zen, eta ni berarekin idazkari. Esan zidan: «Kolpe izugarria hartu dik, ez zekiat nola ez duen akabatu, baina gogorra duk eta egun pare honetan onera egiten badu, bi egunean zegok zutik». Hitz egin anaiarekin eta laster erabaki genuen «Andoain» etxera eramatea. Egin genion behean erreminta tokia eta zurginaren mahai eta zerbait gehiago ere, baina tokia zen txikia, eta aita sartu zen goizetan!, baina ez tokirik, ez lanik ere ez zegoen dagoeneko.

Hara zergatik gelditu zen aita galduta etxean bertan.

Pasa ziren urteak. Nire anaiak bertan zuen beste sozio euskaldun batekin planoak, etxegintzako planoak, egiteko lekua; ni itzuli nintzen Euskal Herrira 1969an. Aitari pena eman nion Francotegira joatea garai hartan, baina semearen gauzak ongi ulertzen zituen. Baina hemen esan nahi dut, urteak gora zihoazela, eta ni irten nintzen hartan, aitak 75 urte zituen, oraindik firme bazegoen ere!

– *Noiz itzuli ziren Venezuelatik Euskal Herrira?*

Ni Donibaneko Urdazurin nengoela 1976an, Franco hil berria, gurasoak etorri ziren Caracasetik bisitan. Konturatu ginen aita joaten hasia zegoela: galtzen zen Urdazurin, etxean jendea ikusten bazuen (eta garai hartan asko etortzen zen gure etxera) haserretzen zen eta alde egiten zuen etxetik. Santi Brouardek esan zidan, fisikoki ongi ikusten zuela, baina (82 urte zituen) buruz ez litzaiokeela garai hartan tokiz aldatzea komeni, gauza berriekin nahasten zela. Bilbotik etortzen zen sikiatra katalanak, bere lagunak, ikusiko zuela. Ikusi zuen, eta iritzi bera izan zuen. Hala, Venezuelara bidali aurretik, Andoainen, Hernanin ibili zituzten paseeran. Niri garai hartan, berandu, eman zidaten sarrera, eta bidaietako bat berarekin egin nuen, eta gogoan dut nola mugaren

aurre-aurrera heldu ginenean, goardia zibil handi bati begira jarri eta galdetu zidan: «Hau zein da?». Xelebrea iruditu txapel txarolatua, nonbait! «Gizon bat», esan nion, eta berak errepika: «Elegante»...

Esan nion neure buruari: «Uste nian aitak irabazi ziola Francori, hau hil eta gero etorri dela etxera, baina aita diktadurak aspaldi zegoen apuntatutako tokian joa!».

Ni beti kezkatuta gurasoekin, eta ahal nuen bakoitzean egiten nuen buelta, eta behera zihoazen. Batez ere aita. Anaia han zegoen, eta zerbait zaintzen zituen, baina seme onenak ere, ezkontzen garenean, eta emazterik onenarekin ere, baten gurasoak ez dira aita eta ama, ezta gutxiagorik ere. Eta Ameriketara egin nuen azken bidaiari, Washingtonera, eskatu nion eraman gintuenari ea etxerako itzulera zuzenean egin beharrean, ez zidan Venezuelatik pasatako pasaje bat lortzen laguntzen. Eta esan nion zergatik, gurasoak nahi nituela ikusi azken aldiz.

Bidaia hau ez zen nik prestatutakoa, Euskal Etxeak prestatutako beste bat bezala, edo beste modura, baizik eta espero ez nuen zerbait: Goyo Monrealek esan zidan EAKo zerbaitetan geundela, ea mesede bat egingo nion. Erretore zegoen oraindik, eta Washingtoneko Unibertsitatea ari zen exilioko bilera literario bat antolatzen, eta latinamerikarrak izango ziren gehienak, baina europar batzuk nahi. Esan zidan: «Hi haiz lan hau ondoen egingo lukeena. Exilioan idatzi duk» eta abar. Baietz esan nion, pasajeak hartu nituen eta han joan nintzen New Yorkera, Kennedytik Washingtonerako beste hegazkina hartzeko. Ez dut sekula hain bidaia aldrebesik egin. Baina han aritu ginen hiru egunez, eta hemen egiten diot «El exilio de las Españas» antolatu zuen Naharros izeneko mutil honi nire proposamen interesatua. Eta laguntzen dit eta presentatzen naiz anaiaren etxean espero ez nindutela. Gauzak gordinen ikusteko modua.

Ikus nezan zenbat urte zituzten nire gurasoek; 1981an zela uste dut, aitak 87 urte zituen, eta urte batzuk bazen burutik nahasia zebilela; ama, berriz, ongi burutik oso, baina aurkitu nuen perlesiak jota hitz egiten ez zuela, 83 urte zituen.

Abandonuan ikusi nituen: nire koinatak ematen zien jaten, baina utziak. Pena handia hartu nuen, eta amorrua ere bai. Behean bizi zen anaiaren familiak, aita eta ama erortzen zirenean entzuten zuten kolpea zen seinale. Ama gaixoa bere gisa zen labadorak egiteko, ahal zuen moduan. Aurrena

hasi nintzen bientzat leku baten bila, baina ez zen gauza txukunik, eta zegoena garesti.

Anaiari esan nion, beharbada eraman egingo nituela. Ez zuen ezer jakin nahi, dena zaila iruditzen zitzaion. Mutil ona nire anaia, oso, baina han andreak agintzen zuen. Azkenean anaia oheratu egin zen, ez zegoela ondo, eta emazteak esaten zidan anaiari ez planteamendurik egiteko, uzteko bakean. Ulertu nuen gaixo sikologikoa zela anaia, eta neronek ekartzen nizekion liburudendatik hitz gurutzatuak eta denborapasak. Nik garbitzen nuen goian arropa, garbiketak egiten nituen, baina azkar egin behar ziren egin behar zirenak. Deitu nion emazteari, gurasoentzat egoitza bat bila zezan; ez zen erraza, baina azkenean hartu nituen gurasoak, gaixoak, ilobaren kotxean arratsalde batez (ama gogo onez, hitz egiten nion ondo, aita konturatu zen eta ez zuen nahi, ihesi ere egin zidan kalera, eta azkenean nire iloba handi batek ia besoetan hartuta sartu zuen kotxean, drama mingarri bat izan zen hura) eta jaitsi genituen aireportura, hemen ni eseri nintzen aitarekin, esanez, kotxean goazela, etxera goazela, eta amari laguntzeko

ustekabeko aingeru bat agertu zitzaidan, euskaldun gazte bat, moja nonbait, jantzia ez bazegoen ere, eta esan zidan lagunduko zidala amarekin. Suertea! Baina bidaiara luzea izan zen, eta noiznahi aitak pixa egin behar zuela eta jaitsi egin behar zuela, geratzeko kotxea. Kostatzen zitzaidan honelakoetan aitari eusten! Azkenean ailegatzen gara Madrilera. Hotza! Eskerrak laguntzarekin kurpildunak lortu zizkidatela, eta Madrilgo koinatuari burusu bi ekartzea bururatu! Eskerrak honelakoetan gauzak nolabait konpontzen diren! Gero beste hegazkina Hondarribiraino, eta aita oinez irten zenean belarretara alde egin zidan pixa egitera.

Eraman genituen Donostiako egoitzara: argentino alfer batzuk, asko kobratu eta gutxi lagundu.

Aitak, ohetik, «Martin, nun no?», non zegoen galdetu zidanean, ardura bat sortu zitzaidan aitaren egoeraz, aitak nahasketa hartaz sufritzen ote zuen, eta sendagile zen nire lagun bati galdetu nion, eta honek bere lagun sikiatra zen gaztearengana bidali ninduen, konfiantzan. Joan nintzen, eta erantzun zidan: «Ez, ez, zu zara sufritzen ari zarena, lasai». Hauxe bakarrik esan zidan, eta bada ez bada ere zenbat zen galdetu nionean, «5.000 pezeta», esan zidan. Garai hartan, 81ean, bazen zerbait, eta nire kasako egoeran gainera; baina eskerrak, bada ez bada eraman nituela!

Laburbiltzeko: Donostiako egoitzan aita ohean lotu egiten zuten gauzez, nonbait; esaten zidan: «Martin, nun no?». «Etxean», esaten nion. Ez dakit sinesten zidan. Honelako batean jakin nuen aita gora, Matiara, eraman zutela. Hitz egin nuen gerentearekin, tipo berezi bat, eta ikusi nuen aita maindire tarte batean larrialdi batean bezala arnaska, korrika balihoa bezala, gizarajoa, erretiratu nintzen jakinik probak egiten ari zirela sendagilerako ikasleak, eta gero, hil zenean, gerenteak erakutsi zizkidan eskaiolako zati batean aitaren gorpuzkinak. Hauek sartu ziren hilkutxan, eta bere herrian, Andoainen, nik aitona Gregorio enterratzen ikusi nuen kanposantuan ez –hemen jarri zion aitak egurrezko gurutze bat orduan–, baizik eta berrian, eta zementuzko armario baten zuloan, dago geroztik bakean: Pello Ugalde, besterik gabe.

Amarena erraza zen, beti izan baitzen apala eta moldaerraza, etxera ekarri genuen; hala ere, pisu handia zuen eta emazteak (ni Gasteiza joan nintzen lanera) ezin zuen maneiatu, eta zorte handi bat izan genuen Hondarribiko egoitzan. Hemen hil zen bakean goiz batez, moja bera jan arazten ari zela, sentitu gabe, bakean, eskatzen zuen eta merezi zuen bezala, ama ona, 90 urte zituela.

– *Zertan zara aitaren jarraitzaile? Aitaren ispiluan etengabe ikusi omen duzu zeure burua. Aitaren «errebeldia» ere aipatua duzu?*

Bai, beharbada orain artekoa irakurrita gero ulertu duzu zer esan nahi nuen, hori esan nuenean. Nola nahi, esango dizut berriz: aita ikusi dut gizon langile eta garbi pentsatzen duena egiten. Independente lanean beti, beti xuxen. Politikan ere, pentsatzen zuenaren bila beti fin. Gizon arrunta zen, formaziorik ez zuena, berez ikasi zuena. Honi begiratu diot nire momentu zailtan, honen garbitasunari, bere errebeldiari. Ez du gure aitak burua askotan makurtu! Beharko zuen egin noizpait, familia aurrera ateratzeko, baina beharko zen. Familia zen aurrena. Kontatu dut noizpait ere: ni Donibaneko eskolan nengoela, Capbretonen «errepubliketan» zeuden euskaldunak Ameriketaren bidearen zain, izan zuen egokiera zurgin lan bat egiteko, eta ehun franko eman

zizkioten; mailegatua hartu zuen bizikleta eta egin zuen ehun kilometroko bidea bi aldiz niri bilete hura ekartzeko.

– *Semeoi izena euskaraz jartzeko ere borroka egin zuen aitak.*

Gu bioi, anaia Josebari eta niri, etxean beti esan digutena da, bataio aurretik aitak borroka egin behar izan zuela Parrokian, erretorea karlista zelako. Ez zait izena etortzen. Eta aitak gu bataiatzera Biarritzera eramateko mehatxua, eta eskandaluari beldur, bataiatu gintuztela, ni Martin Andoni eta anaia Joseba. Errusian izen onek kalte handiak egin zizkion, bere gurasoen «nazionalismoa» salatzen zuelako. Baina aitak hau konfirmatzen bazuen ere, ikasiak zituen bertsoak bere aita Gregoriorienak zirelakoan (neuk «Bilintx»enak zirela jakin nuen): ...«asto baten gainean, bestea alajaina» abesten zigun maiz Caracasen. Beste gauza batzuk ere oker gogora ekartzen zituen, urteekin eta exilio luze baten (ia 45 urte) ondoren normala denez. Neuk bizpahiru aldiz eskatu nuen, beharkizun batzuetarako, nire jaiotzako agiria, eta Udaletik, *Martin Antonio*, etortzen zen, eta behin Parrokiatik ere hala etorri zela uste dut. Hala ere, Master-aren agiria egiteko Estatu Batuetan izena eskatu zidatenean, bakoitzak nahi duena jartzen du han, izen-laburpen eta guzti, nik pentsatu nuen aita-amak jarri nahi zidatena jartzea, eta neuk euskaraz idazten erabiltzen nuena bera, jarri behar nuela, eta hala Martin Andoni Ugalde Orradre dago jarria, orain nire begi bistan daukadan tituluan. Eta orain, zuretzat laburpen hauek egiten ari naizela, data batzuk zehazteko agiri bila jarri naizenean, irten da hemen nire bataioko agiria, 1955ean Caracasera bidalia: Martin Andoni (Martin Antonio), biak datoz, eta orduko erretoreak, Lasartetik gerrondoan etorritako don Rosendo Recondok, izenpetzen du. Aita, beti bezala fin.

Izena ere euskalduna. Beraz, euskararen neke berak pasa eta pasa arazitako izena jartzea lortu zuen.

Andoain kutunetik Andoain frankistara

– *Zu zeu kaletarra zara, ezta?*

Ni kaletarra naiz, noski. Basteroko Telefonican jaioa; bi anaiok.

Telefonica txikiko barrualdean, baratza zabal bat, eta bertatik joaten nintzen bakarrik, ama ni zaintzen seguru asko, «karteruaneko» eskolatxora; bi-hiru urteko haurrak izango ginen. Gogoan dut amonaxoa, Juana, nik uste, eta bere alaba bat, nik uste. Hauek ziren maisuak. Sarrera, elizaldeko maldaren hasieratik zen, baina nik gertuago nuen baratzatik barrena eskolatxoaren atzera. Eusebineko denda zegoen maldako izkinan. Gure etxeko aurrean, errepidea tarteko, mikeleteen etxea, aurrezki kutxa nik uste. Eskolatxoa, gela luxe bat zen. Letrekin kartoiak etortzen zaizkit burura, eta paretako beste handi bat. Amonak makila luze bat zuen. Gu, banku luxe batzutan eseritzen ginen, eta letrak, amonak apuntatu ahala, esaten genituen gorputzarekin konpasa eramaten. Modu berean ikasi genuen Aitagurea: «Aita!, gurea!, zeruetan! zaudena!», eta abar.

Hemen biltzen ginen inguruko haur guztiak.

Mendiburu familia daukat garbi-garbi baratz hartan, hogeit hamar bat gazte; gero karlista zela jakin nuen eta haurtzaroko sentipenak ihes egin zidan; algodonerari lan egiten zuen, eta Zumeako etxe aurretik pasatzen ikusten nuen nik sei-zazpi urte nituela eta gero. Behin hogeit hamar urte gero, nik Donibanetik itzuli behar izan nuenean, suertatu zen ni lanetik etxera bizikletan nindoala, eta plaza txikiko kurban ni martxan, baina martxa handiagoa zekarren poliziaren motoa dena etzanda nire gainean ikusi nuenean, tranbiako karrilean sartzeko beldur, gainera, eta ezkerretara egin nuen (gaizki!) baina, «en catástrofe!», eta aurrez aurre jo ninduen, bizikleta okertu alde batetik, eta bestetik ni izterrean atera zitzaidan konkorrerarekin.

Hor inguratzen zaigu Mendiburu, polizia maxiatzen, baietz, nirea zela errua, eta niri: «Maniobra okerra egin dezue»... Eta arrazoi zuen, baina une hartan isilik egon besterik ez zuen!

Zure galderak hona ekarri nau, baina esango dizut nik baserritarra funtsean nola ezagutu nuen: menditik ekartzen zioten aitari gurdiz lanerako egurra, baserritarrek gertu genituen guk; Andoain oso nekazari herria zen. Baina batez ere Tolosaneko herriko eskolan, Basteron, geunden denak elkarrekin.

Eskola hau zegoen herri erdian, Basteron; maisua, herriko gazte bat zen, lehenengo herriko maisua, seguru aski, eta berau herriak ordaindua zen. Euskaldun, noski, Sorabilako parrokiako sakristauaren semea. Astoa zen, oso. Herriaren punta batean, Tolosa bidean, algodoneraren aurrean, zegoen eskola nazionala. Kanpotik etorritako maisu zaharra, erdalduna, baina ona zena. Herriaren erdian, udaletxean, beste eskola kanpoko maisuarekin, baina Egiluz izenekoa, euskaraz bazekien ez badakit ere.

Niri Tolosak makilkadak ematen zizkidan; eskuan, bizkarrean ere bai. Behin, aitzak ez zidan sinesten (laguna zuen maisua), bizkarra erakutsi nuen, bi makilazoz gurutzatua. Momentu berton hartu eta Etxeberrietako maisuarengana eramanez ninduen. Tolosarekin izan zuen berea.

Hemen esan nahi dudana batez ere, eskolakide baserritarrekin nuen harremana; Txomin (Domingo, arraultza gorringo), Rafael, Baldomero... Batekin Afrikan elkarrekin izan ginen soldadu; Txominekin lan egin nuen sarrerari Labordenean... Bada, batez ere Txomin izaten zen patrika guztietan sagarrak eskolara ekartzen zituen, eta hark bazekien jaten Tolosa konturatu gabe, baina ni beti harrapatzen katagorria bezala jaten. Garai hartako sagarrak izan dira nire bizitzan gozoenak. Zuhaitzetik jaso berriak ziren, eta patrikan epelduak, beti ondo helduak.

– *Zer oroitzapen duzu gerra aurreko Andoainez, urte haietako jendeaz, jolasez?*

Gerraurreko Andoain nola zen *Pedrotxo*-n, *Iltzaileak*-en eta *La guerra en Euskadiko* (Jiménez de Aberasturi) azken kapituluan agertzen da.

Garrantzi handia izan zuen niretzat garai hartan, La Salleko Escuela de los Hermanos Cristianos-ek.

Aipatu ditut orain arte Andoainen genituen eskola publikoak, nazionalak bi, Etxeberrieta eta Udaletxean; herriak ordaindua bat, Tolosarena.

Ni hemen hasi nintzen (kontatu dut aldaketa), bada Basteroko toki berean jarri zuten eskola berria, pinturaren usaina izan dut nire sudurrean urte handitan, eta

oraindik etortzen zait lurrina. Orain arteko eskola, zaharra, usain txarrekoa izan zen bezala, berrikuntza, giroz, txukuntasunez, aldaketa osoa izan zen niretzat.

Hemen izan genuen, gainera, «Escuela unitaria» uzteko zoria; behintzat bi talde berezi ziren: txikiena nire anaia zegoena bederatzirterekin, ni baino urte t'erdi gazteago, eta gainean hamalau bat urteraino.

Maisuek, babero gabe, Errepublikak kendu zituen, oso tratua ona ematen ziguten; arbela, ez beltz tetrikoa, orlegi argi bat baizik, eserlekuak ere berriak eta erosoak, binakoak (lehen bost edo seikok ziren, beltzak, eta tintero zikinez gain, gure gauzak zulo batean bezala sartu behar ziren, eta ez orain bezala atea goraldierantz irekitzen zela). Filmadore bat bagenuen, bista fijoak emateko. Historia Sakratuarentzat zen, baina hau izan zen lehen aldiz medio berriak ikusten genituela. Biblioteka polit bat jarri ziguten eskolan bertan, hau izan zen nire zoriona! Han etorri zitzaidan burura neronek idatzi behar nuela halako liburu polit eta deigarririk. Frantsesa ikasten ere jarri gintuzten, eta oso gogoko zen dena niretzat.

Baleak emateko sistema ere oso izan zen deigarri eta eragingarria.

Eskolako mundua aldatu zitzaigun.

Maiz irteten ginen mendira, eskursioetara. Ernio eta abar. Baita futboleko jokatzera kanpora ere, behin Irungo Galera eraman gintuzten, irundarren aurka jokatzera. Eta sistema polit bat zuten Anaiek, goxoki batzuk ematen zituzten, onenak Kanto Berriko kandela eta ardo gozoaren dendan egiten zituenean (itsua zen gizona), mendian azukre pixka bat on zela eta.

Atentzioa oso pertsonalizatua zen. Nire kasuan, don Jose Maria Iziar azkoitiarrak (bere anaia Martinek argitaratu zuen Zarautzen, Kulixka Sortan, txorien liburu bat) aitari deitu zion eta esan, ni gai nintzela batxilergoa egiteko, eta posibilitaderik bazuen gutxienez egun erdi bat eskolari emateko. Nik hamalau urte nituen hau gertatu zenean. Noski, aita pentsatzen jarria zen tornuan lan egiten hasi behar nuela. Ostegun arratsaldeetan jartzen gintuzten anaia eta ni pertxak lijatzen eta honelako lan aspergarriak egiten; lagundu behar genion aitari, lan zaila zuen eta tailertxo harekin. 1936ko uda hartan bertan hasia nintzen goiza komuneko tiragailuen kirtenak pixkanaka egiten (maina gutxi izan dut beti, eta orduan ere bai, lan mekanikoetarako!). Aitak, pizgarri, jarri zidan helburu polit bat: kirten bakoitzagatik emango zidan xentimo bat. Gutxi iruditu zitzaidan, baina aitak esan zidanean miloi bat kirten hartuko zizkidala, nik kontuak azkar egiten ikasia nuenez, berehala ikusi nuen miloi bat xentimo hamar mila pezeta zirela! Orduan zilarrezko pezetak!

Don Jose Miguel Barandiarani entzun nion bezala, «eskerrak gerra sortu zela!», horrek atera ahal izan baitzuen maisutzako lan aspergarri hartatik!

Nik esan izan dut, eta idatzi, gerraren sorrera hartan oporrak bagenitu bezala arin eta jostailu sentitu nintzela.

Ez da gezurra.

Zer egingo nuen nik gerra bost urte beranduago sortu izan balitz?

– *Gogoratzen al duzu orduko giro politikoa?*

Andoain herri txikia zen, 4.500 biztanle, eta erabat euskalduna. Kanpotik etorritakoek ere euskaraz egiten zuten. Aitaren bitartez heltzen zitzaidan herriko gora-

beheren berri, eta Batzokira ere joaten nintzen. Batzokiko dantzari taldean aritzeaz gain, Altzetak, Hernandorenak, Monzonek edota Irujok ematen zituzten mitinetara ere joaten nintzen Batzokira. Mutikotan ezagutu nituen nik horiek denak.

Batzokiak bizitza handia zuen Andoainen, beste herrietan bezala. Antzerki taldea bagenuen, bi edo hiru astero antzezlan bat ematen zuena, eta antzokia lepo betetzen zen. Euskadi osoan antzerki lehiaketak egiten ziren. Taldeak etortzen ziren kanpotik (Zarauztik, Errenteriatik, Bilbotik...), eta gureak kanpora joaten ziren. Dantza taldeak ere berdin. Batzuetan ehundaka dantzarien kontzentrazioak egiten genituen. Pizkunde kultural hau, bost urte baino iraun ez bazituen ere, ikaragarria izan zen.

Batzokiaz gain, beste hiru zentro politiko zeuden orduan Andoainen: karlisten zentroa, Centro Republicanoa eta UGTren zentroa. Uste dut UGTren siglak zituztela Zumea kaleko egoitza honetako atarian, baina Alderdi Sozialistakoak ere hemen biltzen ziren. ANVkoek ez zuten egoitzarik, eta Batzokian biltzen zirela uste dut. Alderdi Karlistarena Basteron zegoen: jende gutxi ibiltzen zuten, gainbeheran zegoen, baina udal hauteskundeetan lan handia egiten zuten eta bigarren indarra zirelakoan nago. Komunista batzuk ere baziren, bat edo beste ezagutzen nuen nik herrian, baina atzamarrekin zenbatzeko adina baino ez ziren. Ez dut uste biltzeko lekurik ere zutenik. Akaso Centro Republicanoan bilduko ziren, ez dakit.

– *Aitzolen berririk ba al zenuen, esaterako?*

Aitzolen aditzera banuen, bai. Irakurtzen nuen bere izena *El Dia* eta *Euzkadi*-n, biak hartzen genituen etxean; goizean herriko banatzaileak ekartzen zigun, eta eguerdian, karteroak, uste dut. *Argia*, euskarazko astekaria, ere hartzen genuen. Baina Aitzol ez nuen honetatik bakarrik ezagutzen, Misioetako egunak eratzen zituen berak, herri guztia altxaz!, eta hari esker edo jantzi gintuzten txinoz eta beste edozeren antzera, prozesioetarako, txinoentzako dirua biltzeko. Beste gomuta ere badut: Larramendiren egun handi bat ospatu zen Andoainen, eta haurrok bazkaria izan genuen kontsejupean; arrosez egindako pastel baten antzekoa jan genuen, gainean piper gorria zuela. Erretratu bat bezala gelditu zait honetaz. Gizon inportanteek hitz egin zuten, eta nik uste, bat Aitzol zen.

Honetaz gero etorri zitzaidan berri bat: Venezuelatik 1969an etorri nintzenez jakin nuen don Juan Aranguren apaiza (palankaria, niri dotrina erakutsi zidana Komunio Handia egiteko) Kubatik etorria zela, eta behin joan nintzaion Zarautzera, anaiarekin zegoen-eta konbentuan. Lehen bisitan egin nion eskari bat: *Alderdi* aldizkarirako hileroko kolaborazio bat. Apaizaren ikuspuntua, irekia. Eta egin zizkidan lanak, argitaratu ziren, ni hemendik bota ninduten arte. Baina don Juanen aipamena ez da hau aipatzeko, baizik eta esan zidan ea gogoratzen nintzen nik nola Larramendi egun hartan Andoainen lantxo bat idatzi nuen (bera izan zela lagundu zidana!) eta horrekin saria nola irabazi nuen. Ni ez nintzen arrosaz besterik gogoratzen, baina don Juan bai artikuluaz, berak idatzia izango zen gehienbat eta!

Donibanetik itzuli nintzenerako, 1976ko iraila, don Juan zendu zen, eta joan nintzaion anaiari bisitan.

– *Zer-nolako Andoain aurkitu zenuen gerratik itzulita?*

Dagoeneko maleta bat liburu banuen, bestean nire arropa pixkat eta hiru urtez bildutako trastetxoak, ez naiz gogoratzen zer, baina bi maletak ezin itxirik aritu nintzen; bat beltzez neronek pintatua eta gerriko batekin lotua, bestea erosoago giltzez itxia. Ez dakit hain itxia zergatik, zertarako! Hendaiako zubi zaharra luze egin zitzaidan. Hutsa zegoen, eta bandera ikaragarriaren azpian goardia zibil handi bat.

Errespetu handiko muga zen hura, itxia zegoen eta!, ez konparatu gaurko pasadorearekin!

1940ko frontera zen, Francok eta Hitlerrek elkar ikusi zuten hartakoa. Esango dizut zazpi urte gero oraindik zer pasa zitzaidan, hemendik atera kontuak aurrenekoaldi hau zer izango zen niretzat. Bada, 1947an, zazpi urte Francopetan eta Armadan pasa eta azkenean Venezuelara joan nintzen urtean, nire anaia Errusiatik aitarengana ekarria, azkenean bere emazte eta urte t'erdiko mutikoa Errusiatik Frantziara irten eta hemen Hendaiara etorri ziren ni ikustera. Ni zain nengoen aduanako jendilaje batzuekin zubiaren beste puntan nor agertuko. Eta han dator emakume bat bere haurra eskutik hartuta, beste zubia dena hutsa, eta isilik!, eta heltzen da nik ezagutzen ez nuen Blanca Fernandez, nire koinata, eta Moskun jaio eta bertan Andoni bataiatutako nire lehen iloba, zubiaren erdiko markara heldu zirenean geratu eta: «Martin» deitu niri, arrotz oso, eta nik goardiari begiratu, eta: «Ya le he dicho que no puede pasar usted, que los puede ver desde aquí, y puede saludarlos, pero nada más»... Eta Blancak: «Andoni, es el tío Martin, háblale»... Zer esango du haurrak! eta zer nik? «Estáis bien? Cuándo salís para Caracas?»... Askotan senti arazi didate gorrotoa, eta hau izan da seinlatu bat... Ikusi nituen bi senide berriak itzulian joaten, haurrak begiratzen zuen eskuarekin agurka, amak esaten ziona besterik ez zuen sentitzen... Hau 1947ko zubia bazen, pentsa zazpi urte aurrekoa zer izango zen...

Ama ikusi nuen, azkenean, balantzaka nihoala maletekin, buru nahasian gauza gutxi, huts handi bat... Lagun bat, Jesus Ozaeta, soldadu jantzita!, zegoen amarekin... eta hara non nahasten naizen, zeren eta nire gogoan, don Jose Maria Iziar zegoen amarekin, honi esker utzi ninduten etxera zuzenean joaten (1940ko uztaila izango zen, nik legez hamazortzi nituen azarora arte) baina Jesusek, oraindik bizi da, esaten dit, haren paperek lagunduko nindutela, baina maisuak berak ez zuela han egoterik izan... nola nahi, sartu ninduten gelatxo batera, hartu zizkidaten deklarazioak, ni ez naiz gaur gogoratzen zer..., gauza bat bakarrik geratu zait gogoan: Andoaingo goardia zibiletara presentatu behar nuela eman zidaten paper batekin. Eta hauxe egin nuen hurrengo goizean, frontoiaren ertzean zegoen koartelera joan nintzen, eta esan zidaten herritik ez ateratzeko, amaren etxean geratzeko eta igandero, goizean, koartelean presentatzeko.

Hauxe egin nuen bi urtez; ezaguna egin nintzen, eta batzuetan atean zegoen goardiak eskuz esaten zidan itzultzeko, nire egun hartako egin beharra bete nuela. Hala izan zen 1942ko maiatzaren 3ra arte, Santa Kruz eguna eta Zumeako festak. Hau izan zen azkeneko eguna, zeren eta hurrengo igandean, hilak 10, Donostian egon behar genuen kintoak trenean sartzeko, Afrikarantz, nire kasuan Tetuango plazara, aita izan zen Cuartel Recaina berera!... Beraz, ez nuen goizean koartelera aurkezterik pentsatu ere. Zuzenean Donostiara joan nintzen soldaduzkako lagunekin.

Hurrengo egunean izan zituen nire ama gajoak goardien berriak. Gero, kartaz, jakin nuenez, goardia parejak atea jo eta bultza zioten batera, nire bila zetozela eta. Gure etxeko atea ahula zen! Ama negarrez jarri zuten, zeren eta goardiek beraiek eraman nindutela, haiek ezetz!, amak baietz, gauza berez argitu zen arte... Nonbait nik koartetik pasa behar nuen Donostiako bidean! Hori ez zitzaidan burutik pasa ere egin. Niretzat, goardien koartela eta soldaduzka gauza bera zen.

- Zer gertatu zen gerraurreko etxearekin eta aitaren tailerrarekin? Zu zeu nola konpondu zinen giro soziopolitiko berrian?

Gerraurrean bizi ginen Zumea auzategian zegoen «Lastarregiberri»ko lehen bizitzan orain beste familia bat bizi zen; ama itzuli zenerako han zeuden, eta ez zuen, gaixoak, maindire bat edo zartagina bat ere aurkitu; dena ohostu ziguten, eta inork ez zekien ezer, denak beldurtuta isilik, zeharka begira, lotsatuta. Barnegerretako gauzak. Eta hala hartu zuen nire ama maitakorki bere koinata Maria alargunak Etxeberrieta auzategiko bere etxebizitzan, eta orain ni ere bertara bildu nintzen. Pentsatu nuen ongi egin nuela beregana hurbiltzea. Ez hasieran laguntzarik ekarri niolako, ez bainuen lanik aurkitzen.

Harritzekoa da egoera batzuetan hiru urte zein luze eta aldrebesak egiten diren, eta herri bat zenbat alda daitekeen. Lagun mamiek onartu gintuzten, baina jende asko falta zen; batez ere afusilatua izan ziren hamazazpi gizonak eta bere familiak; beste batzuk, geu bezala alde egin eta itzuli ez zirenak; itzulitako batzuk, berriz, salaketak medio edo lanik aurkitzen ez eta ezagutzen ez zuten norabait joan behar bila. Bitartean berri asko sartu; nafarrak ziren batzuk, eta geuk ez oraindik aberkidetasunaren kontzientziarik! Nire kasuan, ezagutzen nindutenak ere ez ziren agurtzera ausartzen, konprometigarri nintzen, eta ezikusia egiten zidaten. Nire jaioterria hitzik gabe geratu zen, euskarak ihes egin zuen kaletik, dendetatik; herritarrak oraindik espantua begietan, isilik; seme-alabei erdaraz egiten jarri ziren, haurren indiskreziolari beldur, eta kanpotarrak ziren nagusi, erdara inperiala ezpainetan, harro...

Ni aitarengandik markatua nengoen; hura euskaltzale eta abertzale zelako, eta exiliatua. Ezin nintzen herritik irten goardia zibilen baimenik gabe.

Joan nintzen aitaren tailertxora ere; Udalak emandako baimenarekin jarri zuen, nonbait, martxan. Joan nintzaion kanpotarrari, Barreiro izeneko bat, lan eske, baina ez zidan eman. Banan bana lantoki guztietara joan nintzen, beti alferrik. Bat utzi nuen bisitatu gabe, Laborderen lantegi handia. Pentsatu nuen ez zela niretzako! Norbaitek esan zidan, baietz, ea zergatik ez nuen probatzen; eta hala, joan nintzen ofizinara goiz batez eta berton ezagunak aurkitu nituen, eta lagunkiro hartu, eta joan zen ofizinako buru egiten zuena nagusiari nire berri ematera, eta etorri zen, ezaguna bailitzan, galdezka, ea aita nola eta non zegoen. Ezagutzen zuen zinegotzi bezala, Tolosara korrika egitera eta lagun kirolzaleena joaten zelako aita, Berazubira, eta Labordetarrak tolosarrak izan... Eman nizkion bere berriak, eta lanera hurrengo egunean berton etortzeko. Nola diren batzuetan gauzak!

Eta biharamunean joan nintzen eta jarri ninduten pabilioi berrian Arberas linterneroarekin kristalak jartzen, masilla jartzen, eta hau amaitu zenean Arrieta bi anaiekin, Joxemari eta Fidel, pintura lana egiten. Soldata banuen, nire lehena!, eta amari entregatu nion pozik. Pabilioia zeharo amaitu genuenean, tailerrera eraman ninduten,

eta pistola-tornuan jarri. Egurraren orde, galtzairua! Hemendik hilabete batzuetara tornu handira, brokak egitera. Ez nintzen, bada, abila, eta ez nuen lana deigarria, aspertzen nintzen, baina soldata gauza ederra zen nire egoeran, eta izebaren etxea utzi eta etxebizitza txiki bat lortu genuen amak eta nik, gure etxea!, Etxeberrietan.

Jarri nuen idazteko mahai bat gelan, liburuak hantxe ilaran. Gauza handia izan zen hura guretzat. Bizikleta «Miner» bat erosi nuen etxetik lanera zeuden bi kilometroak egiteko; neguan luze egiten zitzaidan, eta goizeko errelebutan oraindik gogorrago. Euria ari zuenean neguan goizeko bostetan, ez zen gozoa bidea. Bizikleta, lagun ona izan nuen.

Beste gauza batean ere hasi nintzen: Etxeberrietako maisu nazionalak, Monje jaunak, jarri zituen bere etxean, enteratu nintzenez, idazteko makina batzuk, eta klaseak ematen zituen; joan nintzaion eta hasi nintzen jo eta ke, zerbaiterako balio izango zidan esperantzan. Ez nuen makina erosteko dirurik, baino ondo aprobetxatzen nuen nire klasea hamar hatzekin behar bezala ikasteko. Geroxeago hasi nintzen beste zerbaitetan: CCCren bidez korreoz ingelesa ikasten jarri nintzen, eta poliki egin nuen. Balio izan zidan etorriko zenerako.

Hor nindoan, amarekin Venezuelara joateko asmoak urrun bazeuden ere, itxaropena beti! Mundu-gerra aurrera zihoan, anaiaren berririk gabe, aitak idazten zuen, eta batez ere amak, ama periodistak! Gauzak pasatzen ziren, noski. Banoa igande goiz batez goardia zibiletara, oinez nindoan, bizikleta erosi aurretikoa da hau, eta Eusebineko dendako kantoiari buelta eman eta han ikusten dut, zarataz batera, maldan behera datorren musika banda, banderak, estandarteak... ibai bat txapel gorri, urdin, garrasiak ere bai desfilean, handiak, ez dakit nork zer irabazi zuen, baina handia zen... Ni, ustekabea, geratu egin nintzen; gainontzekoak gehienak desfilera sartu ziren, salto egin zuten... Nik, berriz, ez nuen balorerik izan. Ez dut gezurrik esango.

Nire *Pedrotxo* liburua irakurri duenak zerbait badaki.

Begirada zorrotzak bota zizkidaten, handik eta hemendik, eta garrasietako bat uste dut nire familiarentzat izan zela, aitari egokitua seguraski. Baina nik ez nuen besorik jaso, ez nuen horretarako indarrik izan. Uste nuen bada ibai hark eramango ninduela Leizarango zubiraino eta hemen Orian irauli; baina hura dena jaitsi zenean ni bakarrik geratu nintzen espaloiean.

Eta goardia zibiletarako bisitara joan nintzen.

Gosea pasa genuen aldi hartan, eta lehen aldiz artoa jasotzera-ostutzera joan nintzen lagun batzuekin. Nafarroako lehengusuena ere joan ginen bizpahiru aldiz irina eta urdaiazpiko bila. Nafarrak ziren, bestalde, gure etxetan sartu eta arropa eta traste eraman zituztenak. Nik ez nuen gorrotorik, ez nuen ikusi; herritar batzuk, bai.

Pena handia eman zidan hau jakin nuenean.

– *Soldadutzatik itzuli ondokoa izan zen zure «hirugarren» Andoain.*

1945ean soldadutzatik itzuliz gero, bi urte egin nituen Andoainen.

Lehen nituen antezedenteak erregimenaren kontrakoak ziren, eta gainera berri-berriak. Urte hauek pasa eta pixka bat gastatu egin zen gorrotoa, eta banuen nire baitan beste antezedente bat: soldaduzkakoa, eta hau marka gaizto gabekoa. Gainera, Labordeko lanera itzuli nintzenean, ni buzoarekin tornuko lanera joan nintzenean esan

zidan Hilarion Larburu enkargatuak, don Manuel nagusiaren enkargua zuela beregana bidaltzeko. Don Manuelek ongi hartu ninduen, esanez ikusi zituela nik bidalitako eskutitzak, baita tailerreko lagunei bidalitakoak ere. Niri irten egiten zitzaizkidan moroekin eta beste gertatzen zitzaizkidan gauzekin, haiek farre egiten zuten eta ofizinetaraino iristen ziren. Esan zidan nagusiak eskutitzak idazteko lana hartuko al nukeen, eta, gainera, bazituela berak lan tekniko batzuk esku artean, injinerutzako artikuluak eta abar, ea lagunduko al niokeen. Ni pozik, noski. Eta soldata igoz gainera lan orduak ere bigunagoak ziren.

Honekin esan nahi dut, denbora pasa egin zela pixka bat, soldata hobetu, eta nire statusa jaso. Esan nahi dut, babes sozial apur bat sentitu nuela. Honek lasaitu ninduen, Euskalduna Andoaindarran idazkari izendatu eta futboleko eta kirol (korrikalaritza) lanetan jendeari laguntzen hasi, abeslari bati bultzatzeko bidea ere egin nuen beste lagun bat lagun nuela, Mariano Arberas. Eta Andoainen *El Diario Vasco*-k zuen berriemailea galdu zuen eta norbaitek esan zidan, ea nahi nuen lan hori egin. Ni, idazteko beti prest egon naiz, eta hala aritu nintzen. Izan nituen arazo batzuk: behin deitu zidan egunkariko nire buruak, esanez, mesedez ez berriz Etxeberrria tx-ekin idazteko. Beste batean hitz bat zen bekatu, besten kontzeptu bat ez zen beharrezko. Haserretzen nintzen, baina iruditzen zitzaidan egokia zela neuk erreminta hura eskuetan edukitzea.

Aitaren tailerra ere lortu nuen, geratzen zena, eta saldu egin nuen oso merke, Beasaingo gure aitaren montadorearen esanetara jarria. Zaharra zen, utzia zegoen. Hondamendia 26.000 pezetan joan zen. Bazekiten joan beharra zuela!

Lana egin nuen ba nik, bakarrik: ofizinatik irten eta zerran jartzen nintzen (ez dakit nola ez nuen esku bat galdu!, nire maina faltarekin). Baserritarrei erosten nizkien gurdi egurrak txikitu eta Donostiako hotel baterako laberako saltzen nizkion Andoaingo Zumeta zahar bati. Irabazia ez zen nirea izaten, seguru!

– 1969an, *Euskal Herrira etortzean, ez zara Andoainera itzuli.*

Ni beti, 1947an joan nintzenez gero, itzuleran pentsatzen abiatu nintzen. Euskadin lan egin behar nuela pentsatu nuen beti, eta horretarako prestatu. Erljio antzeko zerbait izan da hori nire baitan. Hona etortzea erabaki genuenean, 1967an, ez zen lehen aldiz. 1962an kazetaritza Northwesternen amaitu nuenean, nire ametsa bi haurrekin eta emaztearekin Euskal Herrira itzultzea zen, bertoko zailtasunetan lan egiteko.

Partidu barruan betiko kritiko nintzenez: gutxi egiten zela, euskara batez ere!, nire ekintzarekin probatu nahi nuen hori posible zela. Harrokeria bat, nahi baduzu. Batez ere Agirre hil zenetik, 1960, uste nuen haren hutsunea betetzeko lana askok eta asko egin behar zuela; ez nuen Leizaolaren aurka ezer, baina apatikoa iruditzen zitzaidan egin behar zuen batasun lana egiteko, eta Jaurlaritzan bigarren zenak, Jabier Landaburuk, bestalde, oso inpresio ona egin zidan aspaldi, 1938an Paris inguruko EAJko Meudon-eko château-egoitza batean. Ni Château Chinon-etik ekarri ninduten Donibane Garaziko haurren «La Citadelle» gaztelurako bidean, eta hemen ezagutu nituen EAJko lehendakari zen Doroteo Ziaurriz bere emaztearekin, Gasteizetik etorri (ihesi) berria zen Landaburu, honen emazte izango zen zarauztar bat, Balbino Barriola andoaindarra, gerra denboran eta gero Ziaurrizen txoferra (Paris erakutsi zidana). Ni mutilkoskorra, bera, Javier, gazte bizkorra eta maitekorra; bi egunetan argazki batean ageri gara. Hau

Parisen Jaurlaritzan, ni Caracasen (1962), idatzi nion, jaso nuen bererik, baina hil egin zen laster, zoritxarrez, 1963ko maiatzean.

Bada, pentsatu nuen, eta emaztearekin hitz egin ere bai, garai hau ona zela lanerako, eta haurrak ere han hasiko genituela. Baina lana ere zain neukan eta halaxe pasa ziren urte batzuk. 1967an egin nuen Enbajada espainolean gestio bat, eta ezetz. Ea emaztea eta haurrak?, eta baietz. Orduan La Salleko maisu izan nuen Jose Maria Iziarri idatzi nion Irunera, ea niri sartzen uzten ez bazidaten Hegoaldera, haurrek eskolara Hendaiatik joaterik izango zuten. Baietz, hori egiten zutela dagoeneko familia batzuk, nire kasuan esate baterako. Orduan bidali nuen familia, dagoeneko hiru hurrekin. Joan-etorri bat egiteko eskabidea egin nuen, orain familia ikustera, eta bisa eman zidaten. Andrea Irunen hurrekin, zailtasun handiak paperetarako, etxebizitza tristea, ez nituen ongi ikusi. Orain zen garaia itzuli, edo bestela nire sarrera-eskea berritzeko. Eta, azkenean, baiezkoa eman zidaten, kondizio batekin: politika izpi batean sartzen banintzen bota egingo nindutela. Ez nuen aukerarik, eta hala salto egin nuen, zirkoan bezala, sare honen aurkako eta aldeko alderdiekin.

Hara zergatik eta nola hasi zen saga hau Andoaindik pasa gabe.

– *Zer bilakatu ziren zure lagunzaharrak?*

Lagunekin harremanetan jarri nintzen, noski, baina hogeitaka urtetan bakoitzaren burutik pasa zena ez zen berdina izan, eta ez genituen lanerako ikusmolde berdinak. Beste kidetasun batzuk zuten indarra. Nire kasuan, berehala sartu nintzen Euskaltzaindiaren Donostiako egoitza apalean. Diputazioko trasteen ganbaran biltzen ginen (ni Caracasen nengoela egin ninduten urgazle, liburuxkak euskaraz idatzi nituelako). *Zeruko Argia* taldean ere bai, idazten nuen bertan. Eta hemengo lanetatik aparte Kaputxinoen elizaren azpian biltzen zen taldetxo bat, kurtsilo batzuen aitzakiarekin: tartean EAJko Bujanda, Gurutz Ansola, Artamendi Deustoko filosofoa, Pako Garmendia (orduan oso gaztea). Handik eraman ninduten Donostian, «Etxegintza»n («Pelos», Jokin Intxausti), batzar baterako Juan Ajuriagerra lehen aldiz ikustera. Hau izan zen Ajuria taldeko nire lanaren hasiera. (1970-76).

Hau esan eta gero, ez da beharrezko adieraztea nire lagun zaharrak non geratu diren. Bazkariak eta afariak biltzen gaituzte, bizi direnekin!

Exilioak gauza asko puskatu dizkit, eta hau ere bai.

Eta besteak sorrarazi, noski.

– *Bi Andoain omen daude: betiko bertakoena eta kanpotarrena.*

Egia diozu. Gauza bakar batek adieraziko dizu nire inpresioa: Hamaiketako meza batera deitu zidaten etorri berrian. Laurden gutxitako han nengoen, eta lagunak zain... Han dator mundua elizatik kanpora eta inundatzen gaituzte... Ezkontza bat izateko gehiegi, eta galdetzen dut zer jai den kanpotar horiek ospatzen ari direna. «Ez! Horiek hemen bizi dituk, eta bertoko bezala ematen dituk erdaraz hamarretan meza nagusia». Euskaldunentzat, hamaiketan ematen den bera, baina jende gutxiagorentzat. Gu tarteko.

Ikasteko egarria

– *Hitz egin dezagun zure ikasketez. Andoainen zein ikastetxetan ibili zinen azaldu diguzu. Baina gerra garaian, Donibane Garazira heldu zinenean, non ikasi zenuen?*

Garazin, «La Citadelle» izeneko fuerte txiki zaharrea hartu zituzten frantsesek Bilbo galdu aurretik untziz atera zituzten haurrak. Orain Bosniatik datozen moduan, baina Gernikak sentsibilizatu eta gero, multzoka. Gipuzkoan ez bezala, Bizkaian izan zuten modua haurrak eskolara, maisu eta guzti, irteteko. Eskola batzuk euskal eskolak bezala montatu zituztenak.

Ni amarekin trenez irten nintzen Santanderrera, hemendik untziz (nire anaia Josebak ez bezala, hamalau urte beteak nituelako), eta Château Chinoneko familia batean geratu nintzenez, ia urtebete gero irten behar izan nuen, eta Eusko Jaurlaritzako erakundeak, aita eta amarengana Bartzelonara bidali beharrean, nahiko gerra banuela dagoeneko eta 500 bat haur zituen Garaziko egoitzara bidali ninduen. 1938ko ekainaren lehen heldu nintzen Garazira.

Hemen bizpahiru apaiz zeuden: don Fortunato Agirre (Begoñako bitxiak ateratzeko enkargua hartu zuena, oso gizon xuxen eta ona), don Pello Zubeldia, futbolista amorratua, gaztea, gero Mutrikun apaiz egon zena, hauek bere lanetan eta beste bat edo bi zaharragoak eta berton jasoak, hauetako bat Mentxaka Kanonigoa, errespetu handiko gizona. Zuzendari bat, administratzaile bat, enfermera bat botikin handi batekin, sukalde handi bat laguntzaileekin, jostun bi bere lagunekin. Maisuak eta maistrak, mutil eta neskontzat. Amorante asko zen haurren artean, baina inork ez zuen ezer ukitzen! Euskaldunak eta erdaldunak aparte eskolan eta lotarako. Eskerrak sistema honi gorde genuen euskara ongi. Futbolean, Lohizuneko «Arin»ekin jokatu genuen batean bezala, esate baterako, ekipoa nahasian egiten zen. Maisuak, bizkaitarrak ziren gehienak, haurrekin handik etorriak, eta hauen buru, Eraso izeneko bat, nafarra nik uste, erdalduna; euskalduna bitara ematen zuena, don Pelayo, ondarrutarra nik uste; euskara ematen zuena, maila guztietan, idazle bizkaitarra zen: Arruza, ataundarra zen gizon argi eta sinpatikoa, adinekoa baina beti gazteekin. Don Felix Dorronsorok, libururik ez eta h zuten erdal hitzen zerrenda luzea egin zigun eskuz! Euskaldun sutsu eta langile gurekin, idaztera bultzatzen, don Pello Zubeldia.

Zer erakusten ziguten?

Erdaraz eta euskaraz denetarik, gramatikatik hasi eta matematikak arte. Bagenuen aingeru bat gurekin: zahartxo zen eta bere emaztearekin berton bizi zen, Goikoetxea tallista, ederto marrazten zuen maisua, klasikoa bera, haritzaren orriak eta ezkurrak aingeru batek bezala marrazten zituena! Zenbat aldiz egin ote zuten esku haiek haritzaren marrazkia? Eta artista hau jartzen zuten gure 1215 bat urteko euskaldun taldea, 40 bat, gauez zaintzeko. Egiten genizkion berebizikoak: behin katrea asunak jarri genizkion! Ez zen hala ere haserretzen. Gizajoari emaztea hil zitzaion berton! Bizkaia-Araba bitartekoa zen. Urte pare bat gero aurkitu nuen Iruñera ailegatzen, geltokian; oso zahartua eta galdua aurkitu nuen frankismoaren atzaparretan.

Ni, neroni, nire aitaren defentsa egitera deitu ninduten bertora. Ea abokatua non nuen, eta ezetz, ez nuela inor, ea neuk defenda nezakeen aita. Baietz, eta eman zidaten bere karpeta, han zeuden aitarengandik herriko karlista batzuek esan zituztenak:

errepublikar izandako eta erregimenari makurtuak. Esaten zuten lehen egunetan ikusi zutela erreketen belarriak eskuetan zituela herriko kaleetan! Neronek irakurri izan ez banu ez nuen sinistuko! Bestalde, Andoainera gero etorri zen parrokoarenak orekatzen zuen dena: familiako gizona zela aita, langilea eta nazionalista izatez aparte ez zela gaiztakeriatan sartzen. Horrelako zerbait. Aita Ameriketara zegoen dagoeneko, eskerrak, baina pozik irakurri nuen Andoainera etorri aurretik Lasarten egon zen apaizaren iritzia.

Baina, goazen Garazikoaz zerbait esatera:

Ni heldu nintzenean gaztetxo librea nintzen, eta nire liburuen artean eraman nuen larrutan jendea erakusten zuen marrazki liburuxka bat. Eta, zozoa ni, edo ongi egin nuen, ez dakit, garbi jokatu nuen, lagun bati utzi nion. Hurrengo egunean deitzen dit don Fortunato apaizak kapilara, eta esaten dit badakiela foileto lizun bat ekarri dudala Frantziatik, hori erre duela jadanik eta gauza horiek egoitzan ez direla posible. Onez esan zidan, eta nik ulertu. Gero pentsatu nuen berehala eguneroko mezan konfesioak eta jaunartzeak egiten zirela eta nire foiletoaren nondik norakoa jarraitzea oso erraza zela!

Urtebete eskas egin nuen Garazin. Hortik maila handiagoa zuen eskola sortu zuten Lohizunen eta hara eraman gintuzten hamasei urte ingurukoak, eta bertan aurkitu genituen gure adineko beste gazte euskaldun batzuk. Arreta polita erakutsi zigun Eusko Jaurlaritzak.

– *Donibane Lohizunen goi-eskolan aritzeko aukera izan zenuen, beraz.*

Gerrako haurrak hazi egin ginen. Nik neronek banituen 1939ko uda aldean 17 urte beteak, Donibane Lohizunera joateko asmoa erakutsi zigutenean. Garazitik joan ginen hogeita bost edo hamar bat, adinean geundenak, eta Ziburuko «Antxotxuri» etxera eraman gintuzten (hau zen gu bizitzeko hotel txiki bat alokatua, kaian bertan). Eskola, berriz, «Hotel Regina» eder batean montatu zituzten aulak *carton-piedra*-ko ohol handi batzuen bidez. Gure taldearekin batera etortzen ziren inguruetan familiekin bizi ziren gure adineko beste hogeita bost bat gazte. Hemen jaten genuen eguerdian denok, eta arratserako bakoitza bere egoitzara edo etxera biltzen zen. Gutaz norbait oroitu zen egoera hartan! Zuzendaria, exilioko Eusko Jaurlaritzak hautatua, Agustin Zumalabe, matematikako katedratikoa, zen; administradorea bizkaitar bat, ez zait izena etortzen; euskararen irakaslea, Andoni Arozena kazetari eta idazlea; zientziak eta euskal kultura, Joxemiel Barandiaran etortzen zen Biarritzetik; Adrian Ugarte profesoreak ematen zigun Geografia jenerala; Pablo eta Jose Zabalo, «Txiki»k ematen zizkiguten arte eta dibujoa; matematikak, nafar katedratiko batek ematen zizkigun, eta beste batek, Cunchillos izenekoak, Zuzenbidea.

– *Izen ezagunak aipatzen dituzu irakasle. Zer zor diezu?*

Familiarik gabe, atzerrian, mediorik gabe, mila bidetatik galduta, egoera honetan zutaz norbait arduratzea, eta bide onetik, zuri formazio apur bat eman nahian, batez ere zeuk ikasteko gogoia baduzu, hori eskertzekoa da, eta ez zait inoiz ahaztu.

Gerrak, 1939ko irailaren 3an, apurto zuen bide hau. Ez dakit zer gertatuko zen bestela, baina niretzat, aita Ameriketara joan berria, ez zekien nora eta zertara; ama

Bartzelonatik Andoainera eramana eta koinata alargun baten etxean jaso; anaiaren berririk gabe geratua... Babes honekin zer pasa zen badakit, zer kendu zidaten ere bai.

– *Andoainen CCC metodoz ingelesa ikasten hasi zinela aipatu duzu lehenago. Zergatik?*

Ikastea beti izan zait gogoko, baina galdera ez da alferra: aita Venezuelen zegoela, banekien petroleoa zegoela, eta hau iparramerikarrek esplotatzen zutela; ingelesez jakitea Venezuelen ez zen alferrikakoa.

– *Zaletasunen artean futbola nabarmendu zitzaizun gaztaroan. Andoainen nahiz erbestean jokatu zenuen. Zein taldetan?*

Nire aita oso zen aktiboa. Beste gauzen artean, Andoaingo «Etxeberrieta» futbolzelaia alokatu egin zuen urtetan, eta gerraurrean igandero bi eta hiru partidu ere jokatzeko ziren: Donostialdeko eta Tolosaldeko batzuk ere hirugarren mailako partiduak bertan jokatzeko zituzten. Aitak eduki behar zuen zelaia kondizioetan: marra zuriak, sarea, eta abar, eta sarrera kobratzen zuen. Futbola denontzat zen ogia bezala, eta anaia eta niretzat (eta lagunentzat askotan) doan izaten zen. Eta haurren artean asko jolasten genuen.

Château Chinon nengoela, USM, Union Sportive du Morvan, izeneko ekipoa zuen herriak. Nik berehala sartu nuen hanka hor, gustatzen zitzaidan; gogoan dut nola behin torneo txiki bat irabazi genuen, eta handik zuzenean jokalaritza baten etxera eramantzen, eta hemen ardo eta txanpaina zegoen beheko bodegara. Gu egarriak amorratzen, txanpainak lehen aldiko gozoa zuen, eta etxera moskorra ailegatzeko lotsarekin. Baina hau ez zen okerrena izan, zeren eta txanpaina fermentatu egiten da eta sabel barruan bada, goitika! Gau izugarria niretzat eta etxekoentzat!

Garazira joan nintzenean, bertoko ekipoa jokatzeko genuen. Garai hartan, Athleticeko izandako Joxe Mandalunizek Suizako Lausanne ekipoa jokatzeko zuen, eta oportetan Garaziko «La Citadelle»-ra etortzen zen bertan maisu zen bere emazte eta haurrekin egotera. Don Pellok esan zion, nonbait, zergatik ez ninduen bere ekipora eramaten. Hala zabaldu zen kolonian nire kandidatura. Neroni ere pixka bat animatu nintzen. Baina ez zen honetatik pasa.

Andoainera joan nintzenean 1940an, futbolerako gogo gutxi nuen, banuen aurrekorrik. Egia esan, ez naiz gogoratzen ekipoa lanean ari zen ere. Soldaduzkatik etorri eta gero, bai, gauzak aldatu ziren, eta Euskalduna Andoaindarrako medio horretan sartu nintzen eta idazkari izan nintzen bi urtetan eta jokatzeko ere hasi nintzen, beti bezala, extremo eskuin bezala; nire kemena abiadura zen. Gogoan dut azkeneko partidua, Bilbon untziratu bezperan, Lasarteko zelaian jokatu genuen bertakoen aurka, Caddies-en aurka, eta irabazi egin genuen.

Caracasen, hasieran, hasiera zaila, ez nuen jokatu, baina gero Deportivo Vascon jokatu nuen kategoria ezberdinetan.

– *Dantza-irakasle gisa ere ibilia zara.*

Bai, gaztetxo hasi nintzen honetan. Eta ez dut belarri onik eta dantza-maina handirik izan, baina aita nuen dantzari txiki gisa aritua (ez dakit aitonak erakutsi zion), eta Errepublikatik etorri zenean eta Batzokia ireki, 1931an, Nemesio Fernandez eta aita,

biak zinegotziak, jarri ziren lehenengo dantzari txiki taldea prestatzen. Hasi ginen festetan herriz herri eta Aberri-Egun handietan dantzan. Giro polita guretzat! Eta urte batzuk pasa eta 1934an eskatu zioten Billabonako Batzokitik aitari laguntza. Ea taldetxoa prestatuko zuen. Hala hasi zen, eta ni eramaten ninduen laguntzaile gisa. Aitak bazekien bere lanerako bidaiak ez ziotela utziko lan jarraiturik egiten, eta ondo ikusi zuen nire laguntza; ni jarri ninduen astean bi edo hiru aldiz tranbiaz, lau kilometro, bidaiak egiten. Niretzat abentura zen hura nire hamabi-hamahiru urterekin. Pedrotxo irakurri duenak senti dezake zirrara hura. Beste gauza asko bezala! Gaztetxoa nintzen, gainera, mutilkoskor haiek menderatzeko, batez ere ni andoaindar arerio bat izanik. Auskalo noiztik gentozen harrika bi herriak. Baina noizpait, 1935eko San Martin egunean, azaroak 11, dantza egin zuen taldeak Amasako festetan, nik, lehen aldiko ohorea, kapitanarena ikurrin txikiarekin dantzatzuz.

– *Antzerki taldea ere izango zen Andoainen, noski.*

Bai noski, herri gehienetan bezala. Hirian, bat baino gehiago. Herrietan batez ere Batzokikoa. Abertzaletasun bidea izan zen hau, eta gazteen lanetakoa. Herri askotan zegoena zera zen, antzerki taldea. Andoainen bagenuen ona. Urtero antolatzen zen sariketa bat Andoainek irabazi zuen, *Etxe aldaketa* antzerkiarekin. Herriz herri ibiltzen ziren taldeak. Asko indartu ziren. Hauetarako bakar hizketak nire osaba bertso jartzaile Joxe Manuel Ugaldek egiten zituen, jarri eta bota.

Mundua aldatu, gerrarekin

– *Hamabost urte zenituela piztu zen gerra. Nola bizi izan zenuen gatazkaren hasiera?*

Lehenengo ondorioa eskolan jai genuela zen, eta lantegietan ez zutela lanik egiten. Normalean lantegietan aritzen zirenak bileretan zebiltzan, armak nola bilduko, noraezean, etsaia non zegoen arrastorik gabe. Mendi aldera jo zuten askok, Nafarroa aldera, Tolosa aldera. Bagenekien Nafarroa faxistekin zegoela eta Altsasutik, Tolosatik edo Belabietatik etor zitezkeela. Buruan ondo gordea daukat orduko irudi bat: gaztez betetako kamioi bat eta horien artean Joxe Mari Ormazabal, herriko bandako korneta, gazteei dei egiten mendira irtengo zen taldearekin bat egiteko. Batzuk ehizeko eskopetekin zihoazen, beste batzuk ezer gabe. Bakoitzak ahal zuen moduan.

Aita mendira eraman zuten, korrikalari gisa egiten zituen entrenamenduetatik oso ondo ezagutzen baitzituen Nafarroa aldera ematen zuten mendiak. Etsaia nondik nora zebilen ikus zezan eraman zuten, ea baserrietan gordeta zeuden, hala bazen, zein baserritan... Smith errebolber bat eman zioten aitari, lan hori egiteko. Gauza berria zen hori gure etxean, errebolber bat.

Gogoan dut etxeko balkoian aitaren zain nintzela kotxe bat oso mantso zetorrela, gainean gorpu bat zekarrela. Nikolas Agirre zen, *Kastro*, Batzokiko gaztea, 20-21 urtekoa. Andoaingo lehenengo hildakoa zen eta izugarrizko inpresioa egin zigun. Eta aita ez zetorren gainera, han goian segitzen zuen, eta gu gero eta kezkatuago... Oso berandu etorri zen, odoletan. Nonbait sasitan sartu zen eta tiroketa hasi zenean bi suen artean gelditu. Bi ordu behar izan zituen handik ateratzeko.

Egun batzuk geroago, hamabost bat akaso, aita korrika etxeratu zen esanez berehala Hernanira joan behar genuela. Berehala! Arropak-eta hartzeko ere denborarik ez zegoela. Bi zakurrekin eta amak hartutako arropa gutxi batzuekin irten ginen, gu alde batetik eta aita bestetik. Ez dirurik ez ezer!

– *Hernanira joan zineten aurrena, Donostiara gero.*

Amaren eta amonaren familia osoa zegoen Hernanin, haiengana joan ginen. Osaba-izeben etxera joatea baino ez zen, azken batean. Oinez joan ginen, Urnietatik barrena. Aita, aldiz, gero esan zigunez, Billabona aldera, etsaia non zebilen jakin nahi horregatik. Eta juxtu-juxtu ez zuten etsaiek harrapatu! Andoaingo mugan dagoen Iztuitza baserrira heldu zenean Joxemari baserritarra irten zitzaion eta esan: «Pello, alde egintzak, hemen dituk-eta!». Bertan ziren karlistak eta aita ziztu bizian atera zen, parte ematera. Bizia salbatu zion Iztuitzako Joxemarik.

Abuztuan egon ginen Hernanin, ez dakit ziur zenbat egun, baina hamabost inguru zirela uste dut. Anaia eta biok Santa Barbarara joan ginen mendian obusen kaskoteak jasotzera, Hernani bonbardatzen hasi zirenean. Obus handi batzuk bota zituzten España hegazkinetik, bi metro luzerakoak, eta gogoan dut lehertu ez zen obus bat udaletxe aurrean jarri zutela trofeo gisa.

Fronte moduko bat zegoen Hernani eta Urnieta artean, eta guk tiroak ikusi ere egiten genituen. Katalejo zahar batzuk baziren izeba Agustiñaenean, eta frontea non zegoen bilatuz pasatzen nuen denbora, baina ez nuen sekula topatu.

Gero Hernanitik Donostiara egin behar izan genuen ihes. Victoria Eugenia aurrean errekiatutako etxebizitza bat eman ziguten, baina bi egunera handik ere alde egin behar izan genuen. Zarautza abiatu ginen presaka, jendez betetako kamioi batean, Orion bidea itxiko ziguten beldurrez. Gau itxia zelarik heldu ginen Zarautza, edo Zumaiara, ez nago ziur. Etxe batean gela bat eman ziguten gaua pasatzeko, eta biharamunean Bizkaira jo genuen.

Aita galduta genuen berriro. Donostiako borrokan izan zen azken unera arte. Gerrako egun haietan bost edo sei aldiz galdu genuen aita.

– *Andoainen 17 lagun fusilatu zituzten.*

Nire aita harrapatu izan balute, 18 izango ziren.

Fusilatuetakoa bat, Nemesio Fernandez, aitarekin dantzari txikioi erakutsi ziguna izan zen.

Guk Andoaindik alde egin eta gero jakin genuen herrian geratu zen jendearekin zer gertatu zen. Erantzukizunik izan ez zuen jendea zen herrian geratu zena, politikan ezertan nabarmendu ez zena eta ezer gertatuko zitzaien beldurrik ez zuena. Ba, horietako 17 hil zituzten.

Ikus nire *Iltzaileak*.

Orain irten berria den liburu interesgarri batean: *Gerra Zibila andoaindarren begietatik*, Xabier Lasa Bergarak idatzia, badago material ugari. Hemen: «Gizakien fusilamenduaren kronika», 4-4.

Aipatu dut, baita ere, nik Iruñean egin nuen aitaren defentsa.

Ez nuke ezer berririk esango, eta uzten dizut honekin.

– *Gero Mundakan egon zineten, aitarekin Bilbon bildu aurretik.*

Mundakan bi hilabete egin genituen, egoera hobean, antolaketa hobearekin. Jantokiak jarri zituzten eskoletan eta egunero joaten ginen bertan jatera; gosarik ez genuen pasa. Etxebizitzak errexisatu ziren, janaria ere bai, bale batzuk sortu eta banatu... gerra ekonomia, azken batean. Bermeora joaten ginen arraina erostera, eta nire herrian sentitzen nintzen. Gudari koartelak baziren dagoeneko Bermeon. Niretzat, gudariak Bermeon hasi ziren. Lehengusu bat nuen Itxarkundian. Gu Mundakan ginen bitartean aita Bilbon zen, andoaindarren arazoan antolaketan. Bi hilabeteren ondoren Bilbora joan ginen aitarengana. Hurrengo urteko ekainera arte egon ginen han.

– *Ia azken unera arte iraun zenuten Bilbon. Gogoan dituzu egun haiek?*

Bilbon gudariak desfilatzen ikusten genituen, eta sarri bonbardatu gintuzten, baina frontea urruti zegoen. Sirena jo zuten egunetako batean gogoan dut 113 hegazkin aleman eta italiar zenbatu nituela. Gu Fernandez Campo kalean bizi ginen, Euskalduna frontoiaren atzean, eta behin eskilaretan gindoazela bonba bat frontoian bertan erori zen: habe batek amari bizkarrean jo zion. Hil zutela uste nuen. Hauts artean ez nuen ezer ikusten. Azkenean atera nuen eta ondo zegoen, minez zegoen arren. Irten ginenean Zabalburutik behera ura zetorrela ikusi nuen; bonba bat erori zen han ere eta ur hodi batzuk lehertu zituen. Etxe batzuk sutan zeuden. Eta jende bila zebiltzan, hildakoak ateratzen laguntzeko. Nik hamabost urte nituen, beteta, eta bi gizonak eraman egin nahi ninduten, baina amak ez ninduen utzi nahi. Ama zaurituta zegoela ikusi zutelako utzi zidaten amarekin segitzen.

Frontea gero eta hurbilago zegoen eta bonbardaketak etengabeak. Dena galdua zegoela uste zuten gurasoek eta gu handik ateratzea pentsatu zuten: «Gutxienez, semeak», zioten. Biok atera nahi gintuen aitak, baina berandu samar zen, Belgika eta Ingalaterrarako kupoak beteta zeuden. Errusiara (Odessa) joan zitekeen, baina 14 urtetik beherakoak baino ez. Nik 15 nituen, eta anaiak 14. Horregatik joan zen bakarrik. Utzi izan balidate ni ere Errusiara joango nintzen. Gogoan dut agurra, oso mingarria izan zen Zorrotzako nasan zegoen «Cuba» untzian geu hirurok txikienari egin genion egurra, ama gaixoa!, denok negarrez. Ez baikenekien berriro ikusiko ote genuen! Eta ez genuen ikusiko hurrengo hamar urteetan.

– *Eta Bilbo erortzeko zorian zela, zuek Santanderrera.*

Bilbo erortzear zegoela, Santanderrera irteera antolatu zuen, trenez, Eusko Jaurlaritzak, eta tren horietako batean irten ginen gu. Han bat egin genuen senitarteko guztiek, Hernanikoek eta Andoaingoek, Durangon zeudenek, Abadiñon, Gernikan... Bidean gau bat egin genuen eta hurrengo egunean Santanderren ginen. Gela batean eserita egin nuen lo lehenengo gauean, eta hurrengo bizpahiru egunak estalperik gabe. Handik aterako gintuen untziaren zain geunden.

Baina hala geundela, bi milizianok lubakietara eraman nahi izan ninduten. Nik 15 urte baino ez nituela... baina eraman egin ninduten koarteleraino, eta ama atzetik negarrez. Eskerrak handik bi ordura Andoaingo bat etorri zen koartelera, nire adina eta itsasontziz nora joatekoa nintzen adierazten zuten agiriekin.

Etxeren batean lekua eskaini ziguten Santanderren, baina guk ez genuen moilatik mugitu nahi. Untziratzeko ilaran geunden eta inork ez zuen badaezpada ere ilaratik irten nahi.

– *Aitak berarekin eraman zituen, batetik bestera, Andoaingo Udaleko seilua eta tanpoia: nolabait esan, legitimitatea.*

Bilbon Lopez eta aita, kontzejalak, eta Tolosa herriko maisua, hirurek, nik gogoan dudanez, osatzen zuten Andoaingo Udala. Udal honekin batera zeuden Hernani eta Astigarragoak, Bilboko Henao kalearen 3an.

Ama eta ni Santanderrera tren txikian irten ginen Atxuritik (uste dut!) Hernaniko bi izeba, lehengusuak eta hauen amona. («Erretiradako tren» izeneko ipuinean aipatzen dut bidaia hau, nahiz eta nik esandako asko fikzio hutsa izan, gertatu ez). Eta aita galdu genuen; hau bere andoaindarren antolaketa lanetan, eta ez genuen ikusi. Gero jakin nuen, *Egunkaria*-n lan egiten zuen baten aitona bidez, beragaz, aitagaz, jauzi bat egin zuela Museleko (Asturias) portuan, Frantziarako irteten ari ziren azken arrantzuntzietako batean. Abentura handia, zioenez. Neuk telefonoz hitz egin nuen, eta justu ni bera ikustera joan behar nuen bezperan hil zen.

Egunkaria-n lan egiten zuen mutila aurkituko nuke berriz; Altzan bizi dela uste dut.

Nolanahi, aitaren irteera hau, 1937ko uztaila edo abuztua izango zen. Geuk ez genekien Frantzian non zegoen, bizirik irten zen. Hau izan zen galdua izan genuenetako bat, hirugarrena, seguraski. Lehenengoa, Andoaingo nafarraldeko mendietan, Belabietan, nik uste, bi suen artean hartu eta arramazkaz beterik odoletan etorri zenean; bigarren, ama, anaia eta ni Hernanin izebaren «Santabarbarania» etxeko bigarren bizitzatik, ni katalajuarekin, bandera espainola Buruntza tontorrera iristen ikusi nuenen, gau hartan oso berandu etorri baitzen.

Geuk Château Chinon-en jakin genuen handik ia hilabetera, Bartzelonatik barrena, arrantzuntzian Frantziara heldu eta tren-merkantzia itxian sartu zituztela Kataluniara heldu ziren arte. Bartzelonara joan zen orduan ama aitarengana, eta honek bertan jarraitu zuen Andoaingo herria ordezkatzeko, orain bakarrik. Niri bidali zidan lagun batek, Mariano Arberasek, egunkari batek argitaratutako argazkia: Etxeberria kapitainari (neuk Gurseko kanpoan aurkitu nuena), gero Kataluniako frontean preso harrapatu eta kanje batean Bartzelonara iritsi zenean, andoaindar talde batek aitarekin egin zion harrera erakusten zuena.

Bai, garai honetan erabiltzen zuen niri behin solemneki Caracasen entregatu zidan poltsatxo berdea, lokarri ongi lotua, eta bertan Andoaingo zigilua eta tanpoia. Hau zuen bere ofizina! Eta esan zidan, fundamentu handiz: «Hau gorde ezazu, hemen dago herriko zigilua, honekin egiten nuen sekretarioaren lana egon naizen toki guztietan. Orain, zure esku uzten dut, eta Franco hil eta gero Andoainera joaten bazara, entrega ezazu zerorrek, nire izenean, egindako lanaren seinale».

Ez dut enkargu solemne hau bete oraindik.

Ez, gero, nahi izan ez dudalako. Baina errespetuan egin nahi nuen, eta diskrezioan. Zeren eta hemen edozeinek aipa dezake gure aitaren bakardadea. Nola gertatu zen herriko Udala Bilborako bi izatera jaitea eta Bartzelonarako bakarra. Badakigu gerran geundela, eta zinegotzi izandako bat (nahiz eta gero lanik gabe geratu eta herriko aguazil

bezala geratu zen), Nemesio Fernandez, fusilatuta hil zela. Beste bi, Lopez eta aita Ugalde, Bilbora arte; gainontzekoak, falta; nik ez dakit gainontzekoak nondik nora eta zelan suertatu ziren; baserritarrak izango ziren batzuk, hauetako bizpahiru karlistak, eta geratu. Alkatea ezik; hau, badakit, Donibane Lohizunen ikusi bainuen, baina ganontzekoen berririk ez dut izan.

Aitak ez zizkidan inoiz kontu hauek aipatu. Diskrezio handiko jendea zen garai hartakoa!

Bakarrik eskatu zidan poltsatxo orlegia entregatzeko.

Zain nago neroni!

Eta bitartean zerbait gertatzen bazait, nire semea, Unai, izan dadila esku hobez testigutza hori herrira aitonaren izenean pasako duena.

– *Nola iritsi zineten Santanderretik Frantziara?*

Newcastle merkataluntzian itsasoratu ginen azkenean. Aita ez dakit non zebilen, gu agurtzera ere ezin izan zuen etorri. Itsasontzian, berehala bete zen sotoa eta Saint Nazaire-ra heldu bitarteko hiru egun eta gauak kanpoan egin behar izan genituen, hotzak akabatzen. Portutik irten eta berehala gerrauntzi espainiar batekin egin genuen topo, baina utzi egin behar izan ziguten aurrera egiten, Gurutze Gorri ingelesaren banderarekin gindoazen eta. Umeak eta emakumeak baino ez gindoazen untzian. Bidaian esne kondentsatua eman zigutela gogoan dut. Gauza berria zen hori guretzat.

Saint Nazaire-ra heldu (1937.07.03) eta trenez Château Chinon-era eraman gintuzten (1937.07.04). Zine moduko batera eraman eta, han, azoka balitz bezala, banatu egin gintuzten. Joseph Meunier komunistaren etxean hartu ninduten ni, eta oso ondo tratatu ninduten. 11 hilabete egin nituen han. Handik Donibane Garazira (1938. 06an) eta gero Donibane Lohizunera, esanda bezala.

– *Nola bizi zineten mugaz haraindiko erbestean? Nola antolatu ohi zen zuen bizimodua?*

Donibane Lohizuneko ikastetxean nengoela, 1939an, etorri zen aita Bartzelonatik ihesi, eta «Errepubliketan» jarri ziren bizitzen euskaldunak Landesetan, Capbretonen. Joan nintzaion bisitan egun batez. Baziren, aitarekin, beste andoaindar gazte batzuk ere.

«Errepublika», zera zen: etxetxo bat hartzen zuten hamar edo hamabi gizonek, eta bakoitzari Eusko Jaurlaritzak edo Gobernu frantsesak, ematen zion laguntza berezi eta behin-behinekoa biltzen zuten, eta Errepublika bezala administratzen zuten.

Honela egon zen aita Venezuelarako bidaia prestatu zen arte.

Paristik jaso nuen, Gurs-era eraman aurretik, Venezuelarako sarrera: 1939.12.26. Bidaia honen historia eta Venezuelako instalazioa eta handik aurreko historia neronek idatzia dut Caracaseko Centro Vascok egin zituen (neronek zuzendu nituen) hiru aldizkarietako batean: *Los vascos en Venezuela*, «1942-XV Aniversario del Centro Vasco de Caracas-1957», *Quince años del Centro Vasco de Caracas*, Martín de Ugalde.

Aita «Bretagne» untzian irten zen Bordeletik eta 1939ko abuztuaren hasieran La Guaira hil bereko 26an heldu zen. Garrantzia du fetxa honek, zeren lau egun gero, irailaren 1ean inbaditu zuen Alemaniak lehenengo kolpean Austria eta beste, eta 3an deklaratu zioten Ingalaterra eta Frantziak bigarren gerra mundiala.

Aste pare bat barru jakin nuen egunkariak «Bretagne» untzia hondoratu egin zutela submarino alemanek! Galdu nuen aita berriz, orain betirako!! Baina egun batzuk gero jaso nuen postaz aitaren tarjetatxo bat «Bretagne»ren irudiarekin, esaten ondo heldu zela La Guaira eta Caracaserara.

Untzia itzulian hondoratu zuten nonbait!

Gerra lehertu zenean, euskaldun frantsesek ez zuten su handirik erakutsi. Jendarmeak hasi ziren gazteak biltzen, ikusten nituen tren geltokian. Jendea urduri agertzen zen nonnahi. Ez zen gutxiagorako.

Hemen ohar bat egin nahi dizut: 1939ko une hau, urtebete geroko (1940) alemanen sarrerarekin nahasten dut nire memorian. Argi ibili behar dut hau itzurtzeko. Oraingoa ez da, beraz, Gursekoa, Gurs aurrekoa baizik. Aitaren berri jakiten dut, idazten hasten gara, aita berehala arduratzen da niri lehen txeketxoak bidaltzen. Hotel Regina galdu dugu, ahal dutenak gurasoengana joaten dira edo Ameriketarako bidaiak prestatzen hasten dira.

Eskolan geratzen garen zortzi-hamar, hauen artean gogoan dut Eibarko ziklismoan asko ibili den Juanito tabernaduna, Bergarako bi Mujika lagun (Biktor eta Liborio, bere gurasoekin Donibanen bizi zirenak, Eusko Ekintzako aita), eta besteok ez ginen abandonatuak geratu momentuz oraindik; Ziburuko *villa* batean jarri gintuzten, sukaldetik gabe. Hemen hain bero egiten zuen uda hartan, Venezuela deitzen genion. Jaten, Mujikatarrek hartu ninduten bere Donibaneko elizondoko etxebizitza txiki hartan, eta Paka, Bergarako arrainduna, izan zen nire ama aste batzuez.

Nik banuen orduan andregaitxu bat, lehenengo formaltxua. Kontserba fabrika lan egiten zuen. Maitasun babes ematen zidan. Garai hartan amaitu zen, *villa*, eta Mujikaren babes, eta gailego batek eskaini zidan gela batera mudatu nintzen, gela huts batera, eta gailegoaren (gizon heldua) esperientziaz hasi nintzen beragaz zakua hartu eta ezkur bila mendira joaten, eta saldu egiten genuen txerrientzat. Hau izan zen, beharbada, unerik behartsu eta larriena. Ni eta bi maleta!

Garai berean joan nintzen Donibanen Monzon etxeko ondoan dagoen Hotel Madison-era lan bila, eta eman egin zidaten «Veilleur de nuit», gaueko portero bezala, eta egunez «Vallet de chambre» kamararekin lan egiten nuen oheak egiten eta beste; gaztetxo izan eta hauek, kamarerak, bilatzen ninduten. Aitaren lehen txekea hartu nuenean hurbildu nintzen andoaindar batzuen etxera, Goiarandarrak, jende ona. Gure denbora berean etorriak ziren, baina hauen izeba bat aspaldi zegoen Ziburun neskame untzi-kapitain zahar batekin, eta nola etxea handia zen, hor bildu zen familia, eta ni, ordaintzeko banuenez, bazkaltzera biltzen nintzen.

Bitartean gauzak aurrera, gerra ere bai. Negu iluna izan zen hura (1939). Herria hutsik. Gizon gutxi. Nire andregaitxo zen nire babes afektiboa. Zinera joateko bagenuen.

Gogoan dut nola biltzen nintzen Biktor Mujikarekin Geometria problemak ateratzera. Berari ere ikastea gustatzen, eta ondo konpontzen ginen; matematikak gustatzen zitzaizkidan asko, eta irakurri ere asko egiten nuen, frantsesak gehienbat: Víctor Hugo, Afrikako aurkitzaileak, politikako biografiak, Fouché, eta abar. Garai hartakoak. Oraindik nirekin ditut batzuk, frantses hiztegi txiki bat ere bai. Baina ez

zegoen liburu euskaltzalerik, erdaraz ere. Euskaraz gutxiago. Gezurra dirudi zenbat aurreratu dugun urte gutxitan, batez ere azken hogeikadan!

Garai hartan, eta ez dut fetxarik urte hartako nire ibileretan, aitaren diruarekin Venezuelarako pasajea erosteko bidali nion Eusko Jaurlaritzako, Parisen oraindik, lehenengoetan ELAko abokatua izandako, Julio Jauregi. Galdu nuen alemanen sarrerarekin! Oraindik alemanak ez ziren Frantzia sartu, noski, eta ez zuten Frantzia bi zati egin oraindik, baina gero Marsellatik bakarrik irteten ziren untiak, hortik irteteko unti bat aipatu zidaten, ez naiz gogoratzen izena, eta zain nengoen, gordeak nituen harreman honetan gurutzatzen genituen nire eskutitzak. Amarengana joateko asmoa ez nuen baztertu, baina aitak nire gerrako soldaduzkari beldur eta eraman nahi ninduen, amarena gero ikusteko asmoz.

– *Hotzikara ematen du Venezuelara joateko aita-amen despedidak.*

Amari agur esatea Bidasoa ibaiean prestatu genuen, muga, Irundik ez urruti. Enboscada posible baten kezka hurbildu ginen aita eta biok. Frantsesen aldetik ez genuen batere eragozpenik izan Biriatu pean egoteko eta han egon ginen, bestaldera begira, ama noiz agertuko. Agertu zen, azkenean, atzerapen txiki batekin eta Maria Ozaeta adiskidearen laguntzaz, ibaiertzaren barrena modu urdurian ibiliz, atzetik karabinero bat zutela. Zapiak astinduz agur esateko geratzen ziren bakoitzean, karabineroek ez gelditzeko oihukatzen zien, aurrera egiteko. Haren ahotsa entzuten genuen, gu hizketan hasi ginen, eta ama negar batean, oinez zihoan bitartean... Aita ere lehertu zen, baina okerragoa izan zen bi emakumeentzat, imajina dezakezun gisara itzuli behar izan baitzuten Irun aldera, eta karabineroa, ibaiaren zaindari isila, zer gertatzen ari zen ez zekiela.

– *Zer zen Gurs-eko kontzentrazio-gunea? Zenbat denbora egin zenuen bertan?*

Hau dena aurrera zihoala negua pasa eta udaberriari sartu eta maiatzean (1940) inbaditu zuten Belgika (Agirre barruan!) eta abiatu ziren Frantzia goitik behera. Frantsesek dagoeneko bildu zuten jende pilo bat Gursen. Horretarako egina zirudien. Eta etorri zen gure txanda. Jaso genuen bakoitzak dei bat edo bildu gintuzten euskaldun eta exiliatu guztiak, eta eraman gintuzten han gora, Euskal Herriaren muga dagoen kanpora. Denak edo ia sartu gintuzten han: adineko, gazte, gaixo, kupidarik gabe.

Alemanak jarritako kondizioak izatea baliteke, baina frantsesak berak ziren beldur exiliatuek alemanei egin ziezaikeen oztipoaz. Kanpoa, amaierarik ez zuen lau batean, Isloteak deitzen zituzten punta zorrotzeko alanbradaz egindako zati karratuak ziren. Euskaldunok, eta espainolak ere (hor ikusi nuen poesiak esaten jendez inguraturik Rafael Alberti), Islote «C» izenekoan bildu gintuzten (jasoa ikusi dut orain orduko nire agenda txiki bat, kanpoaren marrazki eta guzti, baina ez naiz hor sartuko orain!). Alde batetik Espainian aritu ziren Brigada Internazionalakoak zeuden, eta hitz egiten genuen alde batetik bestera; bestetik berriz, militar graduazioa zutenak, nonbait, zeren eta han ikusi nuen andoaindar bat, Etxeberria, Juanito izena, nik uste, gure armadan kapitaina izan zena, gero Bartzelonara norbaiten truke kanjeatua izan zena. Kontzentrazio zelaiaren zati edo Islote bakoitzak komun errenkada bat zuen, ez behean, goian, alturan

baizik. Han egin behar genituen gureak txoriak bezala!, diarrea handik, eta laua zen lurreko haizea zebilenez gero, hotz. Jan, ez dakit zer ematen ziguten ere.

Han, barrakoi txar batzuetan, egon ginen. Han ikusi nuen aita Iñaki Azpiazu azpeitiarra, apaiz ezaguna, komandantearen bulegoan sartu eta atera, gehienbat zahar eta gaixoen alde lanean, batzuk ateratzea ere lortu baitzuen. (Jakin berria dudanez, EAJko Informazioko talde berezi bat atera omen zuen egun haietan). Halako batean lortu nuen beragaz hitz egitea eta erakutsi nizkion Jauregik bidalitako eskutitzak, untzian irten behar nuela Marsellatik. «Ekatzu»... eta eraman zizkidan. Ez zen berehala izan, lan asko baitzegoen, jendea oso nerbio eta gure Isloetearen alde batetik emakumeak batez ere ateratzen ikusten genituela farrez, alemanak nonbait; barruan zeudenak, berriz, triste eta gaixo, diarreak; busti berria zegoen lurra dut gogoan une haiek gogora ekartzen ditudanean, hezetasuna, hotza, gosea eta zikina alde guztietatik. Hura ez zen pentsatuta egindako zelai bat, inprobisatutako zerbait baizik. Hilabete luzea egin zitzaidan.

– *Alemanak Donibane Lohizunera sartzen ikusi zenituen, Gurs-etik alde egitea lortu ondoren. Eta Andoainera, gero.*

Behin nire bila dabilela ikusi nuen Don Iñaki; eskutik hartu eta eraman ninduen Komandantearen aurrera, eta esan zion: «Hara aipatu dizudan gatzetxea, hor dituzu aitarengana Ameriketarako untziratzeko dagoela eta eskutitzak»... Eta militarrek pluma hartu eta sinatzen du, «Hala!», dio, eta apaizak heldu eta eramaten nau, maletak hartu eta ate handi hartatik irten nintzen arte. Eskerrak! Han egin nion agurra seme batena izan zen... Eta zelaitik kanpo egin nituen bi maletekin errepede zabaletik ahal izan nituen pausoak, alde, alde!... Eta nekatu nintzenean, zelai inguru hartan ez zegoen ezer, han urrun etxe txiki batzuk... eta orduan ikusi nuen kontzentrazio zelaitik zetorren gizon herren bat. Ezagutzen nuen bistaz, Donibaneko Luis XIV plazan taldeka euskaraz hizketan ikusia. Aurreratu nintzaion nire gauzak utzita, eta lagundu nion bere maleta handi bat garraiatzen. Tolosakoa zen, Laskibar abizenez.

«Nora zoaz», esan zidan. «Donibanera»... «Ni ere bai, baina nola?». Nik ez nekien nola... Hark nik baino esperientzia handiagoa eta: «Goazen herritxo horretara, hor automobil bat egon daiteke eta... Eta heldu ginen. Ez zen inor ageri. Baina hasi ginen ate joka eta ireki ziguten bat. Lagunak, automobil baten bila zebilela, ordainduko zuela ongi... Dirua ere bazuen gizonak! Estuasunetan beti izan dut ondoan norbait laguntzeko prest, hau aitortu behar dut... Eta laster agertu zen han beste gizon bat, lagunarekin bazterrean hitz sekretuak egin zituzten eta lagunak dirua jarri zion eskupean. Bi minutu barru kotxea agertu zen, ez naiz koloreaz oroitzen, beltzaren susmoa badut ere, sartu ginen biok eta maletak, eta martxa handirik gabe, gizona arreta handiz zihoan bide hutsetik, urduri, isilik.

Donibaneko plaza hutsa zegoen. Laguna, lagun ona, joan zen bere aldetik eta ni, gela hutsera; utzi nituen gauzak eta etzan nintzen lo hartu nuen arte.

Hurrengo goizean Plazara hurbildu nintzen. Irakurri nituen paretean frantsesak pegatu zituzten abisu beltz batzuk, tinta beltz ofizialez irarriak, eta esaten alemanak zetoze, mesedez ez ezer egiteko, armistizioa sinatua zegoela eta onartuak zirela dagoeneko, eta abar. Plazan ikusi nuen bakarra izotza saltzen jarri zen gizon bat zen.

Honek esan zidan San Juan eguna zela. 1940ko ekainaren 24a... Bakardade isilean geundela entzun genuen Baiona aldetik, postetxetik barrena zetozeela, motoak. Mantso. Bi ziren. Geratu ziren zubiaren aurrean (orduan zubia zuzenean zegoen Baionako bidetik aurrera plazaurrean eta gero Ziburu arte zuzenean). Eta zubiaren hasieran atera zituzten Sokoia eta Hendaiara zeuden kilometro markaren aurrean argazkiak, oroimenerako, eta ezer esan gabe jarraitu zuten. Laster agertu ziren karroak zaldi pertxeroi handiak bultzata, mantso, egurrezko karroak, kanoi batzuekin, eta aleman soldadu nekatuak, elkar hizketan zaunkaka bezala, hala entzun nituen.

Honela ikusi nituen alemanak sartzen Donibane Lohizunera, Gurs-etik itzulian, 1940ko San Juan egunez.

Handik bizpahiru egunera jaso nuen aguazil frantsesaren bitartez egunean bertan aurkezteko dei idatzia. Joan nintzen une bertan, zubiaren Ziburu aldeko puntaren aurrean zegoen bulegora. Modu onean galdetu zidaten zer egiteko asmoa nuen, eta eman zizkidaten bi aukera: lana alemanen armamentu fabrikari Paue inguruan edo amarena itzuli. Nik erabakia nuen amarena joatea, eta eman zidaten bertan *salbokonduktoa*. Halaxe abiatu nintzen hurrengo egunean eta egin nuen Hendaiako zubi zaharrean, bandera espainol handi baten azpian goardia zibil handi bat zegoela, beste nonbait ere esandako nire sarrera tristea Francopean.

Zubia itxia zegoen normalerako!

Bi urte lehenez gero (1937ko negu aldera) ikusi ez nuen ama han zegoen, gaixoa, beti zain. Oraingo honetan, Hondarribian datatua dago, ez dakit zergatik hemen, nire sarreraren agiria: 1940.08.17. Hara nik beti uste nuena ez den egia gertatu: egun batzuk barru Espainiaratu nintzela esan dut beti, eta ez, urrira arte iraun nuen Donibanen!

Aita egongo zen triste orain. Eta anaia, bizi bazen oraindik.

– *Kaos batean bizi omen zinen: banaketa, bakardadea, neskalagunekiko ametsak aipatzen dituzu arrazoitzat.*

Ez dakit zer kontextotan esaten dudan nik hau, baina erantzungo dizut gaurko ikuspegitik.

Batetik, zuk gogorazten dizkidazun aipamenetako lehenengoa.k («*La guerra truncó mi vida de distintas maneras: escuela, amigos, país, lengua, lecturas. Me cambió el mundo*») adierazten du zerbait: gerrak nire bizitza modu askotara hautsi duela: eskola, lagunak, hizkuntza, irakurketak. «Mundua aldatu zidan».

Familiaren desegitearekin bakarrik ulertu daiteke funtsean hau. Baina ez da hau bakarra, familiaren falta hutsa, honen orde zuzen izan nituen lekuz, giza inguruz, izan nituen berrikuntzak, eta hamabost urteko buztin bigunean berritzen ari zitzaizkidan markak. Goizean esnatu eta jarri behar nuen pentsatzen non nengoen, egoera berriari nola erantzun behar nion, eta ni han egotearen zorra nolatan ordaindu behar nuen, edo eskertu behintzat. Gainera, bakoitza den bezalakoa da. Bada hau dena gehiegi pentsatu gabe onartuko duen pertsona lasairik, baina ez da nire kasua. Ni, neu, nirez, nahiko introbertitua izan naiz beti, eta herabetia, timidoa. Ia ezagutzen ez nuen nire anaiak Caracasen bereak kontatzen zizkidanean esaten zidan bezala.

Baina Joseba, zentzu horrek izuti edo aiko-maiko egin zuen, bere esperientziaren arabera, seguraski, egoera latzak pasea baitzen eta fitxaz beraz ere «el nacionalista»

deitzen zioten Errusian komunistek, nire anaia Bilbotik irteteko gure Hernaniko lehengusu sozialistaren laguntzarekin bidea ireki ziotelako, baina ez jatorriz berez, komunistaren semea, zutelako. Bakoitzaren egoerak markatzen baitzuen!

Nik, berriz, beharbada nire munduan jarraitu nuen Donibane bietako eskola eta munduan, eta beti borrokaria. Etxean borrokari izan nintzen eta naiz, gastu energetikoa, izpirituala, handia izan bada ere, eta honek ez nau gastatu, minarekin aberastu baino.

– *Bueltakoan, Mirandako kontzentrazio-zelaia aipatzen duzu. Ez nekien bazenik.*

Nik ere ez, baina zubia pasa eta lehen Behobian egin zidaten mehatxua hau izan zen, Mirandako kontzentrazio zelaira bidaliko nindutela. Eskerrak La Salleko nire maisu izan zen Jose Maria Iziarri esker utzi nindutela, nire adina zela eta, amarekin izebaren etxera joaten.

Gero, nire lagun zen Mariano Arberas (bi urte zaharragoa) Mirandan zegoela jakin nuen, Bartzelonatik bueltan sartua, eta herriratu zenean konfirmatu zidan hango esperientzia.

Afrikan soldadu

– *Politikoki fitxaturiko baten soldaduska nolakoa zen 1942an?*

Esan dut aurretik Goardia Zibilaren Andoaingo koartelera igande goizetan agertu behar nuela.

Egun batez utzi nuen, 1942ko Santa Kruz egunaren (maiatzak 3, igandea) hurrengo igandean, maiatzak 10. Zumea kalean jaialdiko azken eguna zen; hala ere festa utzi eta Donostian presentatu nintzen goizetik kintako besteekin batera. Tren merkantzian sartu gintuzten, giltzarrapoz itxita, txerriak bezala lurrian etzanda. Bide luzea izan zen Madrileraino, zirrikitoetatik txis egiten, kaka baldin bazen, pentsa! Bero zen han. Bakoitza bere maletatxoarekin. Geldialdi batzuk, eta bakoitzean fusilekin armatutako soldaduek gordetzen gintuzten ihesi egitetik; baina Madrilen luzeagoa izan zen, eta ondoren hegoaldera abiatu zen trena soldadu izango zirenekin Algecirasera heldu arte.

Hemen, zezen plazara eraman gintuzten bata bestearen atzetik gure kargarekin, presoak bezala. Gogora, 1942. urtea zen. Hemen kiskali gintuzten eguzkitan bi edo hiru egunez; jana, gutxi eta txarra, ura eskas; kaboak eta brigadak eta ofizial batzuk hemen ezagutu genituen, zakurrak bezala guri zaunkaka. Noizbait irten ginen, modu berean, handik eta gure poza merkataluntzi batean haize ederrarekin Ceutaraino eraman gintuztenean. Hemen egon ginen bertan geratu behar zutenak utzi arte, eta gainontzekoak Tetuan-era, hemen geratu ginen beste pila bat, tartean ni eta herritar batzuk.

Gu, beraz, Tetuanera. Ni 1942an, aita 1915ean joan zen, edo eraman zuten. Nire sentipena «Soldaduzkako jazarpenak» izeneko ipuinak erakusten du zertxobat.

– *Ia hiru urte luze dira Marokon.*

Nire patua, «destino» militarren lexikoan: Regimiento de Infanteria Flechas Azules nº 14, Sección de Información. Hor jan ziguten gure pertsonalitatea. Ardiak baino

mantsoagoak behar genuen izan, eta guk ameto, beharko. Euskaldun hutsek lanak izan zituzten; gehienei «kuadra!», ikuilura, erantsi zieten; animaliekin aritzeko lain bakarrrik ziren. Besteok nora bidali jakiteko ofizialak eta subofizialak bazuten sistema zientifiko bat: eraman gintuzten zelai batera eta han hamar edo hogeiko taldea marra baten lerroan jarri eta ehun edo berrehun metrora zegoen beste sargentoarenganaino lehen ailegatzen ziren hiru edo lau morroiak, *cabo*, «Cabo 2º», agintzera! Motrizidade apur bat erakusten zuena, *Cabo*. Eta agintzea gustatzen bazitzaion, «Cabo 1º!». Hemendik atera kontuak armada honek nola funtzionatzen zuen.

Lehen korrika apustu hauetako batean ni aurrena heldu nintzen Brigada mallorkin batengana, eta: «Zu, hemen», esan zidan eta eskuz besotik hartu eta bere ondoan jarri ninduen. Eguzki berotan, gogoan dut. Nik eguzkia ez nuen maite, gehienetan eguzkitan jarri banaute ere (ikus gero Venezuela). Probak amaitu zirenean eta sailkapenak egin, galdetu zuen ofizial batek ea hizkuntzak zekizkien inor bazegoen, eta hiru aurreratu ginen, ni oraindik Brigadari lotua, eta nirekin aurreratu zen. Frantsesa nekien, noski, eta Brigadarekin joan nintzen zuzenean bulego txiki batera. «Información», ikusi nuen atean. Eta han Brigadarekin nengoela ofizial bat sartu zen, hizkuntzak aipatu zituen hain zuzen. Brigada zutitu zen behingoan eta ni ere bai, erreflejoak erakusteko, ez naiz totela, eta esan zidan honek: «le presento al Alférez Camiña», eta honek, ofizialak, baieztatu zidan handik aurrera hango izango nintzela, ondo portatzeko, eta nik baietz, «bai jauna»... «Mon Alférez», zuzendu zidan Brigadak, eta nik errepikatu nuen. «Ondo».

Oraindik ez nintzen enteratu non nengoen.

Goizero joaten nintzen bulegora eta mahai txiki batean eseri eta Brigadak pasatzen zizkidan fitxa multzoak ikusi eta ordena batean jarri behar nituen. Badakit noiz hartu ninduten hemen; zertifikatu bat gorde nuen, eta honek dio: 1942ko uztailaren la. Azkar ernetu nintzen, baina ni nire lanean txintxo, badaezpada ere, eta pentsakor. Erne banangoen fitxa haiekin, laster ikusi nuen neroni nintzela mugitu behar nuena, eta ez pasiboki erasoaren zain geratu.

Zeren eta orain, egunero, hasi ziren bulegora kinto berrien herrietako goardia zibilek bidaltzen zituzten fitxak bere informe politikoekin. Eta lehen fitxak ezagutzen ez nituen orden zaharreko soldaduenak baziren, orain ailegatzen hasi zirenak nire kintako katalanenak eta euskaldunenak ziren, beraz laster nireak!

Urria izango zen honetan, eta goiz batez aurreratu nintzen eta Brigada etorri zenean han nengoen zain. Esan nion zerbait adierazi nahi niola: ni harako Brigada berak eta Alferez Camiña (Angel Camiña Canosa) berak (Alferez gehienak unibertsitarioak ziren, soldaduzka egiteko bide berezi bat, ez ziren gehienetan profesionalak, eta Camiña gazte gailego kultoa zen) aukeratu nindutela, eta ez nekiela Informazioa zer zen ere. Baina orain ikusten nituen gorritz markatutako fitxak bezalakoa etorriko zela laster nirea, eta ez zitzaidala egoki iruditzen ni lan hartan eskuak sartuta egotea. Ea zergatik ez, esaten zidan Brigadak, ea bada zer egin nuen, politikan nahasita ibili nintzen... Ezetz, nik, baina nire aitaren filiazioa zela eta, orain exiliatua, ez nintzela lan hartan lasai sentitzen... Ez zen Brigada ikuspegi hartakoa, eta ezer egin gabe Alferezaren zainzain geratu ginen biok hizketan. Eta heldu zen. Brigada sartu zitzaion bere txoko itxian ofizialari eta irten zen Camiña ofiziala; zutitu nintzen, eta esan nion berriz lehen aitortutakoa. Entzun zidan eta bueltatxo batzuk eman zituen bulego txikian, eta azkenean esan zidan berak bazuela

konfiantza niregan, bai, eta jarraitzeko nire fitxa heldu arte, orduan hartuko zuela erabakia.

Ez dakit noiz izan zen banderaren juramentua, baina baliteke abenduaren 8an izatea, Infanteriako Patroia zen Amabirjinaren eguna. Egun horretan jaten genuen sekula ahaztuko ez zaidan gustoko paella. Gosea nagusi, ez dut gusto hobekorik sekula gehiago jan! Eta Jauna hartzera behartuak geundenez, pentsa!, ikusi dut extremeño soldadu bat ostia poltxikoan gordetzen, eta gero galdetu nuenean zergatik egin zuen hori, esan zidan barruan zer zegoen ikusi nahi zuela, Jaungoikoa bertan bazegoen, non?! Gure kaperuaren sermoietan juduak eta masoiak ziren galtzaile beti, eta gaizto!, kristo hil zutenak, eta komunistak ere! Ate nagusian goardia egiten zuten batzuek esaten zuten, bestalde, honen gaueko joan-etorriez. Beno, baina bandera juratu genuen egunean nik, nire jarrera pertsonala erakusteko, ez nuen besterik asmatu eta banderari ezkutuko txistua bota nion musuaren orde. Banderak errespetagarriak dira denak, baina indarrez honen azpian jarriz errespetua gal arazten dute.

Bada beste ekintza bat oraindik denboran kokatzen ez dudana, Tanger aldera, Cuesta Coloradara, presaka egin genuen hiru egun eta gaueko martxa.

Tanger, Espainiaren azpian jarri zuten 1940an, eta bost urte gero irten zen Espainiaren azpitik, 1945ean, mundu-gerra amaitu zenean. Ni oraindik Informazioetan nengoan. Presaka irten eta egunero genuen Rojo abizena zuen (nik uste) koronelaren harenga bat geldialdietan, eta euskaldunak zituen batez ere begiz jota, zeren eta kexatzen zen botak propio hausten genituela hankutsik enfermeriara joan eta kolumna mantsoarazteko! Horiek entzun eta gure konpainian zeuden euskaldun batzuekin hitz egiten nuen, ni *Cabo 2º* bezala, alegia, ez genuela aitzakiarik eman behar, ongi portatzeko esaten. Baina bazen bat tximino bat bezala ibiltzen zena, nerbioak, nonbait!, kolumnan farrak egin arazten eta lekuz aldatzen zuena. Alfereza ohartu zen eta niri ordena eskatu ere bai. Bi aldiz esan nion, lagun bezala, konportatzeko, nirea zen erresponsabilitatea, eta besteak lagunaren broma jarraitzen hasi zirenez, sekula eman dudana zaplasteko bakarria eman nion. Harritu egin zen, eta agudo jarri zen zegokion lekuan.

Bada, hiru egun eta gau kondizio haietan, botarik gabe, eguzkiak erreta, heldu ginen Cuesta Coloradara, eta heldu bezain laster itzuli ginen kondizio haietan Tetuan-go koartelera. Gogoan dut, ez nintzen ondo sentitzen, eta goseak hala ere; heldu nintzenean amaren giro batekin aurkitu nintzen, eta Plaza Españako inguruan zegoen txurreria batera joan eta txokolatearekin jan nituen dozen erdi bat txurro. Hurrengo egunean sagi bat bezala puztuta esnatu nintzen.

Tetuango Ospitalera eramán ninduten.

Luze egin zitzaidan Tetuango ospitalean. Bizpahiru hilabete egin nituen. Azkenean, etxeko egin nintzen, eta ospitala bete zen batean Mehalakako moroen benereotako salan jarri ninduten, eta han ikusi nituen arraultz handik!, sifilis eta beste jotakoak ziren. Pozik irten nintzen handik. Bi hilabeteko etxeratzea izan zen jaso nuen propina.

Andoainen egin nuen bi hilabeteko egonaldiaz ez naiz ezer gogoratzen, hara! Gosea zen handia, eta Marokon zuten ogiaz gogoratuko nintzen, hemen libre baitzegoen.

Izebaren etxe txikian, Etxeberrietan, pasa nituen beronekin, honen seme Sabinekin (bestea, Anjel, morroi zegoen Goiburu aldeko baserri batean, igandetan etortzen zen) eta nire amarekin.

Ez naiz gogoratzen zein datatan joan ginen Tzelatza de Anyera-ra; ingelesak Gibraltarren mugitzen hasi ziren batekoa zen, zeren hemen hilabete batzuk egin eta gero jaitsi ginen itsasertzera, Alcazar Seger-era, eta jarri gintuzten fusil kaskar haiekin (mirapuntua kolokan zeukaten batzuk!, bat nirea) hondartzan etzanda, Gibraltarreko aurre-urrean, harri koskor handi hura gure gainean sentitzen genuela! Tzelatzen eman zidaten, nik eskatuta (1943, abuztuak 17), ni «Informaciones»-etik atera edo bota ninduten data: 1943ko otsailaren 19an.

Aspaldi ari nintzen pentsatzen (luze egiten ari baizitzaidan soldaduzka) Marokoren Afrikako mugak, 1942ean frantsesak, ingelesak eta iparramerikarrak lehorreratu zirenez gero (aipatu dut momentua), askatasunera nire biderik gertu eta errazena, alderdi hori zela. Pentsatu nuen behin baino gehiagotan, gure mugimenduak, Peñoi aldera begira jarri beharrean, bestaldera hurbiltzera behartu izan bagenu, ikusiko nuela alde egiteko modurik bazegoen. Baina, ez. Honelako batean Mehal-La-ko administraziorako lehiaketaren deialdia ikusi nuenean, prest neukan izpiritua. Targuist-eko postu hori mugatik hoge kilometrorra zegoen. Pentsatzen nuen, bertan lanean jartzeak ekarriko zizkidala hurbiltasunak beti sortzen duten ezagutza, bertoko buruen konfiantza. Ez nuen konkretuki besterik, baina okasio ona zen ahalegin sereno eta pizkor bat egiteko.

Villa Alhucemas eta Melilla alderako autobusa hartu nuenean, pauso handi bat ematen ari nintzela iruditu zitzaidan. Bidaia luzea izan zen, eta beroa. Moroen Mehal-La honen komandantzia administratiboa txikia zen eta ofiziala, ezkondua, bakarra, Comandante de Infanteria, Jefe del Detall de la Mehal-La Jalifiana del Rif, don Miguel Gómez Pajarón zen. 1943ko abuztuaren 20an heldu nintzen. Komandantea oso atsegina izan zen niretzat. Hilabete eta hamar egun bakarrik egin nituen. Behin etorri zen emaztea alabatxo batekin, sei-zazpi urteko bakarra, nik uste. Eta, ez dakit nola, behin hau ekarri zuen batean, eta niregana jaitsi zitzaidan, jarri nintzen bere aurpegia marrazten. Beti izan dut marrazkirako eta pinturarako zaletasuna, Andoainen nire inguruan bizi zirenak marrazten aritzen nintzen denborapasa... Eta haurrak, egin niona han igo zion aitari. Honek deitu ninduen eta oso ongi zegoela esan zidan. Bizpahiru astetan lagunak egin ginen. Jendea ibiltzen zen, ofizialak, moroak eta espainolak, baina komandantzian biok geunden iraunkor. Nire asmoak zehazten hasiak ziren. Ez nuen fantasiarik pentsatu, egiazkoak ziren posibilitateak. Entzuten nituen ofizialen arteko mugaz iruzkinak. Errealak zen dena. Egia esan, oraindik ez nuen nire burua bestaldean ikusten, baina lehen pausoa oso ongi eman nuela, bai. Oraindik ez nuen bigarrena pentsatu nahi, aurpegian ikusiko zidaten agian!...

Gauzak honela, hilabete pasatxoa neraman mundu txiki hartan, komandantzian: «Ugalde!», deitu zidan askotan bezala; baina goititu nintzen bezain laster konturatu nintzen zerbait gertatzen zela, zeren: «Siéntese, Ugalde»... oso zegoen serio, «¿usted ha hecho algo inconveniente en el Regimiento 14?». «No, mi Comandante». «Dígame la verdad, porque si es una tontería yo le ayudo; yo estoy contento con usted»... «Gracias, mi Comandante». «Pero me extraña el tono del telegrama», eta mahai gainetik hartu eta irakurri zidan: «'Orden regreso a su destino de base del Cabo 2ª Martín Ugalde Orradre', ¿entiende esto?». «Le estoy diciendo la verdad, mi Comandante, pero yo también debo a usted la franqueza de quien ha sido bien recibido y tratado aquí: desde que ingresé en el Ejército he venido sintiendo el recelo, que entiendo, de ser hijo de un exiliado en

Venezuela por solo ser un concejal republicano, cuando yo nunca he militado en nada que no sea mi trabajo y mi comportamiento»... «Usted lo cree así...». «Sí, mi Comandante», eta kontatu nion «Informaciones»-en gertatutakoa xaloki. Beti aurretik nire (neurri batean!) egiarekin joatea izan dut jokabide, eta ongi joan zait. Sinetsi zidan komandanteak, eta esan zidan: «Le creo a usted; voy a enviar un telegrama a Tetuán, y le vuelvo a llamar». Hala geratu nintzen behean deiaren zain, kezkatu, eta adoregabetu!... Ordubete edo bi barru, baina laster, deitu zidan esateko, sentitzen zuela, baina hori han goian erabakia zegoela.

Neuk ere sentitu nuen, amets bat hil zidaten berriz.

Irailak 30 zituen, 1943an, Comandanteak bere informean, «ha observado buena conducta» jarri zidanean. Eta egia zen. Ezkutukoa kontuan hartuta ere. Berriz Tzelatza de Anyerara, eta ez nekien nolatan hartuko ninduten Erregimentuan.

Ez zidaten ezer aipatu.

Konpainia dagoeneko Alcazar Seger-era jaitsia zegoen, hemen egon ginen Kataluniara irten aurretik, gero esango dudana modura.

Erregimentuko 1° Bataloiko 5. Konpainira joan nintzen. Eta hemen deitu zidan kapitainak, heldu eta egun gutxi barru: esan zidan *Cabo 1°*ak egiteko kurtso bat montatu nahi zuela, ea ni prest egongo nintzen kurtsoa jarraitzeko. Ni nahiko desorientatua nengoen; bestalde, pentsatu nuen gizon honek izango zuela nire berri, seguru, eta kontuz jarraitu behar nuela. Baietz esan nion, kezkarik gabe. Baina aukera hau eskaintzen zidanez gero, zerbait esan nahi niola. Zer. Etorri berria nintzela Mehal-Latik, eta lehen «Informaciones»-en gertatu bezala, bota edo egin nindutela... Zergatik? Ba nire aita exiliatu bat zelako, eta ni Frantzia egona nintzelako. Harritu papera egin zuen, edo ez zekien ezer!? Ea zergatik? Bada Errepublikara garaian herriko zinegotzi izan zelako... Goardia zibilen informea eta abar; «horregatik? Ez duzu zerorrek ezer egin?» Ezet. «Bada honek amaitu behar du, orain bertan egingo dut hitz»... Konpainian koartel lanetan zegoenari eskatu zion zaldia ekar azazteko, eta haserre moduan abiatu zen bera ikutilu aldera... Eta handik ordu laurden batera, ni bertan geldirik, ikusi nuen zaldi gainean Tzelatzarako gora bidea hartzen. Han zegoen Koronela, mandoa. Ni harrituta nengoen oraindik, eta ez nekien zer pentsatu. Ni konplikatzen tranparen bat zela pentsatu nuen. Ez nintzen mugitu. Lagun batzuk eraman nahi ninduten hondartzara futbolera, libre genuen egun hura, eta bi edo hiru bat ordu barru han ikusten dut zaldiz kapitaina bide beretik heltzen, eta ni ikusi ninduenen besoa altxa zuen: «Ugalde!», deitu zidan, eta neroni aurreratu nintzen beregana, noski, jaitsi zen zalditik eta esan zidan: «Ya está arreglado, no tendrá más problemas, y lo que le pido es que se presente al curso mañana por la mañana».

Eta hurrengo egunean han nintzen hogeitabi bat *Cabo 2^arekin*.

Sarrerako hitz batzuk esan eta gero eskatu zigun irakurri genuen libururen bateko laburpen bat egiteko. Hala etorri zitzaidan burura bizpahiru aldiz irakurri nuen eta asko maite nuen Stefan Zweig-en *El jugador* edo antzeko izenburua zuen 24 orduko jokalariren baten historia. Batzuek ez zuten liburu bat irakurri, beste batzuek oso labur idatzi zuten, gutxi batzuk orrialde pare bat. Ni aritu nintzen luzeago, eta ia azkena amaitu nuen. Kapitainak jaso zituen lan guztiak eta hurrengo egunarte utzi gintuzten libre. Baina arratsaldean bere kapitainaren asistentea etorri zen nire bila, gelara presentatzeko

esaten. Atea irekia zegoen eta firme aurkeztu nintzen mahaian lanak irakurtzen ari zen bitartean; deskantsuan jartzeko, eta galdetu zidan ea noiz irakurri nuen liburu hori, ongi zegoela, eta ea matematikako lanetan zerbait ikasi nuen, eta lagunduko nion kurtsoan klase batzuk ematen. Esperientziarik ez nuela esan nion, ez nintzela horretara ausartzen. Baietz, esan zidan, nire kideko mutil horiekin arazorik ez nuela izango, eta hala, matematikak, idazketa, utziko zidala topografiako liburutxo bat, beste norbaitek militarreko ziren gai batzuk emango zituela eta bera ere han egongo zela behar zen guztietan... Nik ez nekien zer esan, eta «Bihar arte», esan zidan. Ez nuen lorik egin! Eta hurrengo egunen jarri ninduen lanetan. Egia da *Cabo 2º* haiek ez zutela eskolarik, edo gutxi, hiruzpalauk ezik, hauen artean pare bat edo hiru euskotar erdaldunak.

José Torres Ocano kapitainak eman zidan Cabo 1º zertifikatua Pobra de Segur-en, Leridan, azkenean Labordenera lanera etxera joateko: «Ha prestado sus servicios desde diez de agosto del presente año hasta la fecha (6 de diciembre de 1944), observando una intachable conducta y gran amor al servicio en cuantos le han sido encomendados». Zerbait bada hau!

Nirekin oso ongi portatu zen, eta ni ere halaxe ahalegindu nintzen.

Amaitzeko esango dut, Tzelatzatik Kataluniara eraman gintuztela, Leridara (Pobra de Segur), hemen goian Port de la Bon Aigua-ra elurretan!, gu Afrikatik!, bestaldetik ofentsiba bat hasi zutelako «komunistek». Aliatuen irabazia sumatu zutenean Franco honela botako zutelakoan hasi ziren borrokan alderdi honetatik; euskaldunak ere bazirela uste dut. Baina gure aldetik zauritu oso gutxi izan baziren ere, euskaldun bat hanka izoztuarekin jaitsi zuten ospitalera.

Ez dakit esan dudan, baina niri permisoarekin joan nintzenean esan zidaten dagoeneko besteak baino sei hilabete lehenago libratuko nintzela, lan egiten nuen Laborde militarizatua zegoelako! Zori hau izan nuen, eta Katalunian bertan libratu ninduten mendi hartatik Gabonetarako aterata.

Egin nituenak, bi urte eta erdi izan ziren, beraz.

Euskal Herritik Caracasera

Familia elkartzea helburu

– *Aita Venezuelan zenuen. Ez zen bakarra.*

Bostehun euskaldun heldu ziren hilabete gutxitan Caracasera. Jende asko zen orduko Caracas zen hiri txikirako!

Aitaren untiaren aurretik beste bi heldu ziren Venezuelara. «Cuba» izan zen lehenengoa: Le Havre-tik abiatu zen 150 euskaldunekin eta 1939ko uztailaren 14ean heldu zen La Guairara. «Flandre» untiak bide bera egin zuen, 200 lagun ingururekin, eta juxtu hilabete geroago iritsi zen Venezuelara. Aitaren itsasontzia, «Bretagne», Bordeletik irten zen 75 lagunekin eta abuztuaren 26an heldu La Guairara. Esana dizut alemanek «Bretagne» untzia hondoratu zutela, baina handik itzultzean. 1939. urtearen bukaeran, mundu gerraren lehertzearekin, bi arrantzuntzi txiki ere iritsi ziren La Guairara, Jose Maria Burgaña kapitainaren gidaritzapean: «Donibane» eta «Bigarrena».

– *Noiz hartu zenuten aitarekin han biltzeko erabakia. Zergatik ez Iparraldean edo?*

Hau dena hasieratik, mundua egiteko asmoa bezala, hartua zegoen. Denok, lauok, elkartu behar genuen, eta hau, gerra sortu zutenez gero, Europatik kanpora zegoen!, eta non genuen guk euskarririk Europatik kanpo, aitaren bakea, lana, irabazia, Venezuelan baino?! Zortzi urte baziren aita ikusi gabe!

Ikusten da galdera egiten duena ez zela garai hartan bizi.

Zain-zain egon ginen nire soldaduzka amaitu arte, eta hau lortu eta gero, familia biltzeko asmoz Espainiatik irteteko behar genuen permisoa (Espainiako mugak itxiak zeuden oraindik) eskatu genuen, abokatu baten bitartez, Venezuelatik aitak erreklamatzeko gintuelako. Gu 1947an irten ginen. Anaiak ere Venezuelako Enbajadak Errusiari eskatuta lortu zuen ateratzea. Nire anaia eta beste bi bizkaitar (Lartitegi) bakarrik irten ziren Venezuelarako modu honetara. Espainiara erreklamatzeko alferrikakoa zen noski, hemengo gurasoak pozik egin izango bazuten ere.

Iparraldea, gerrondoan, modua zuena bizitzeko bazen, noski, Monzondarrak bezala, eta beste, baina ez zen lanerako biderik eta ez Venezuelan adinako planik egiteko bizi-lekua.

Eta hona, gutxiago Venezuelara, ezin zuen nahi zuenak irten!

– *Nola lortu zenuten baimena?*

Ni Labordeko ofizinetan oso lan onean ari nintzen. Esana dut soldadutzatik itzulita Laborden ofizinetan hasi nintzela. Soldata polita, lan txukuna eta gustokoa, amarekin berritu zuten etxebizitza txiki bat alokatu genuen Etxeberrietan, izebaren ondoan. Txirrinda erosi nuen laster. Aitari itzuli zioten tailerra, orain abandonatua eta ia hutsean saldu nuena, hasi nintzen herriko berriemaile bezala Donostiako egunkarian idazten, Euskalduna Andoaindarran idazkari bezala eta futboleko jokatzeko. Izan nituen lehen

kontaktu xumeak EAJko lagun batekin; harrapatu zituzten eta kartzeleratu Bergarako kideak, Biktor Mugika nire laguna. Eta honi bisitara Antiguoko kartzelara joan nintzaionean esan nion: «Ordu txarra!, aitarengana goazela ama eta ni!»... «Hi, eta gu hemen!»..., bota zidan, arrazoi handiz, baina ordurako lortu zuen Donostian bizi zen abokatu oñatiarrak, aspaldiko lanetan, ama eta ni Espainiatik irteteko baimena.

Donibaneko lagun bizkaitar batzuk (Gustabo Beika) etorri ziren Zorrotzara (lehen, gerratean, anaia irten zen kai bera) «Marqués de Comillas»-era igotzerakoan agurtzera. 1947ko urria zen. Aurrena Lisboa, eta gero New Yorkera, dena hamar egunean, eta hegazkinez Caracasera. New Yorkera bidean egokitu zitzaigun hilaren 12a, Pilarika eguna, Día de la Raza delakoa, eta egin zituzten untzian berebiziko mezak eta festak, banderaz beteak denak.

Hau izan zen niri eman zidaten despedida.

Askatasuna! Aidean sumatzen zen hura! Hauteskundeak, Romulo Gallegos lehendakari!, baina kolpea laster!

– *Zer utzi zenuen benetan zure herrian?*

Bizpahiru hilabeteko andregai formal bat. Banuen ardura hemendik laguna eramateko. Baina ez nuen denborarik izan gauzak helduan egiteko, eta hara iristean aurkitu nituen lanak eta ardurak harrapatu ninduten, eta asmoaren heldutasun falta erakutsi zidaten. Ez zen programatzea nahiko izan, gauzek berezko gehiagorekin etorri behar dute. Anamariren zain nengoen nonbait, baina bost urte behar izan nituen honetarako, 1952. Hala ere honetaz ere zerbait esan nahi dizut, dena esatekotan: Nire gauza asko bezala, gero, orain!, konturatu naiz nik izandako lau neskalagun (ez gaurko zentzuan, orduko neskei laguntzea, berekin ibiltzea zen) aita galdu zutenak izan ziren, beltzez janzten zirenak! Ez dakit sikologikoki zer esan nahi duen, baina halaxe dela konturatu naiz orain gutxi.

Gauzak honela etorri ziren, presio handiekin. Askatasuna oso zorrotza da, jaten zaitu.

Honetaz ere hitz egin dizut, Joan Mari.

Baina, zer utzi nuen gehiago? Lagunak, herria bera, hemengo ardura politikoa, Bittor Mugika kartzelan, nire erantzukizuna! Baina han zegoen aita bakarrik aspaldi, urte luzetan, anaia hamar urtez galdua eta orain heldu berria, ezkondua eta iloba txiki batekin; amak ere joan nahi zuen, eta, noski, bazuen nahi izateko motiborik!

Edozeinek uler dezake gure patua.

– *Zure lagunarte (sozialak, politikoak) nola hartu zuen zure aldegitte hori? Traizio txikitzat akaso? Biktor Mugikak honelako zerbait adierazi zizula esan duzu.*

Normala da erreakzio hori. Neronek gauza bera sentituko nuen. Baina normalekoak dira denak. Ezin dira egoeretara kolpetik egokitu, baina denbora pasean ulertzen dira. Ni egon nintzen nire ardurek hartuta idatzi gabe, batzuetan urteak. Nire egoerako urak berera etortzen hasi zirenean, kazetaritzarako lana aurkitu, Eusko Etxean lekua, urteak hartu ninduen nire lanak, huts haren justifikazioa, bidaltzen hasi nintzen arte. Hau zen nire azalpena egiteko bidea. Ulertu zuten, seguraski, ulertu ahal zutenek.

– *Izan ere, klandestinitatean ere ibilia zinen Venezuelara baino lehen. Zer egiten zenuen?*

Gero ibiliko nintzen funtsean sartuta, dakizunez. Baina lehen aldi honetan ere, nahian bada ere, ibili ginen. 1947ko gauza! Nirekin aurreneko kontaktua nire lehengusu zen Eusebio Zubillaga, errenteriarra, izan zen. Tapazulo bezala ofizina bat zuen Donostian, bere arreba Antonita (gure etxean hasia aita galdu ondoren) egoten zen. Eusebio (Koldo Mitxelenaren laguna) kartzelatik irten zenean, saltzaile bezala hasi zen, dotore jantzita beti! Bidaia asko egiten zuen Espainian zehar. Ingelesekin ari zen lanean, Ajuriagerratarren Flabio anaia gazteenarekin batera. Nik enkarguak egiten nizkion, eta bonba fabrikatik, Andoaingo Placencia las Armasetik, informazioa ateratzen nuen: zein kalibreko eta zenbat kanoi egiten ari ziren. Galdera zehatz batzuekin askotan. Hau nire haurtzaroko laguna Nikolax Larbururen bitartez lortzen nuen, berton, ofizinan, lan egiten zuen eta. Egun batean ofizina horretara heldu nintzenean esaten dit Antonitak: «alde hemendik, azkar, Eusebioren bila etorri dira eta!»... Bezero bat banintz bezala irten nintzen, presarik jarri gabe... Ez ninduten jarraitu. Hor itxi zen bulegoa. Eusebio Iparraldera orduan bertan edo laster joan zen. Antonita guregana etorri zen Caracaserara, eta hemen, Caracasen, ezkondu zen Santo Domingotik ihesi bezala irten behar izan zuen Angel Muñagorri andoaindarrarekin.

Egia osoa esateko, nik Caracaserara Eusebioren (Franco hil arte ez zuen itzultzerik izan) eskutitz bat ekarri nuen Britainia Handiko Enbaxadako gizon batentzat. Kontako bat gehiago! Han izan nintzen, eta han barruko ezkutuan gauza askotaz hitz egin genuen, ez zidan konkretuki ezer esan, nik ere ez galdetu, eta hemendik ez nuen ezer gehiago jakin.

Periko Garmendiaren bidetik jakin nuen pertsonaia bati harreman ezkutua prestatzen ari zirela, baina ez zidaten parte hartzera deitu. Bizpahiru aldiz, paperak eman zizkidan Etxeberrietako etxeetan botatzeko. Gaez nahiko larri pasatzen nintzen portaletan, ataritan, eskatzetan, orri batzuk boteaz. Kezkaz beteta egiten lan hau, zeren eta Etxeberrietan karlista asko zen, Subijanako algodoneran lan egiten zuten gehienak! Ez zen inoiz inor atera, barruan nobioak zaudela jakin banekien arren. Nire kezka nagusia zer zen, ez detenitzea, hau nahitaezkoa zen egun batean etorriko zela, baizik eta hau dela eta Ameriketarako bidaia arriskuan jartzea. Niretzat, noski, baina batez ere amarentzat, bere esperantzarentzat!

Behin jakin genuen, Andoainera talde ofizial bat zetorrela hitzaldi batzuk egitera. Ibili nintzen konfiantzako elektrizista batekin, Laborden lan egiten zuen, «Txispas», sabotaje bat egiteko, egoitzan zeuden bi kable handi batu eta argia lehertzeko.

Nik pentsatutakoa ez zen bidezko izan.

Honetan ibili nintzen, nire dantzako lagunek (Mariano Arberas, Josemari Arostegi, Moises Lozano, Juantxo Etxeberria, Inaxio Iarza) ezer ez zekitela.

Hau ez dut inoiz kontatu, zuri lehenengoz.

Ameriketara bideko untzian goazela gertatutako gauza xume, baina adierazkorra, etorri zait gogora orain: euskal musika neraman biderako disko gutxi batzuetan, aita eta anaiari entzunarazteko, eta bidean egin nuen lagun ertaeuropear heldu bati, euskaldun bezala!, erakutsi nion CCCko ingelesa entzuteko diskojogailu txikian jarrita euskal disko bat, harro; baina entzuten hasi bezain laster esan zidan: «Hori ez da euskal musika, gaurko pistatxo bat baizik», edo antzeko zerbait. «Xey»ren disko bat zen!

Honek adieraziko dizu gure formazio falta.

– *Garai hartako zure lagunek segitu al zuten lan politikoan? Zer izan da gerra-ostean klandestinitateko lana?*

Esan dizut honetaz nirea. Baina beste zerbait datorkit burura: nire dantza-lagunak ez ziren niri, Alderdiko bezala, herrian zetorzkidanak edo. Beste gehienak bezala (Pedro Arregi, Maximino-neko Lasartearrak), elizara joaten jarraitzen zuten, eta dantzetara eta bestetara ez; ni, berriz alderantziz, ez. Eta aipatu ditudan lagunak ezkertiarak ziren. Klandestinitateko lagunak, bestalde, Peitto Garmendia nagusiki lanean, Eusebio lehengusua Donostian, horiek beste nolabait ikusten nituen, ez jai eta igandetako dantzetan, ez mezetan!

Soziologikoki eta politikoki, hauek ziren nire kideak, baina ez beste ohiturez. Hau Pello Arregik aurpegiratu dit behin baino gehiagotan. Nire jokabide, ordea, naturala, nirezkoa, izan da. Ni oso izan naiz normala nire jokabideetan, nik uste, moralki errebelde samarra. Nola moldatzen nintzen Andoain batean nire bi lagun motak tratatzeko? Igande eta jai egunetan batzuekin, lan-giroan eta Donostian besteekin. Lanetik kanpo Seguroolarekin (Nikolas, Donostian bizi eta eibartarra zen batekin, seguru-gizona) eta Peittorekin, patarra saltzen ere ibiltzen bainintzen.

Aitarengandik datorkit hau, beharbada. Esan ez dizudan zerbait da orain gogora datorkidana: Aitak tailerra martxan edukitzeko ingenio handia behar zuen. Hasieran gutxi saltzen zen, eta journalak astero ordaindu behar zirenez gero, behin Donostiara joan eta ezagutzen zuen kaiako andre bati eskatu zion Aranzabal-en almazenetara joan eta Hotel baten izenean bi dozena edo pertxak eskatzeko. Joan zen eta zera erantzun zioten, ez zituztela berton, baina arratsaldean etortzeko. Geroxeago pasa zen aita, eta «Andoain!», deika, azkar egin zioten pedidua. Gero bakarrik aitortu zion aitak hau Aranzabali!

Venezuelan ere saltzen ibili behar izan nuen lehen hilabetetan, inoiz saltzaile trebe izan ez banaiz ere!

Askatasunaren atea

– *Onerako gertatu al zitzaizun alde egitea?*

Une zail askotatik pasea naiz Venezuelen hasiera hartan, eta gero, tartekako esperientzian, baina ez nintzen inoiz damutu. Pentsa, familia gerraz gero hor bildu ginela!, hau zorion betea zen guretzat. Aitak ez zuen herrira itzultzerik! Eta ez zuen nahi, anaiak ere. Bi anaiok oso elkar izan ginen esperientzia guztian: bien arten altxa genuen «Andoain» etxetxo gu bion eta gurasoentzat. Andoainen ez genuen hau egiterik izango! Gosea ere pasatzen zuten oraindik. Francoren menpea ez zen arinkeria bat!, eta honen azpian, laster amerikanoen laguntzarekin, ezer egiteko biderik ez zegoen. Gauzak etorri bezala hartu behar izan genituen, bere min eta poz guztiak barruan zirela. Ni irabazten jarri nintzen hileko 2.000 bolibarrak pezeta asko balio izaten jarri ziren orduan! Eta laster hasi zen, orain Francoren laguntzarekin, lanerako jendea Espainiatik, eta Euskal Herritik, Venezuelara etortzen. Hemen bete zitzaigun Euskal Etxea euskaldunetz! Orain

ezagutzen ari garena, eskasia, Venezuelarako betelan haren kontrarioa gertatzen ari da! Gaur, Venezuela pobretu da, bere diruak pezetak baino gutxiago balio du, eta ez da haruntz inor joaten, etorri ahal badu, alde egiten du han bizi den euskaldunak.

Ulertzen ditut zure galderak, bai, gazte batenak dira, zorionez zuretzat. Nahiz eta zuri ere ari zaizkizun gaurko beste zailtasunak tokatzen!

– *Esana duzu Venezuelara joateari zor diozula idazle izatea.*

Dudarik gabe. Izan naizen idazle mota, behintzat. Zuk honez gero igarri diozu zer esan nahi dudan. Askotan sentitu dut hemengo harreretan susmo bat. Zuri ere sentitu dizut galdera batzuetan. Nahi nuke alderdi hau osorik erakutsi, eta espero dut aurrerago argituko didazula hemengo kezka maliziatu hau. Argi ari natzaizu hizketan.

– *Areago: Venezuelara atera izan ez bazina euskara galdu egingo zenuela idatzi duzu.*

Ez, ez dut uste hau nik honela idatzi dudarik. Ez dut, nire puntutik, hau nik esana posible ikusten. Zuk gogorazten dizkidazun aipamenen bila noa hurrengo orrialdean... Fin ari naiz lanean... Beharbada puntu hau osorik argitzeko unea ba dator... zain egon naiz urtetan!

Hirugarren aipamena hau da: «*A veces pienso que si no salgo para Venezuela se hubieran frustrado todos mis sueños de escribir*». Hau ez da afirmazio bat, kondizional lasai bat baizik, eta gauza bera esaten dut gaur. Bestela, esaidazu, idazle izan nahi banuen ere, zer idatzi nuen nik hogeitabost urte nituela irten nintzen arte Euskal Herrian!! Pentsako zirrikito hura lortu nuen, eta hemen ere bi aldiz deitua izan nintzen Donostiako egunkarira. Etxeberrieta tx-gaz idatzi nuelako egin zidaten ohar serioa bi alditan, eta «azkenekoa zela» bota zidaten!! Kondizio hauetan, eta erdaraz!, zer egingo nuen nik euskaraz? Estimulorik ezaz gain, kaskarrekoa. Eta esango dizut, ni ez naizela, exenplu onak baditut ere!, gordeta eta bidez gordetzeko idazten duten horietakoa. Nik komunikatzeko idatzi dut beti, eta besterako bada ez zait irteten. Estimulo hau behar dut; bestela, alferrik idaztea dela sentitu dut beti. Badakit honela idaztea legezko dela, idazle hau ez naiz ni. Neu kazetari gisa jaio naiz idaztera, hau da azalpena. Nire bidea hau izan da. Gauza normala, bestalde.

Eta hogeita bost urte arte ezer idatzi ez banuen, hemen jarraian agian ez nuela idatziko, pentsa daitekeena da. Eta hizkuntzaz esango dizut beste hainbeste: erdaraz idazteko izan nuen heziketa, eta euskaraz ahalegin batzuk egin banituen ere, oso gutxi izan zen; ez nuen exenplurik ikusi imitazio bidez ikasteko ere; irakatsi zidatena oso hasimazkoa izan baitzen, ez nuen berandu arte hiztegi xume bat besterik ikusi, ez nuen irakurle handirik ikusten inguruan!, eta debekatua zegoen. Hala ere, askatasuna aurkitu nuen bezain laster, Venezuelan, egin nituen euskarazko ahaleginak. Sena, bizitakoa idaztea izan zen, sen bera beti! *Iltzalleak*, gero *Ama gaxo dago*, euskararen auziak bultzata eta antzerki bidez Caracasen erakusteko (Andima Ibinagabeitia lagun nuela) asmotan; arrazoi beraz erdarazko *Unamuno y el vascuence*, erdarazko espainol poeta batekin izan nuen polemika bati erantzuteko, eta egia hau atzerrian zabaltzeko asmotan!, komunikatzeko. Nabari da, nik uste, erdaldun eta kanpokoentzat idatzia dagoela; nire hurrei atzerrian erantzuteko *Umeentzako kontuak*, gero herrian ere balio izan zuten arren. Ez dut uste hemen sekreturik edo ezkutukorik egon zenik. Zeren eta,

niretzako!, kondizio minimoak sortu zirenean, nirezkoa izan nuen erantzun normala. Zeu beste kondiziotan, beste munduan, hezi zinen, noski, oso! Neuk ez nuen zori hori izan.

Hau bai, neuk ez dut inoiz erdara, gaztelera, Venezuelakoa kasu honetan, inoiz gaitzetsi. Aitzitik!, maite dut nire idazbide ederra izatea suertatu zitzaidalako. Ez dut uste hau askok ulertu didaten, ez barkatu ere. Ez dira hizkuntzak kondenagarriak, hauek zanpatzeko erabili dituzten pertsona, ideologia eta erregimenak baizik. Hau izan da nire ikuspegia eta nire arrazoi bidea. Venezuelako askatasuna, hemen aurkitutako leku guztietako askatasuna da neuk Venezuelen aurkitu nuena. Gure herrian kondenatua zegoen, han berriz ez. Neu lehen liburu euskaldunaren idazlea izatea suertatu zitzaidan, Compañía Guipuzcoanako euskaldunak han asko ibili baziren ere.

Hara aipamenen laugarren eta azken pasartea: *«Gerraondoan ia galdu nuen euskararen leihoa; eta galduko nuen seguraski (gauza bitxia badirudi ere) 25 urtez Venezuelarantz irtetea lortu izan ez banu familiaren eraginez».*

Eta bai, nolabait esaten dut zuk diozuna! Hala ere kondizioz inguratua dator esaldia. Egiatan, ez dut uste nik euskara inoiz galtzeko arriskuan eduki dudarik. Euskararen desterruan bizi izan naiz soldaduzkan eta gero Euskal Herrian bertan eta Venezuelen, baina beti izan dut inguruan familia, eta nonnahi irten da nire ondotik euskaldun berririk: nire iloba bat (Moskun jaioa, hain xuxen), Salamancako maisu bat Hondarribian. Eta hala ere, beste euskaldun asko bezala Venezuela barruan isolatuta bizi ziren euskaldunak ezagutu ditut euskara osorik atzenduta bizi zirenak. Ikusi dut jesuita bat Punto Fijoko (Falcón estatua) parrokia abandonatu batean nahiko larrian zuela zahartu zen, eta hala ere itxaropena eman nahi izan nion, eta esan ere bai: «Ondo eutsi diozu, nolatan hemen bakarrik hainbeste urtetan» (zigortua egongo al zen!), eta badakizu zer erantzun zidan?: «Nire sekretua esango dizut: txakurrekin hitz egiten dut egunero euskaraz».

Neuk zorte gehiago izan dut, eta gero, badaezbada ere, emazteari erakutsi nion, eta honen bitartez haurrei, Venezuelen! Bai, esan nuen, bada, profetia beltz hori nolabait, baina egin, euskaraz egin dut une zailenetan ere, batez ere nire buruarekin, euskara baztertua leku askotan ikusi badut ere.

– Exilioak eta exilioak bide daude. Ba omen ziren Venezuela baino plaza hobekak, hala nola, Argentina, Chile, Mexico. Pobreen exiliogunea al zen Venezuela?

Nire aipamenetako lehen pasarteari (*«He solido pensar muchas veces, que para Venezuela salieron en esta ocasión sobre todo aquellos que no tenían medios para movilizarse por su cuenta»*) bigarrenak erantzuten dio (*«Otros con más posibilidades, con más relaciones, calcularon con sus referencias de Argentina, Uruguay, Chile, México, rumbos más prometedores, más cultos, más seguros»*). Venezuela, 1939an, herri pobrea zen, eta aukera zutenak Argentinara, Mexikora-eta joan ziren.

Argentina, euskaldunentzat beti hain erakargarria, izan zen intelektual askok hartu zuten herria. Honerako bidea luzea egin zuen «Alsina» untzia da asko aipatzen denetako bat. Marsellatik irten zen, eta bere helmugara iristeko Afrikako portuetan egonaldi larriak egin eta gero hamabost hilabete behar izan zituen, Alemaniako urpekuntziak Atlantikoan hondoratzeko zegoen arriskua tarteko, Buenos Airesera iristeko.

Txilerako bidaia Pablo Neruda poetaren arduraz prestatu zen; Bordeletik irten zen «Winnipeg» untzian, joan ziren 2.000 pertsonetik pilo bat euskaldunak izan ziren; hor joan ziren Hernaniko nire osaba eta lehengusuak, eta, Franco noiz hilko zain, hil ziren atzerrian denak.

Mexiko herri berezia da guretzat: hau izan zen Espainiako Errepublika ofizialki ezagutzeari leialki jarraitu zion nazio bakarra, eta Errepublika ofizialki onartuz gero, Generalitat de Catalunya eta Eusko Jaurlaritza ere ezagutuak izan ziren Franco hil eta gero ere, Espainian demokrazia bideak sortzen hasi ziren arte.

Hauek izan ziren euskaldun gehien hartu zituzten Amerikako herriak, eta gehienbat nazio horietako agintariak ofizialki prestatutako laguntza zela medio. Hauez gain, Bolivia, Kolonbia, Uruguay, Kuba, Ekuador, Peru, Ertamerikako herriak eta Puerto Ricok ere hartu zituzten euskaldunak.

Caracas, aberri berria

Venezuelaren lilura

– *Venezuelak sortu zizun liluraren bi arrazoi nagusi ematen dituzu: ezagutzen ez duzun askatasuna aurkitu izana; eta ezagutzen duzun gaztelania. Zer da zuretzat hori momentu hartan?*

Bai, egiatan. Askatasuna, ez bakarrik zernahi hitz egiteko eta idazteko askatasuna, idazle izan nahi duen batentzat oinarritzakoa, eta hau bi hizkuntzetan, eta hau zure jatorrizko askatasunaren alde ere bai. Ez dakit hau arrazoi gehiagorekin argitu behar dudan, edo garbi dagoen. Askatasuna garai hartan, esplika ezina ere badela iruditzen zait orain! Hunkipen, zirrara, handi bat. Gogoan dut *El Nacional*-era artikulu antifrankista luze, amaiezina, nola bidali nuen. Ez zidaten argitaratu, noski. Hori pentsatu nuen orduan, prestatu egin behar nintzela kazetaritzarako. Eta harrezkero honetan jarri nintzen, eta ez naiz oraindik gelditu.

Honek esplikazio bat behar badu, ez naiz gai emateko.

Eta «gaztelania», deskubritu nuen, Venezuelako, Latinamerikako, hizkuntza ere bazela. Eta ez ziren latinamerikarrak, venezuelarrak, Espainiazaleak, Francozaleak gutxiago, «gatxupin» edo «godo»en aurkakoak ziren. Niri, nire azentuari begira, «godo» deitzen hasi ziren. Nik neuk banekien ez nintzela, baina lehen aldiz ikusten nuen hauek hitz egiten zutena errebeldiaren gaztelera zela; ez zela espainiera, espainola, Bolibarren garaian «naranja» esateko moduan antzematen ziotela espainiarra zela eta hil egiten zutela.

Hemen kultura arazo bat dago. Hau da arazo. Neuk ondo barneratu ditut arazo hauek guztiak, bizirik daramatzat barruan, ulertzen dut ezjakina neronen esperientzian, baina ez diot euskaldun peto bati horrengatik arrazoirik emango. Berak emango beharko dit, ulertzen banau behintzat. Eta une honetan nuen nire abantaila argia zen: inmigrante mundu hartan, hala izaten hasia baitzen une hura Venezuelan, zentroeuroparrez eta beste gaztelaririk ez zuen jendez betetzen ari zen, eta «mushiú» mundu honetan, ni ere mundu horretan sartzen baninduten ere «godo» modura, nire abantaila hitzez eta idatziz komunikatzeko handia zen. Hara nire abantaila naturala: ezagutzen dudan gaztelania! Laster ikasi dute venezuelarrek «vasco» ez dela «español». Gero eta ezagunagoa egiten da hau, ezagutzen gaituzten arabera. Baina hizkuntzak berak zanpatu gaitu latinamerikarra eta gu, hau da dugun abantaila. Ez dut nik inbentatu; ez naiz ni errudun, Historia baizik.

Hau bai, nik idazle bezala egiten dut ahalegina latinamerikarren mundu literario jakinean sartzeko, eta onartzen naute. Ulertzen dute bakoitzaren jarrera. Poeta eta idazle espainolak, naiz antifrankista izan, oraindik «godo» bezala jokutzen dute. Honela pentsatzen du Unamuno «vasco-castizo» bezala hartzen duen poeta espainolak *El Nacional*-en idazten duenean. Honen aurka idazten dut nire liburua. Eta ulertzen du venezuelarrak diferentzia.

Hau da nire eginkizuna, eta honetan aritu naiz urte luzetan, hemen nahi dutena pentsatzeko libre badira ere.

Ni idazle erdalduna naizela, esate baterako!

Eta neu idazle euskalduna naiz, berriz esango dut, erdaraz idazten dudanean ere. Idazle euskaldun exiliatu bat naiz.

– *Nolakoa da Caracaseko euskaldunen komunitatea orduan?*

Hemen zerbait gehiago esatekotan, aipa dezadan aurrena Euskal Herrian haiengan sentitu dudana aurreiritzia. Han hogeitaz urtez edo gehiago izan garen milaka pertsonetatik, ehun baino gehiago ez dira izango egiantan aberastu direnak, milionarioak; bostehun, hemen etxebizitza bat erosteko gai izan garenak eta itzuli diren gainontzekoak, denak, lan estura etorri gara. Herrira itzuli ezinik han geratu direnak, ehundaka handia. Hauek ez dira hemen sumatzen.

Euskal Etxean bazkide izan direnak ez dira inoiz 1.000 izatera heldu. Zazpirehun inguru urte luzetan. Famili buruez ari naiz, bakoitzak beste lau bat, emazte eta haur, ekartzen bazituen ere. Caracasekoaz ari naiz. Hau da multzo handia. Beste bost edo sei barruko (*interior*) Euskal Etxetan, ehun bazkide inguru, bizpahiru gehixeago. Milaka euskaldun hemendik kanpo, batzuk euskaltzale sentitzen ez zirelako, beste gutxi batzuk Centro Republicanora joaten zirelako eta Agirre eta beste zetorrenean inguratzen zirenak. Hala ere gehienbat euskaltzaleak, edo hauen giroa nahiko prestigiatura zegoelako. Eusko Etxe barruan funtzionatzen zuten alderdi eta sindikatuek, euskarazko klaseek, ikastolatxo bat ehun eta gehiago hurrekin, koro oso ona denbora honetan, maila guztietako pelota lehiaketak frontoi itxian iganderoko partidu deigarriekin, futbolerako ekipoak Venezuelako bizpahiru mailetan (hemen ni ere), piszina eta lehiaketak, Eusko Gaztedi osoa bere lan eta ibilaldietan, Euskal Herri txiki bat zen lanean, presoentzat diru jasotzen, Jaurlearitzako gizonak etortzen zirenean hitzaldi handiak eta diru-bilketak, dena hala balitz bezala okupatzen zuen jendea, eta Venezuela ofizialean eta herrian bertan bazuen oihartzun politiko eta soziala prentsa bidez.

Bost urtetik behin, hiru ale, argitaratu genituen aldizkariak erakusten dute ondoen. Neuk etxean ditut.

Honez gain, *Euzkadi* aldizkaria egin zen lehen urtetan hemen. Eusko Gaztediko aldizkaria, saltoka. Nire bilduma Lazkaoko benediktinoei (J. A. Agirrerri) utzi nien nonbait nire aldikoa osoa egon zedin; irrati saioa ere iganderokoa izan da urte luzetan, eta oraindik.

Ezin dut dena aipa, baina ahaztu gabe esan nahi dut, Ameriketako Eusko Etxe biziena zela, urrundik. Enbaxada espainolak beldurra ziona, egundokoak armatzen genizkion eta; hau zen Francopeko gertakizunen oihartzuna gogorren errepikatzen zuena. Funtzio hau ongi betetzen zuen Caracasek. *Gudari* ere hemen egiten zen, eta mundu osora bidali. Irrati klandestino-edo bat hemen sortu zen, nire ustez entzute txikia bazuen ere, baina ilusioa handia, eta Venezuelako RE Ministerioaren konplizitatearekin. Neuk ez nuen, halabeharrez, hemen eskurik sartu, baina egindako lana handia izan zen.

Hau dena jaisten hasi zen orain hamabost bat urte, Frankismoaren kondizioak eta Venezuelakoak berak aldatzen joan ziren arabera. Lehen aipatu bezala.

Caracasen ere abertzale

– *Bi aberri dituzu, bata Francorenpean utzia eta bestea aurkitu berria. Nola bizi duzu biei zor diezun maitasuna?*

Probak emanez, beti bezala.

Esan dezadan, nolabait hasteko, eta lehen aldiz da azterketa hau egiten dudala, nire abertzaletasuna eta euskalduntasuna bat denez (ikus nire *Alderdi*-ko artikulua, don Manuel Irujok protestan erantzun zidana, eta neuk honi beste batean nire ikuspegia eman ondoren erantzunik izan ez zuena, eta ez zen zuri erantzuteko egina izan, Joan Mari!), nire abertzaletasun hau sortzetik datorkidana da; nik nahi gabe ere dakardana da. Hala sentitu dut beti nire jatorriko hau, gurasoengandik jaso gero, eta hizkuntzak eta zientziak eta nahi duzun guztiak gero baieztatua. Meritu gutxi dut nik honetan. Izena ere gurasoek jarri zidaten euskarazkoa, batez ere aitak. Hau batetik.

Bestea, berriz, neronek aukeratu dut, bizikeran zehar pasa behar izan ditudan eraginda arrazoi bidez eta gizatasunezko sentipena bide dela hartutako erabakia. Esango dizut, bestetik, lan bat aurkitzeko, batez ere kazetaritza edo beste bide publikoko lanbide batean, nire venezuelar izatea agiri bidez probatu behar nuela, eta gauza bera gertatu zitzaidan hemen Jaurlaritzako Euskararen Sustapenerako lanbidearekin. Ezezkoa eman diet Hondarribiko alkatetzarako, Madrilgo Diputatu izateko eta Senatore izateko EAk eskaini zizkidan postuei, bi urte ezberdinetan, Markel Izagirrek, Donostiako Gros-en EAn eta Gipuzkoa mailan lan asko egin duen gizonak, hain zuzen, Jaurlaritzako Kultur kontseilariorde Olarterekin –izen hau datorkit orain, uste dut hau dela lehen kontseilari izan zena Euskadiko Kontseilu Nagusian–, eta ez nituen hartu –Leizaolarekin EA]ren ordezkaritza bakarrik hartu nuen klandestinitatean–, baina euskararen aldeko hau bai, lehenengoan hartu nuen Kulturako bigarren edo hirugarren edo laugarren mailako postua zenean eskaini zidatena, Velez de Mendizabalek bere lehengusu EAko Joseba Azkarragarekin hau eskaintzera Hondarribira etorri zirenean, eta Gasteizen paperak egiten ari zitzaizkidanean esan zidaten ezin nintzela izan, espainola ez nintzelako, zeren eta venezuelarra izateko espainola utzi behar izan bainuen eta Enbaxadara joan pertsonalki espainoltasuna uztera! Neuk pozik egin nuena! Eta orain Gasteizen, Eusko Jaurlaritzako lan xume euskaldun baterako, euskara defendatzekoa hain zuzen, *hartu* egin behar nuen derrigorrez Espainiako nazionalitatea. Eta Irungo epaile batek eman zidan, gordeta bezala, bidea, egiazki Espainiako Konstituzioak ez baitu galdutzat ematen Latinamerikan utzitako espainola. Ikus nola izan diren gauzak nirekin.

Baina, egiatan, neuk venezuelarra hartu nuenean, espainiarra pozik utzi banuen ere, maitasunez hartu nuen venezuelarra, zeren eta nire aitak une zailtan onartu zuen herritasuna (eta aitak ez zuen inoiz ezer utzi, lana ere beti autonomia izan zuelako ez zuen beharrik ere), gero anaia Errusiako gerrondo-infernutik atera zidana, geu, ama eta ni, Francopetik irteteko bidea eman ziguna, sarrera!, eta orain lana, lanbidea!, eta honetarako, idazteko askatasuna! Ez al duzu uste, Joan Mari, hemengo euskaldunen hipersentsibilitateak ez duela justifikaziorik gure kasuan? Inolatan ere. Begira nahi duzun alderditik, eta bota arrazoiak, neuk erantzungo dizut eta.

Barka, Joan Mari, errebelde samar ari natzaizu, baina orain arte ez badut gai hau aipatu nire harremanetan, ez da erreakzioa sentitu ez dudalako.

Galdu naiz dagoeneko, nire azalpenak tarteko direla, zuri dagokizuna, nazionalitatea dela eta nire bi aberriren arazoak kontatzen. Bai, bi aberri ditut, bihotza eta burua zabalak ditudalako, nonbait, edo Ameriketako bideetan zehar zabaldu zaizkidalako.

– *Venezuelan integratzeak ahalegin berezia eskatu zizun.*

Nire Venezuelako iraupena eta aurrerapenerako borroka alderdi askotatik tirata, bultzata, egina izan da. Hara alde batetik nire Euskal Etxearenganako fideltasuna: lana bere bide guztietatik; bide batez, Venezuelari zor niona ez nuen ukatzeko, eta idazkera bidez, erabiltzen nituen gaiak eta sakontasunak lekuko, eta ez neke gabe! Denbora berean euskaldunak Centroan sartuta Venezuelako mundutik at, urrun, bizi ziren gehienak; Euskal Etxeko lehendakari izan nintzenean ahalegindu nintzen hilean behin Venezuelako gizonik ezagunenak, ministroak, idazleak, zientifikoak, hitz egitera ekartzen, eta ongi ordainduta, nahi nuelako euskaldunok hauen herria Venezuela ezagutzea, eta venezuelarrari ere gure eskerrak eta anaitasuna agerian erakustea. Prentsa bide ona zen gure interes hau agertzeko eta erakusteko.

Gizon bera nintzen batera lan ezberdinak egiten, zeren euskaraz idazten ere ari nintzen: *Zeruko Argia*-ra ere zerbait bidaltzen nuen. Bide batez, nik sumatzen nuen idazle bezala nire kultura eta formazio eskasiak, aritu nintzen literatura klaseak hartzen, irakurketa sistematikoak egiten erdarako munduan, ezagutu behar bainituen venezuelarrak irakurtzen zituzten Baroja, Unamuno, Pérez Galdós, Pardo Bazán, Blasco Ibáñez eta beste; oinarrizko idazle venezuelarrak; bertan irakurtzen ziren frantsesak, amerikarrak, ezagutu behar nituen. Idazle mundu venezuelarreko irakurketak ezagutzen ahalegintzen nintzen... Mundu diferenteak baitziren. Euskaraz ere ahaleginak egiten nituen, *Euzko-Gogoa*-ri laguntzen nion harpidetzak lortzen eta aleak zabaltzen ere, elkarrekin bidaltzea merkeago ateratzen zelako!, nahiz eta oraindik bertan idazteko gai izan ez.

Bestalde, konturatu zaitez hau dena oinarri gutxirekin egina zela. Nik ez nuen karrerarik egin! Lanean hasi nintzen goiz, eta gero ere ezerezetik hasi eta pioi lanean Andoainen, eta mundu berrian, jarraitzen nuen.

Ez dakit gaia nahiko landu dudan; beste gauza asko esango nituzke honetarako denbora hartuko banu, baina nik uste agerian dagoela nire lanaren konplexidatea, ahalegina, neke izpirituala.

Izpiritua aipatzen dut. Sinismena niri gerran joan zitzaidan. Errebeldia handia zen nirea gotzain frankistak eta Elizaren bidea ikusita. Frantzian ez nintzen Elizara joaten, noski, ez ezertan zerurik edo infernurik pentsatzen. Gainera, ni hartu ninduen familia komunista zen. Jende ona! Bi Donibanetan ezagutu nituen berriz gure apaiz jatorrak, eta Andoainen Elizara joaten ez banintzen ere oraindik, Venezuelen ezagutu nituen berriz herriko apaiz lagunak. Haurrak izan nituenean, nire bidea erakutsi nahi izan nien eta eskola erlijiosoetara bidali nituen (gero ez dut ondoren ikusi beraietan!), eta Juan XXIII bide zela konfesatu nintzen aspaldiko partez, gerraz gero, eta nire bidea aurkitu dut, oso berezia, baina kristau sentitzen naiz batez ere.

Berriz lehengo bidera itzuliz, dena, herriratzeko asmoarekin egina zela, diseinatua zela, esaten badizut, honek lagunduko dizu niri neurria hartzen.

Bakardadea esaten duzu nire aipamen bezala. Lan guzti hau ezin da bakarrik egon gabe egin, bakarrik irakur daiteke, bakarrik pentsatu, bakarrik idatzi, laneko orduz kanpo! Lanean banuen nahiko lagun eta Euskal Etxeko bizitzan ere: euskara klaseak ematen nituen, Eusko Gaztediko sortzaile bezala gazteak mendira eraman, dantzak bultza, denbora asko hartu zidan. Ez «kendu», baina bai hartu. Dena harreman arinetan, noski.

Ez nuen Centroan nire gogoetako kiderik aurkitu. Nire barruko mundua urrutikoa zen euskal munduan, eta bakarrik sentitzen nintzen, berriz. Venezuelarrak nituen lagun intelektualak, idazleak. Horiek lagundu zidaten literatura bizitzen, pentsatzen, kopiatzen!! Dena normala, baina mundu diferentetan barrena ibili naiz. Nesketan ere normala izan naiz, eta izan ditut nire harremanak, baina nesketan behar eta nahi adina hasi banintzen ez nuen ezer irakurriko, ez idatziko! Venezuelan, gainera! Han gazte gehiena, eta gazte ez denik ere, horretarako bizi da! Neuk, berriz, prioritateak argi nituen buruan eta bihotzean. Diziplina handia behar izan dut nire euskal lanetan, literatura eta kazetaritza lanetan, nire lanbide eta irabazpide lanetan, aurrera txukun ateratzeko.

Ingelesa ere egin behar izan dut Venezuelan etorkizunerako bide bezala. Honela lortu nuen hamabost urtez ongi lan egin nuen enpresan sartzea; beraiek etorri ziren nire bila, kazetari gisa ezaguna, baina *Elite* aldizkarian egindako lanak (zazpi urte) ikusi eta gero ingelesez egiten nuela jakin zutenean.

Hau da irten zaidana. Besterik nahi baduzu alor honetan, bota galderak.

– *Zeharo integratzen zara bertan, baina Euskal Herria ahaztu gabe: zein da honen kostua? Nola bizi izan duzu «emaztearen» eta «maitalearen» artean banatu beharreko maitasun hori?*

Zuk diozun modura jarrita, eta beharbada modu hau beste norbaitek erabilia da, komatxoak tarteko, honen kostua ez da galera, kenketa, gehiketa baten esperientzia baizik. Egia zehatza esateko, eta orain ari naiz hau neurri balioetan jartzen, inoiz ez da nire baitan «berria» jatorrikoaren lekuko sartu. Ezina da, nik uste. Baina esker oneko den edonork bezala nire esperientzia honetan, nahiko sakon sentitu dut Venezuelak eskaini didan aberastasuna. Ez diruz, ez bainaiz, ez baita aita, ez anaia ere, ez nire emaztearen gurasoak edo anai-arrebak ere (honen osabak urrea aurkitu, eta bai!), diruz aberastu. Etxebizitza bat erosteko lain, jarri dezagun, eta gainontzekoa joan-etorrien gastuetan laster joan da. Zer zor diot Venezuelari nire kasuan: semearen, Unairen, karrera. Hemen ez dut lortu beste bi alabei estudioak emateko Jaurlaritzaren laguntzarik; kostu gogorra izan da guretzat. Unaik Biokimikako doktoradutza lortu arte ikasi du Ingalaterran Exeter-eko Unibertsitatean, Venezuelak ordaindutako «Mariscal de Ayacucho» izeneko programa dela medio. Bere aitak, dakizunez, Creole Petroleum Corporation-ek, hamabost urtez lanean aritu nintzen konpainiak, eskainitako ikasketak direla eta lortu nuen bi urtetako lanetan: *Bachelor of Science* eta *Master of Science*, bi graduak. Ez dit hemen beste inork zerbait ikasteko egokierarik eman.

Bestela, ikasiko nuen hemen ere.

Niri ez zait maitasuna ematea ezer kosta, esan bezala: dena irabazia izan da. Eta Ugalde, herriarentzat debalde izan da, nik uste.

Oroitarazten dizkidazun aipamenetan ikusten dut esaldia nire ahotan: «*Bi bizitza nituela sentitzen nuen askotan! Emazte bat eduki eta denbora berean maitale batekin bizi banintz bezalako zerbait*». Iruzkin hau «Orixe»k esandako zerbaitetan oinarritua da: euskara duela inoiz iruzur egin ez dion maitalea; zeuk emaztea eta maitalea kompetentzian jarri dituzu; nik ez dakit hori zer den, baina bizitzen zaila izan behar du, nik venezuelar batzuk ikusi ditudan legez, erraz eramaten gainera! Ulertzen dut ongi zure esangura, eta pentsatzen jarri nauzu orain, baina ez dut neronek sentipen hau izan kulpabilitatean bezala, baina herrian sentitu dut askotan euskaldunak nire lanean kulpa hau ikusi duten sentipena, eta honek eman dit min. Hor agertu da. Nik ez baitut ezer gorde.

– *Zein da zure euskal konpromezua Venezuelan (Euskal Etxean, politikan, idazkintzan)?*

Osoa denetan.

Boutade bat dela irudiko zaizu, baina neu maila hauetan guztietan osorik aritu naiz lanean. Ez naiz, behintzat, erreserbarekin aritu. Momentu hau heldu denean moztu egin dut. Gogoan dut ni Estatu Batuetatik etorri berrian, Alderdiko (EAJ) bigarren lehendakaritzaldia eskaini zidaten, ez nuen hartu, lanpetua nenbilen etorri berri hartan, eta behartu nindutenean, bultza ninduten! (bultzatua sentitzea niretzat botagarri bat da!), lehen batzarrean, ni garaiz eta bestea falta, hurrengoan ere berak huts, bultzatzailea bera!, eta hirugarrenean uzten nuela esan eta ez nintzen batzarrera itzuli.

Ezagutzen ditut erreakzioak!, baina honelakoetan niri axola gutxi. Ez zait inoren jostailu sentitzea gustatu.

– *Nola bizi izan duzu handik Euskal Herria? Euskal Herriko politikaz, kulturaz, gizartegintzaz zernolako informazioa zenuten? Adibidez, ba al zenekiten zertan ari ziren G. Aresti, Rikardo Arregi, Txillardegi, Jakin, Lur?*

Neurri batean, noski. Bi mundu ezberdinetan batera zer gertatzen ari den jakitea ezina da. Bi gauzatan batera pentsa ahal izatea ezina den bezala. Bata bestearen ondoren, hurbiletik bada, lor daiteke zerbait, ez ondo; baina batera bat bakarria kabitzen da!, pertsonaren ahalmenean behintzat. Ahalegin bat egiten genuen, onenean! Sinplifikazio asko. Askotan, komeni zen neurrian. Nahiko fanatikoak gara euskaldunok. Batez ere, gutxi entzuten dugu! Politikaz, normala da pentsatzea denak dena badakigula, eta alderdi batekoak, sinestea dugu atsegin, kontzientziarako baliagarria baita. Ni, eta barkatu, beti ahalegindu naiz bestaldekoa ikusten eta ulertzen. Bekatu mortala! Behin Telesforo Monzonen anaia, Isidro, etorri zen Caracasera (hemen egona exiliatu gisa eta etxegintzan –arkitektoa zen– dirua egina) negozioetan. Hotel handian, Cumanaco-n, zegoen eta bertara gonbidatu gintuzten eginkor ginen batzuk, ez alderdikideak bakarrik, baina gehienak, eta hauen artean Isidrok hileroko erresistentziarako dirua ematen zion biltzaile zen bere herritar bati. Isidrok hitz egin zigun gazteak abertzaletasunean komunikatzeaz, Alderdia kontuan hartzeko asmotan, eta abar. Garai hartako ahaleginetako bat. Ni prest egon nintzen entzuteko, baina nire kidearentzat sakrilegioa zen. Ezberdin sinesten genuen gauzetan! Eta ni bakarrik geratu nintzen.

Ez da lehen aldiz. Beste batean, gure Irratiko komisioan zegoen Azurza sendagileak, ETAn ibilia omen, irratiaz baliatu omen zela zerbait subertsiboa esateko, eta bere anaia

denak komisiotik eta Eusko Etxetik bota egin nahi zuenez, asanblea bat bildu zuen. Nik ez nuen uste Etxetik botatzeko arrazoirik zegoenik eta bilerara sartu aurretik hitz egin nuen alderdikide eta lagun ziren batzuekin, eta gehiegikeria hura ebitatzen ahalegindu, baina bileran ohore sainduaren aldeko tutua jo zuten batzuek eta «ez zela Etxetik bota behar» bozkatzeko ordua heldu zenean, bakarrik geratu nintzen. Nire beso bakarra zegoen gora begira. Ez naiz inoiz hain gaizki sentitu! Eta aldamenen lagun batzuk bere arrazoiak ematen zetozeela kotxeak hartzera goazela, isilik, uste nuen, egiatan!, bihotzeko zerbait emango zidala. Esperientzia handia, geroztik beti gogoan izan dudana. Geroztik, «herri iritziko» irakasle izan naizen honek, ez dut erraz inon osorik sinesten.

Herriaz zer informazio genuen, diozu.

OPE hartzen nuen nik atzerapen batekin; exilioko aldizkariak, berandu; geuk egiten genituen batzuk, lehen esan bezala; bertoko egunkariak Caracasen berri antifrankista asko ematen zuten. Bestalde, herrian bizi zen kulturaz, gizartegintzaz, gutxi; gutxi agertzen zelako honetaz; agertzen ziren aldizkariak eta hartzen genituen. Nolanahi, komunikazio eskasa zegoen garai hartan. Adibidez, izen batzuk aipatzen dizkidazu, eta egingo ditut iruzkin batzuk.

G. Aresti: egia esan, 1969an honeratu nintzen arte gutxi ezagutzen nuen; irakurri nuen *Euzko-Gogoa*-n, *Argia*-n; ez dakit *Harri eta Herri* orduan irakurri nuen edo gero etorrian.

Rikardo Arregi: *Argia*-ko internazionalistakoak ikusten nituen, idatzi nion animatzen, berria iruditu baitzitzaidan garai hartan bere ardura; etorri nintzenean ezagutu nuen pertsonalki gazte argia.

Txillardegirekin harreman handia edo nuen, eta *Branka* elkarrekin argitaratzea eskaini zidan, baina nik ez nuen posible ikusi. *Iltzalleak* argitaratu nuenean, ale batzuk eskatu zizkidan barruan zabaltzeko, eta bidali nizkion. Itzulitakoan, nire lehengusu Sabin Mujikak galdetu zidan sekretu handian, ea ETAn sartua nengoan, nik ezetz, eta nola!, esan zidan, joan zen, ezkutuko toki batetik *Iltzalleak*-en ale bat atera, eta esan zidan, ETAn zigilua beltzez markatuz. Hor konturatu nintzen Jose Luisek non sartu ninduen jende askorentzat! Gero badut harreman fisikoa, 1964 edo 66an apropos egindako bidaia, baina hori gero esango dut, ueña heltzen denean.

Jakin, bai, ikusten nuen, batez ere ni horreratu aurrekoan!, eta hor; baina denbora falta, interesak konpartitu behar, ez nuen oraindik euskarako lanik menderatu.

Bi mundutan bizi ginen, ez ahaztu.

– *Diasporako besteen berririk bai? Euzko-Gogoa, etab.*

Euzko-Gogoa, noski. Laguntzen nien zabalkuntzan. Zaila egiten zitzaidan irakurtzea, egia zor dizut, eta piska bat denboraz kanpo zeuden sentipena gordetzen nien, eta animatzen. Baina egiatan ez nuen gehiegi sinisten lan hartan, geroko perspektibarekin gauzak beste modu batera ikusi baditut ere, dakizun bezala. Zaitegi etorri zitzaigun Caracaseren aste batzuetarako, Andima bisitatzen batez ere. Andima izan da niregandik hurbilen sentitu dudana, eta lagundu zidan Caracasen *Ama gaxo dago* irakurri eszenifikatzen. Bera izan zen lan horren antzeztea burutu zuena, Sabinen lana, nire ustez, bere gai hartuaz.

Aldizkari asko zeuden atzerrian, *Euzko Deya*-k, Paris, Buenos Aires, Mexiko, eta abar, gehienak aspaldi gelditasunak joak. Meritu handiak, baina gaitzak joak, eta nik pipiak jota ikusi eta gero, bihotza bai baina ezin nuen egiatan buruz behar adina sinetsi. Berria nahi nuen. Hemen ere, Venezuelako alderdikideekin hizketan hasi nintzen diskretuki, baina berehala eskandalizatu nituen eta mesfidantzak sor arazi. Nik, egia diotsut, ez nuen politikarako anbizio pertsonalik; Aberria axola zitzaidan, eta Agirreren heriotzarekin nahiko kolpatua geratu nintzenez gero, Landabururengan jarriak nituen itxaropenak. Politikan Landaburu ikusten nuen gure herriaren aurrean, ez Leizaola. Baina gaztea hil zen, eta adinekoa gero gertutik ezagutu nuenean, asko estimatu nuen, bazituen doaiak eta merituak sobera. Euskara gehien maite zuena bera zen, hau ikasi nuen, bere seme bakarra Caracasera erdaldun etorri zenean uste ez banuen ere. Gero ikasi zuen Caracasen. Hala ere, falta zitzaigun kima berri bat, eta oraindik falta zaigula uste dut.

Deskubrimendua eta konkista

– *Esker oneko agertzen zara Venezuelarekin behin eta berriz. Venezuela da zure bigarren aberria, ezta?*

Bigarren denik ez dut esaten, «beste» aberria baino, eta hau berengandik, venezuelarengandik ikasitako emankortasun bat da. Guk bezala, venezuelarrek ere alde egin behar izan dute exiliora behin baino gehiagotan; hauen tradizio handiena, nik uste, Txile izan da, eta exiliatu izanak Venezuelara azken aldiaren etorri zirenek, Txile «beste» aberri bezala aipatzen zuten. Caracaseko *Morrocroy Azul* asteroko satirikoaren zuzendari zenak, esate baterako. Ikutu ninduen honek, eta gauza bera esan izan dut behin baino gehiagotan neronek Venezuelara gure ikuspegitik begiratuta.

– *Venezuela 26 urterekin deskubritu duzu, baina berak konkistatu zaitu, ez alderantziz. 1492ko antipodetan zaude. Zer uste duzu espainol eta euskaldunen konkista hartaz?*

Oso polito jarri didazu alderantzizkoa.

Ohar labur batzuk. Ez nituen beteak 25 urte baino. Urteen muga, betetze pertsonalean dago; hau nire andrearekin maiz eztabaidatzen dut, eta besterik ez bada egiten dizut hemengo ohartxo. Bai, Venezuela, eta Latinoamerika osoa, ez da bertara joan eta bizi arte izan nuen bera, arazo serioagoa dela uste dut; ikuspegia zeharo aldatu zait; orain hobeto ezagutzen dut, bere edertasun eta mugatasun guztiekin, ez da lehengo mapako kolore bat. Alde handia dago batetik bestera.

Espainolen konkista hartaz, eta bertan baziren euskaldunak ere, oñatiarraren («El tirano Aguirre») heriotz erreskatea ordaindu ez zuten asko!, eta bere burua irabazten utzi beharrean mundu berri guztia, Jainko eta guzti!, suntsitu zutenak. Espainiaren marka berezia da krudeltasun eta irresponsabilitate kolektibo hau.

– *Exiliatu asko, euskaldun asko, zure sintesi zaila lortu gabe bizi izan da Ameriketean. Integratu gabe batzuetan, adibidez, Zaitegi bat. Integratu bai baina euskalduntasuna utziz bestetan. Zer diozu horretaz?*

Adinaren arazo bat ere izan daiteke. Baina gehiago, nik uste: gure Aberria utzi genuen moduan utzi izanak ere. Nik esan izan dut, Euskal Herria martirizatuaren orde, Ipar Amerika edo Britania Handia edo beste handi bat utzi izan banu, nire utzitakoarenganako erresponstabilitatea ez zela berdina izango. Baina gerra zikin batek, beste gerra askoren ondorio latzez gain hizkuntza eta guzti suntsituta utzi zuen gure herria, neronek bizi izandako gerra zikin baten ondoren, gauza berezia ere bada. Neuk hala ikusten dut, nire arazo pertsonala, familiakoa, Herriarena, zirkunstantzia beraiek ere badute hemen zeresana, nik uste. Gero, bakoitzaren sentsibilitatea. Baina denaren gainetik, gurea herri txiki eta askotan injustuki zanpatua izateak du esangura berezia. Integrazioarena, berriz, bizitzaren esperientzian dago. Nire kasuan, familiaren biltze berezi eta dramatikoak ematen dio zentzu sakon eta markatu bat, eta neu dagoeneko hogeita bost urte bete eta oraindik lanbiderik eta norabide gabe egotearen hutsa asko eta sakon sentitzen dut. Gero, gauza pertsonala: nire anaia ni baino lasaiago bizi izan da, neuk baino gehiago sufritu eta gero. Neu antsia gehiagoko mutila izan naiz lehen eskolatik, jakinmin handiko nirezkoa izan dut. Nire aita izan zen bezala, nik uste, alde batetik, eta bestetik amaren ikasteko disposizio errazagoa.

Zaitegi, esaten duzu. Zaitegiren adina batetik, bere apaiztasun eta josulaguntasan, nolabait esateko, hori nahiko drama bizi du. Bestalde, euskal literaturako ametsak betetzen du, lan handia, borroka dramatikoan, egindakoak betetzen du. Ni, soldaduzkatik hutsik nator, eta Ameriketako askatasunaz eta lanaz betetzeko ametsa dut aurrean, familiarekin batera! Bi mundu! Ez bata, ez bestek, ez du euskalduntasuna uzteko! Aitzitik, hau da gure bizkarrezur zuzena.

Bai, bada, zenbat italiar, portuges, gailego eta euskaldun ere ikusi dut Venezuelan dena axola xumeenik ere inporta ez zaiona. Edo behintzat, hala zirudiena, nahiz eta bakoitzaren drama mozkorria edo emazaletasunak estalita eraman arrats luzeetan! *In a point of no return!* Itzulbiderik ez duen lekuan! Ni, beste gauzen artean, literaturak salbatu nau, erdaldunak, euskaldunak oraindik biderik ezin eman zidalako. Baina hau ere euskaldunaren exilio barruan dago. Dena konprenitzen du konplexidade honek, euskaldun puru askok ikusten ez badu ere! Euskalduntasuna oso konplexua den mugikortasuna duen soka tiratu bat da, lagungarri den makila luze, ez motz, eskaintzen ez duena... Bakarrik zaude, makila batere gabe! Hala sentitzen nintzen Caracaseko Eusko Etxean, indiferentzia handiaren, diru-praktikotasun ankerrenaren erdian, «Gora eta gora» elkarrekin, eta bihotzez, abesten! Hitz eta doinu honek lotzen gintuzten gure fantasma handiko eta errealitate biziko gizarte gaixora!

Nahikoa esan dizut, edo irten zait.

– *Idazle eta kazetari izan aurretik bestelakorik ere egin duzu Venezuelan?*

Venezuelara iritsi berritan, tresneria elektrikoa eta ferreteriakoa saltzen, prestakuntzarik behar ez duen lanbidean, bestetarako balio ez dutenek babesa aurkitzen duten miserian, aritu nintzen. Denbora oso laburra izan zen, zorionez.

Autobusez ibiltzen nintzen, herriz herri, zerbait saldu nahian. Lehenengoz irten nintzenean, etxe multzo bat, elizadun herritxo bat ikusten nuenero jaisten nintzen autobusetik, baina han ez zegoen nori saldu... Azkenean Barquisimetora iritsi nintzen, Lara estatuko hiriburura, eta han baziren dendak-eta. Argindarrerako kable metro

batzuk saldu nituen, eta erosleari agiria egiten ari nintzela hasi nintzaion dendaritari galderak egiten, bere salmenta eskasak deitoratzen... Orduan, venezuelar hark, begietara begira, grazia handiarekin esan zidan: «*Oiga usted, ¡pero no se ponga usted a dolerse de mi suerte, no me compadezca amigo!, lo suyo es vender, no llorar conmigo, porque eso trae mala suerte; no se preocupe de mi, usted me ofrece esto y lo otro y me dice lo bueno que es todo eso, lo que venda usted, y tiene que decirme que todo irá mejor, ¡que usted me está regalando la suerte!*».

Konturatu nintzen saltzeko ez nuela balio. «La Seguridad» aseguru etxean ere aritu nintzen, baina porrot egin nuen hor ere, kotxerako poliza gutxi batzuk salduz.

1949ko urtarrilean, Venezuelan urtebete eta lau hilabete neraman ordurako, lortu nuen lehen lan finkoa. Eusko Gaztediko lagun batzuen bidez General Motors-en hasi nintzen, konpainiak Estatu Batuetatik ekartzen zituen kotxeen untziratzearen kostua kalkulatzeko. 1.200 bolibar irabazten nituen hilean. Ondo ordaindua zegoen.

Lan honetan ari nintzela sortu zitzaidan *Elite* aldizkarian lan egiteko aukera.

Caracasetik Euskal Herrira. Itzulera baten historia

Betiko asmoa

– *Zergatik erabakitzen duzu etortzea?*

Ez naiz bakarra, ezkondu naiz eta haurrak ere baditugu. Zaharrenak hamar urte beteko ditu, josulagunetan dabil eta Batxilergoa hasi behar du. Euskaldunak egin ditugu, eta bere etorkizuna ere euskalduna izatea nahi dugu eta Euskal Herrian heziak. Honetarako, orain hartu behar da erabakia.

Egiatan, 1962an Evanston-Chicagotik Caracaserako bueltan hitz egin dugu, zuzenean edo, Euskal Herrirako gogoa dugu, eta joan gintezke. Anamariren aita oso zen herria maite zuena, eta asmo honekin hazi zituen seme-alabak; eta, hara, hil egin zen honetarako denborarik gabe! Baina amets bat besterik ez zen. Ez genuen mediorik hona etorri, etxebizitza bat erosi eta urte pare bat gutxienez, lana lortu arte eta abar, familia biziari eusteko. Gure aitak amestu zituenak ari ginen gu ere amesten, urteak joan, urteak etorri! Honetan eta hartan lan egingo genuela eta..., ametsak, ez genuen ikusten ongi hau nola zegoen.

Urte batzuk gehiago egin beharko genituen, eta egin genituen bost: haur bat gehiago eta sos batzuk gehiago egin genituenez, berriz pentsatzen jarri ginen: haurrak gero eta gehiago ari ziren hango egiten, lagun eta guzti, eta Euskal Herriko armadak eta hegazkinak eta non ziren galdezka hasi zitzaizkigun, zer fantasma zen herri hori, mapan ere ez zuten ikusten eta!... Orduan pentsatu genuen, nuen!, egia esateko, eta egin nituen lehen diligentziak Enbaxadan. Ezezko biribila!, modu onean baina ezina zela!; hala ere, familiarentzat ez zegoela oztoporik.

Esana dizut Jose Maria Iziar lasalletarrari kartaz galdetu niola ni Hendaiara joan beharra gertatzen bazen haurrak eguneroko eskolara Irunera joatea posible izango zuten, eta baietz. Papeleta hau planteatu nion emazteari, eta honek azkenean onartu egin zuen, gero nahikoa sufritu behar izan zuen arren: Irunen itsusia, hemengo arazoak, politikoak eta poliziazkoak gainezka, gaiztakeria asko, haurrak ere Poliziara bueltaka!... Erresidentziarik ez! Niri, zorionez, urtebete barru, familia han nuela ikusirik, zailagoa izango zela nire konpromezu politikoa eta, sarrera eman zidaten! Ez erresidentziarik, venezuelar nintzen, hiru hilabeteko permisoak berritzerik bai..., eta, oharra: argazkian mugitzen banintzen, kanpora.

– *Hondarribira etorri zineten, azkenean.*

Oporretan etorri nintzen lehenengo, eta Iruneko etxebizitza alokatua tristea zen oso! Emaztea ez zegoen gustora, baina eutsiko genion honenbestean sartu baginen. Eta hasi ginen guretzako etxebizitza baten bila; orduan ezagutu nuen Hondarribia, polita!, eta Anamari geratu zen lan honetan eta ni buelta, gauzak pixkanaka prestatzeko lanean; etxea saldu... hainbat gauza hogeita bi urteko likidazioa egiten! Eta, nire oroimenean,

hemen hartu genuen Manzanasen txanpaina! Anamari ez da txanpainaz gogoratzen. Manzanas 1968ko abuztuan hil zuten, beraz, nire lehen sarreran, estreinu ederra!

Caracasen nengoela hartzen dut Anamariren telegrama: etxea aurkitu duela, dirua bidaltzeko. Bi miloi pezeta kosta zen apartamentua. Konpondu ginen, handik, hemendik, tirata, laneko likidazio diruak eta abar, hamabost urteko eskubide, aurrezki sistema eta abar. Eta uste baino lehen (hamabost urteko lanak eskubide bereziak ematen zizkidan). Halaxe etorri nintzen. Venezuelarrak, lagunak zirenak, ulertu zuten nire ikuspegia, frankismoa ezin nuela kanpotik borrokatu, bertora joan behar nuela, baina besteak, eta konpainian, kexa ziren familiarekin Venezuela uzten nuelako. Lehen Biktor Mugika bezala, orain bazen besterik kexa berarekin. Nire egoeraren kontraesanak jarraitzen zuen beti, orain bestaldetik. Ez nintzen ni pertsonalki kontraesanean nabilena, exiliatu abstraktoa baizik!

Hara nolatan erabaki nuen etortzea.

– *Gure herri hau txikia eta txikitua ez balitz, ez omen zinen etorriko.*

Bai, hau esan dizut dagoeneko. Estatu handi eta kultura indartsu bateko seme izan banintz, ez nuela lanera itzultzeko hain gogo larria izango. Hau da sentitu nuena. Baina herri hain indartsu eta demokratiko eta baketsuko seme izan banintz, beharbada ez nuen irteteko beharrik ere izango! Hau dut orain pentsatzen. Nork daki gertatu zitekeenaren berri!

– *Etortzeko orduan ere, zure aitaren eredia aipatzen duzu.*

Bai, gurasoei zor diedan esker ona da. Beste hitz bat esatekotan: leialtasuna zor diet gurasoei ere, batetik. Bestetik, bai ama, bai aita, miresten ditut, izan dituzten zailtasun handietatik pasa eta bide garbiari eutsi diotelako, eta honi lotzen bere ereduarekin eta hitzekin lagundu nautelako. Egia diotsut, ez ditut bakarrak bezala ikusten, belaunaldi bezala baizik, eta nik esaten dudana beste nire lagun edo ezagun askok esan dezakete. Eta ez badute nik bezain argi esaten, beharbada nik bezalako aukerarik izan ez dutelako da, edo neuk baino diskretuago, sotilago, direlako, eta ni, idazten behintzat, nahiko berritsua nauzu. Nire inguruko jende asko nolabaiteko arazoetan ikusten ditudanean, moralak, fisikoak, neuk izan dudana zorteaz eskerrak ematen dizkiot Jainkoari, eta gehienetan honen bidea gurasoen edo aiton-amonenetik pasatzen ikusten dut. Hala, nahiko konforme nauzu tokatu zaidanarekin, eta hain konforme izateak badu abantailarik. Beharbada, ezinbesteko ezintasuna ezkututzen du, baina hau ere probidentziala izan daiteke itsukeria baino gehiago. Amen.

– *Erantzukizun politiko eta kulturala aipatzen dituzu.*

Denok ditugu gureak, nik uste. Neuk behintzat, familiarenganako, lagunenganako, herriarenganako, hizkuntzarenganako, zentzu erlijiosoarenganako, gizartearenganako, bakoitzaren modelo politikoarenganako, erantzukizuna badugula uste dut. Batzuetan estuago, bestetan lasaiago, hor egon daiteke ezberdintasuna, eta zinikoa denak, gaur modan dago!, bada... honek ere izango du harra nonbait! Neuk hala ikusten dut; moralina ez dut gustoko, baina nire idazlanetan ere agerian ikustea ere gertatzen zait,

batzuetan ebitatu nahi badut ere, zeren eta ez naiz ni sermoilari, ez zait behintzat polita iruditzen; nahiko lan badu bakoitzak berearekin. Baina bekatuak egiten ditugu, seguru.

Nire amak sarri esaten zuen bezala, eta hau erdaraz, Nafarroako aita euskalduna bazuen ere hau erdaraz esaten omen zuen, honetan ere egiten baitzuten nolabait: «El que a los suyos se parece, honra merece». Honek esanahi sakona du! Hau bera kulturari eta politikari dagokiola ere esan dezakegu. Hemen luze aritu nintzen atzo, baina ez nuen grabatu, nonbait, eta berriz idazten ari naiz azken honetan bizpahiru galderei, eta ez zait gustatzen errepikak egitea, aspertu egiten naiz gauzak bigarren aldiz esaten. Hau, edozertan; ipuin bat galdu badut asko kostatzen zait egindakoa berriz egitea, utzi egiten dut. Hemen bada sormenaren mekanismoren bat, esan eta ezagutzen ez dena asmatzearen ahalegin irrikatsua. Chillidari gauza bera entzun izan diot.

– *Familia euskaldun hazi eta hezi nahi zenuen.*

Bai, nire erantzukizunen artean dagoela iruditzen zait, guraso bezala. Ez dut nahi adina asmatuko, baina ahalegintzen naiz. Egindakoa proba bada, neuk emaztea euskaldundu egin nuen Venezuelan, seme-alabak ere bai, iloba bat nire esku jarri zidan anaiak ni ezkondu aurretik, berak gehiago zituelako, eta aurrenekoa, Moscun jaioa, Andoni, euskaldundu nuen, eta gaur oraindik injineru venezuelarrak euskaraz ongi egiten du. Ez dira bakarrak, hemen bizi den maisu salamancar bat euskaldundu nuen nire seme-alabei klase partikularrak emateko kondizioa honela jarri zidanean, eta hor bizi da Irunen. Ikusi dezakezun bezala, seta hau zaharra dut nigan. Hau aitarengandik datorkit zuzenean, esate baterako! Andoaingo lagun, bizilagun, erdaldunekin hitz bat erdaraz entzuten bazigun, kontuz! Eskutik hartuta meza nagusira neramala tranbiaren seinaleari begira esaten zuen, entzuteko moduan: «Piper poto zerri hori!». Gauzak honela, ez da mirari ni euskaltzale irtetea.

Honexegatik izan nuen presa semeak hamar urte bete zituenean, 66an, mugitu behar genuela familia euskaldun iraunarazi nahi baguen, eta hemen zegoela gero familia osoaren, eta, nire!, gakoak. Zaila izango zen seme-alabak ordurarteko euskalduntasunean mantentzea, eta zaila karrerak egin eta gero herriratzea. Eta larritasun batean nago orain, Venezuelan jasotako Itxaso euskalduna Bizkaiko leku erdaldun batean jaio zen batekin ezkondu, Hendaian bizitzen jarri eta orain arte euskaldun diren 12 urteko mutila, ari da irteten euskaldun orain arte, baina zortziko Garazi hasi zait eskolan euskara galtzen. Hau da nire kalbario txikietako bat. Alabak badaki, eta estaltzen ahalegintzen da. Baina mina hor daukat orain. Badakit hemendik aurrera zuzentzerik baduela, baina errazago da maldan beherako erdara kulto frantsesa. To!

Erreguka ari naiz, eta kanpaiak jotzen, bidez. Orain.

Durangon irten zen *Pedrotxo*-ren bigarren argitaraldian gogoan izan ditut, berauei eskainia doa. Ikus zerorrek.

– *Erabakia bera, zein neurritan izan da zeurea eta zein neurritan familian hartua?*

Seme-alabak txikiak ziren arazo hauetan sartzeko; gurasoak, ez genituen gehiegi kezkatu nahi: bilobak galtzea, tristatu egiten zituen, eta gurekin ezin ekarri, aita ez zen inolatan etorriko Francopera, eta, nola bizi hemen, gainera garai hartako egoeran?! Ez

genuen posibilitate hau aipatu ere! Emaztea zen, zuen zentzuan, «familia», eta honek alde txarrak besterik ez zituen ikusten, eta arrazoizkoak denak; nire alde gauza garbi bat besterik ez nuen, hau amaginarrebak ere ikusten zuen: haurrak mugitzeko ordua zen, noizpait bizitzera hona ekarri nahi bagenituen! Eta kasu honetarako ere bazituen exenplu txarrak, bere kasua hain zuzen, *Itzulera baten historia* bere bizkar idatzi bainuen!: aurrena bi zaharrenak bidali zituzten (Anamari eta anaia zaharrena) eta gero etorri ziren gainontzekoak, eta goizegi!, ikusi eta sufritu ahal izan zuten gero! Ez, ni bakarrik naiz errudun erabaki honen funtsean, eta entzun behar izan ditut sarri eta handi nire erruaren, erru askoren, ondorenak.

Baina, hala ere, ez naiz kexa. Neuk argi ikusten nituen gure familiarenak une honetan han geratuz gero: ni han erreta geratuko nintzen betirako, edo seme-alabak karrerak egiten zeudela hona ekartzea huts handia izan zitekeen, eta han utzita gu honeratzea ez zen posible izango. Egin genuen moduan, emazteak ordaindu behar izan zituen ondorio guztiak (oso konplejoa da hau!), baina seme-alabekin asmatu genuen. Gaur ez du hiruetako inork lorpen hau ukatuko, oso konforme daude bere zortiaz hemen, aukeraren funtsaren zentzu honetan behintzat! Nire lagun edo kideen bestaldeko exenpluak frakasoak dira. Eta hala ere, Anamari eta niretzat ez da etortzearen fruitua hain baikorra izan! Emaztearentzat oraindik erretzen duten dezepzio asko, eta neuk ere honelako asko izan baditut ere, ez naute erretzen, ontzat ematen ditut sufritutako guztiak. Hara diferentzia.

– 48 urterekin han uzten duzuna 25 urterekin hemen utzi duzuna baino askoz ere gehiago da: *karrera profesionala, gurasoak, norbait izatea...*

Egia osoa diozu. Anamarik esan izan du, neuk oso goiz hartu nuela bizitzarekin nahi nuena egiteko erabakia. Eta arrazoi du, gauza askotan izan duen bezala. Eta ordaindu dut nire parte. Beste gauza askoren artean, emazteak asko lagundu dit nire literaturarenganako lanetan: berak bultza, berak lanak sorreratik ikusi eta iritziak eman, nire lanerako betak errespetatu haurrak txikiak zirela, eta berak irakurtzen zizkidan azken originalak, gero liburuak. Askok zor diot, beraz. Hemen, berriz, ez nintzen berehala euskaraz idazten jarri, ez naiz ezertan automatikoa izan, hamar urte behar izan nituen hemen lehen euskal ipuina idazteko, gutxi gorabehera; baina kazetaritzan, erreportaietan eta liburuetan idazten nituen guztiak euskaraz edo erdaraz egindako politika, kultura eta gai euskaldunak ziren, eta hauek ez zuten bere interesik esnatu. Normala den bezala haurren eskolaz bera arduratzen zen, beste gauza askoren artean, eta ez zitzaion nire lanaz interesik erne. Aldaketa hau nabaritu nuen, noski, osorik aldatu ziren nire lanarenganako jarrerak. Gauza guztiak dute bere prezioa, eta hemen ordaindu nuen nirea. Euskal literaturan sartu nintzenean ez nuen, noski, bere partaidetzarik izan, ez zuen ulertzen. Euskaraz egin eta hurrekin landu, baina euskal literaturan sartzea ezina izan zuen. Ezin dira gauza batzuk aldatu.

Galera handia izan nuen.

Han utzitako gurasoak, noski, baina aita ez zen garai hartan Francopera etorriko, inolatan ere. Kondizio haietan herrira itzultzea, pentsaezina!, eta kritikatzin zituen itzuli ziren herritar batzuk: «Hori ere joan omen duk, lotsagarri!»... Lagun batzuk salbatzen zituen, Segundo Eizmendi bezala, pentsioko gela batean urteak bizitua, «Basarri»ren

anaia. Bestela, bai, eta gero sufritu zituztenak ebitatuko nituen. Baina, hemen ere, gauzak bere bidetik etortzen dira askotan, ezin dira aldatu.

Karrera profesionala, noski. Ezagutzen ninduen konturatzen da, Venezuelan jarraituz nahi nuena lortuko nuen: irabazia, sariak, literaturan eta beste norbait izatea.

Nik ez ditut honelakoak kalkulatu, eta ez ditut gaur ere kalkulatu. Egin behar nuena egiten ahalegindu naiz, eta gainontzekoa berez datorkidana onartuko dut, ez naiz ezereen bila joango, ez zait duin, egoki, iruditzen.

Venezuelan, aitzitik, espero ez nuen moduan hartu naute lanean, herrian, gurasoak ikustera joan naizen bakoitzean. Lantokian, Departamentuko buru zenak esan zidan ikusi ninduen: «Espero que vienes a trabajar, puedes venir desde mañana, haremos los papeles»... Hau eskertzekoa da. Hemendik bota nindutenean 1973an, Ministro batek eskaini zidan, lagun baten bitartez, hor egongo da eskutitza: joateko, bere Ministerioak egingo zuela lehen egiten nuen bezalako aldizkari bat, neuk egingo nuela nahi banuen... Eta ni, hain lanpetua nengoen garai hartan, ez nion erantzun!, nire lagunak haserre esaten zidan bezala: «Te ofrece eso un Ministro de Venezuela y tú ni le contestas, eres el único que no contesta a una oferta de ministro!», eta arrazoi zuen, baina ez nuen denborarik izan gesto minimo hau egiteko. Lotsaturik nago orain!

– Zer kostatzen da gehien maite zaituen gizarte bat utzi eta maite duzun (baina ezezaguna zaren) gizarte batera aldatzean?

Onartua naizen herria uztea ez zitzaidan gogor egin, aurretik ikusia zegoen zerbait zen; hasieratik!; exiliatua edo emigrantea ez da inoiz bere lurretik betiko joaten, edo batzuetan honela irtetea suertatzen bada, barruko harrak esango dio behin baino gehiagotan itzuliko dela, eta ikusiko du nola, pozgarriak edo tristeak diren moduetan, zortearen arabera, baina bizitza bat ez da nahikoa gizonak bere lurrari eta herriari eta hizkuntzari dion lotura hausteko. Eta nire kasuan etorri nintzen familia bildu, Andoainera itzuli eta lehengo lagunekin lotzeko itxaropenarekin. Gero, beste zerbaitera egiten bazara, sortzen dira lotura berriak, eta onenean maitasun berriak, baina ez duzu galtzen ilusio zaharra inoiz. Ilusio hau eredu askotakoa izatea suertatzen da, pertsona bakoitza mundu bat!, eta nirean ez zen konkretuki Andoain, barruan hau bazegoen ere, baizik abstraktoa zen Euskal Herria: gerrak berak eramanez ninduen Bizkaira urtebeterako, gero Iparraldera ia hirurako, eta orain mugan leku erosoaren bilakaera egin nuen, alde egiteko prest dagoeneko! Lanerako asmotan bazatoz, ez dakizu non kokatuko zaituen beharrak. Baina, ulertzen zaitut, eta nire kasuan euskara batuaren borrokak uste baino gehiago mindu ninduen. Ez nuen sekula pentsatu gure artean hainbeste itsukeria egokituko zenik. Honetaz ere hitz egin dizudala uste dut, Joan Mari.

Politikan ez aritzeko baldintzapean

– Zergatik kokatzen zarete Irun-Hondarribia leku estrategikoan?

Esana dudana bezala, niri sartzeko baimena eman ezean aurreikuste hutsa izan zen, baina garrantzitsua! Hondarribia ez nuen ezagutzen, zeren Irundik trenean Andoainera joan nintzen Iparraldetik sartu nintzenean; gerraurretik berriz, behin etorri nintzen

trean Donostiatik aurrera, eta Aitonak Lezoko Kristoa ezagutzera ekarri ninduen, baina ez urrunago, eta aitak udan Miarrizera bazkaltzera ekarri gintuen bialdi haietan ere, trenez izan zenez, Irunera zuzenean sartzen ginen, gaur bezala. Andoain, berriz, ez zen behar genuenerako soluzioa. Ez, ez nintzen inoiz egon, eta entzuna banuen ere, ez nuen pertsonalki inoren lekukotasunik izan. Gainera, nire herria niretzat zen kutuna, baina ezkondu egin nintzen eta haurrak izan, eta banekien nire sorterrria ez zela beraietzat deigarria. Caracasetik Andoainera alde gehiegi zegoen, eta eskolak, dendak eta abar... ez zen egokia. Bestalde, egia da, gure kondizioetan muga deigarria zen, eta praktikoa, gero nire lanetarako (*Alderdi* aldizkaria, eta abar) gertatu zen bezala eta «estrategikoa», arrazoi duzu; hau pentsatu genuen emazteak eta nik. Baina orduan, oraindik, sartzekotan ginela ez ginen, gero arte, irteteko bidez hainbeste arduratu. Egia diotsut.

Nolanahi, gauza guztiek bultza gintuzten Hondarribiko etxebizitzara, eta ez zaigu sekula damutu.

Andoainera aita eraman behar izan nuen zulo horizontalera. Hau diot, zeren eta aita etorri eta, hilabetera edo, hil aurretik Andoain nahi nuen hilobia, eta urtetan aritu nintzen hau lortu nahian Hondarribian bizi ginela, Pedro eta Eugenio Arregi lekuko, eta garai hartako idazkaria, Pedoren laguna, ere bai, baina ez zegoen lur zati txikienik ere guretzat; batez ere hainbeste urte herriari zerbitzen aritutako gizonarentzat. Pedrotxoren aita! Baina ez zegoen tokirik, eta urtetara aita etorri eta hil zenean, Pedro Arregik eskaini zidan bihotzez bere familiako panteoia; hala ere hamar urterako propietate horizontal labur hori erostea hobeto iruditu zitzaidan, pentsatzen Hondarribian lurra erosteko moduak bideratu nituela uste nuelako, eta hala izan zen zazpi urte gero ama hil zitzaidanean, eta honek estreinatu zuen Ugalde-Martinezarren hilobia. Aitak badaramazki hamabi urte bere lekuan, eta egin behar dugu lekualdaketa eskabidea. Tronpetak Hondarribian esnatzen badute, hara zer izualdia berarentzat, eta Pedrotxorentzat, herritik kanporako estranjerian.

Hara nola luzatu naizen! Baina zerbait argitu dizut.

– *Politikoki negoziatu beharra izan zenuen. Zeintzuk ziren Enbaxadan jarritako baldintzak?*

Esango dizut, hemen ere bada anekdota eta. Enbaxadorea ikustera ni joan nintzen. Arazoak izan nituen prentsa bidez, aurretik, batez ere Euskal Etxeko lehendakari izan nintzenez (1959-60, nik ez nuen nahi, baina errepikatze aukeratu ninduten; hala ere ezin izan nuen bigarren aldia bete Unibertsitateko irten behar izan nuelako), bandera espainolak kakaztuta Caracasen jarri zirenean, apaiz euskaldunen eskutitza dela eta telebisiotan Iñaki Azpiatzekin batera Enbaxadaren aurka aritu ginenean, zerbait esateko. Artikuluotan Franco aipatu izan nuen, noski. Bada, audientzia eskatu nuenean, eman zidaten, eta hartu ninduen. Lehenengo aldi honetan, ezetz esan zidaten, nahiz eta familiarentzat oztoporik ez egon. Arrisku honetan etorri ziren Anamari eta haurrak. Honetxegatik ziren Irunerako aurreikuspenak.

Anamari honeratu zenean, laster hasi zen lanean nire sarreraren alde, eta batez ere Zestoakoa zen Aranburu baten bidea aurkitu zuen Erentxun pintorearen bitartez, herriko laguna zuelako. Eta honek nire sarrera agindu zion kondizio batekin, Madrilen

bizitzeko. Kasu honetan, lana ere emango zidala berak zuen publizitate, inprenta edo honelako zerbaitetan; Anamarik esan zion, Madrilén edo Caracasen bizi, guretzat gauza berdina zela. Honek harritu zuen gizona. Anamarik aurkitu zuen bide erabakiorra Garicano Goñi izan zen, Relaciones Exterioreseko ministroa! Ausarta da Anamari, arazoak izan zituen harrera lortu baino lehen, baina azkenean lortu zuen, eta berak eta haurrek zituzten polizia arazoak denuntziatu (asko pasa arazi baitzieten berari eta haurrei!) eta ni gabe egon beharra azaldu zion. Hemengo atea ireki zuenean izan nuen bigarren elkarrizketa enbaxadorearekin. Gauza bat esan zidan enbaxadoreak (ez zait izenik geratu, hara!) berehala: hara bazoaz, ez duzu, kanpotar bezala, bertoko kritikak egiteko eskubiderik, eta ez zara politika egiteko asmotan joango! Nik ezetz, noski. Zerbituetan hasten bazara, gauza erraza: botako zaituzte. Konforme nengoela.

Gero, halaxe gertatu zen lau urtetara!

Neuk bi hitzetan esan dizkizudanak Anamarik liburu oso bat beharko luke kontatzeko!

Bizimodua atera beharra

– *Franco ez da berehalakoan hil. Francorenpean aurkitzen duzu Euskal Herria.*

Bai, luze egin zitzaidan.

Ez dakit gaurko gazteak konturatzen diren 1969an ere, eta gauzak asko aldatzen joan ziren dagoeneko!, Euskal Herria nola zegoen. Neroneri ere kosta egingo zait datu adierazgarriak ematea. Ez ez dagoelako, baizik eta nire memorian aurrekoa, garaikoa eta hurrengoa nahaspilan daudelako baizik.

Hain mantso eta setati eta gaizto gauzak aldatzen joan zirelako, bloke oso bat bailitzan etortzen zait burura orain.

Etorri berri hartan, dena zen berri niretzat, eta Anamariri enkarguetara laguntzen nion. Euskararik ez zen entzuten. Behin, futboleko jokalaria ezaguna zen Patxi Ganborenaren (Real Union, Amberesko partidu sonatuan internazionala) harategian zain geundela bakarrik geratu ginen emaztea eta ni, eta galdetu nion: «Aizu, Patxi, ni hona sartzen naizenean egun ona euskaraz eman eta erdaraz erantzuten didazu»... «Hara –erantzun zidan– nola nahi duzu negozioa duen honek euskaraz egitea denda batean!, nondik zatoz!». Emazteak denda batean jana erosteko ohitura hartu zuen. Eskatzen zuen eta gero etxera bidaltzen zioten. Behin joan egin zen dendara, bila, eta nagusiak esan zion enkarguen artean gurearen bila zebilen neskatxari: «La vasca», hala zegoen markatua. Orduan jakin zuen emazteak dendan «La vasca» deitzen ziotela, Hondarribian euskaraz egiten zuelako. Autobusean ez zen hitz bat euskaraz entzuten! Oso debekatua zegoen, urte luzetan, baina orain beldurra bera zen berez goardia zibilik efektiboena.

– *Nolakoa da aurkitzen duzun Euskal Herria, euskal kontzientzian, kulturean, hizkuntzan?*

Ni heldu nintzenean *Zeruko Argia*-ta eta Euskaltzaindira biltzen nintzen batez ere. Orduko *Argia* santuak nola irauten zuen, mirakulua zen. Honetaz zerorrek gogoan

izango duzu momentua! Nik Caracasen jasotzen nuen, batzuetan Rikardo Arregik bidaltzen zidan bere lanen batekin. Han ezagutu nuen Rikardo. Lantxoren bat ere idatzi nuen handik. Etorri nintzenean H dela-eta idatzi nituen elkarrizketak eta abar. Honetaz esan dizut zerbait aurretik. Nolanahi, hemen ezagutu nituen berriak, berri zaharrak!: Mikel Ugalde, Mikel Atxaga... eta abar, zeren eta gazteak, Joxemi eta abar, gero etorri ziren; oraindik zahartxoagoak zeuden, Gurutz Ansola eta beste, kaputxinoen elizako azpian klase batzuk ematen zirela, dena oso gordea.

Mikel Ugalde tarteko dela oraindik aipa ez dudan zerbait esango dizut garai hartako (bizpahiru urte gero) zerbait erakusten duen irteera haietako bat...

Dagoeneko botea izan nintzen, eta bisitan etortzen zitzaizkidanen artean Julita Berrojalbiz nekaezina zen. Merezi du emakume honek omenaldi bat! Bada, etorri zitzaidan Donibane Lohizunen behin esaten, harrituta zeudela nola firmatu nuen neuk maisu bezala ikastola batean sartzeko Urliaren alde, jakinik hau pertsona arriskutsua zela ikastolarako. Bizkaiko lehen ikastola zen! Esan nion neuk ez nuela sekula ikastolako maisu izan zedin ezer sinatu. Baietz, berak ikusi zuela nire firma zeraman eskutitz hori. Esan nion, ez zela posible. Baietz bada, bere begiz ikusi zuela, eta esan ziotela andereño haiek gomendio hori atzera botatzeko, mesedez. Nola egin nuen neuk hori!, Jesus! Hainbeste kezkatu ninduen, esan nion eskutitz hori ekartzeko, ikusi nahi nuela, eta hala bazen, egia bazen, zerbait egingo nuela... Hain zegoen ziur!, duda-mudan jarri ninduen! Pasa ziren asteak eta ez zen agertu Julita. Ni utzi ninduen hark zalantzan! Eta noizpait jakin nuen: ez nintzen ni izan, izenpetu zuena, Martin Ugalde, «Mikel Ugalde» baizik.

EAJko alderdikide batzuek maiseatu ninduten ongi garai ilun haietan.

Euskaltzaindian asko ibiltzen nintzela esan dizut lehen. Ni Caracasen nintzela egin ninduten, meritu gutxirekin, euskaltzain urgazle (gero, orain gutxi, ohorezko egin nauten bezala), eta hemen aurkitu nuen neuk behar nuen leku euskalduna. Batzarretara joaten nintzen, txostenak idazten nituen, Batzarre Internazionalako prentsa-arduraduna ere izan nintzen Leioan, eta liburu pare bat idatzi nituen Iñaki Larrañaga lagun, eta *Euskararen liburu zuria* zuzendu-laburtu nuen. Hau izan zen nire garai hartako lana. Eta lekuko naiz, don Manuel lehendakari zela, eta istilu haiek tarteko, nola egon zen baztertua Euskaltzaindia. Diputazioaren barruan eman zioten gela batean biltzen ginen. Egon zen norbaiten alarma!, eta goian, trasteen artean eserita jarri gintuzten hurren, ganbara batean. Gauzak aldatu zirenean, gero, eman ziguten ofizialki lekua RIEV gordea dagoen gelan (Asteasuko Beltza hor zebilen oraindik). «Julio de Urquijo»ren gela ederrean jarri gintuzten, Batzarretarako Saloi nagusira pasatzeko baimen handia eskaini ziguten arte!

Ibilbide honek erakusten du zerbait.

– *Familiaren erantzukizuna zenuen, bizimodua atera beharra. Nola konpondu zinen?*

Lehen denbora hartan, Caracasetik itzuli berrian, nire kezketako bat bizimodua ateratzea ere izan zen. Bi liburu neuzkan buruan: *Síntesis de la Historia del País Vasco* eta *Hablando con los vascos*, nire euskal pedagogia lana egiteko asmotan, desertu honetan!, eta nik, oraindik intuizioa beste ezer ez nuen honek. Beraz, ikasteko irakurtzen ari nintzen, Diputazioko bibliotekan batez ere, eta Joxe Artetxeren laguntzarekin, eman baitzidan!, iturrien bila, eta beste. Ezagutu nuen Iñaki Zabala, etxe-

eraikitzaile getxoarra, Donostian bizi zena: etorri egin zitzaidan honi euskara klaseak ematen ari zen josulagun ikasle izan zen bat, ez dut izenik gogoan orain, esaten Iñakik ezagutu nahi ninduela, entzun baitzuen zerbait idazteko asmotan nembilela. Eta joan nintzaion, jasotzen ari zen «Ur» edifizioko bulegora, Av. España, eta hemendik atera zen asmoa: nik lasai idazteko ahal nuena, berak emango zidala hileroko bat! Esango banu zenbat, gezurra esango nuke, ez dut hau ere gogoan gorde. Iñaki gogoratuko da. Eta hala lasaitu nintzen apur bat alde honetatik, eta gero, 1975ean *Hablando...* irten zenean, Iñakik miresten zuen bere aita Justori (Getxoko alkate izana gerra denboran, Agirre lehendakariaren ordeko bezala) eskaini nion liburua.

Iñakirekin oso lagun jarraitu dut gero. Honen laguntza ez da ahaztekoa.

Sintesiaren historia kontatu dut nonbait, batez ere ETBn Hasier Etxeberriak egin zidan elkarriketan.

Hona itzuliko naiz berriz, baina aipatu nahi nuen hemen, lehen aldi honetan, familiarenganako sentitzen nuen erresposabilitatea. Alderditik jaso ezin genuen diruak behar ziren bizitzeko. Dolar batzuk genituen Estatu Batuetan sartuak, azken une zailen prebisioan. Ez ahaztu, Anamarik bazuela esperientzia itzulerako dramaz (eleberria lekuko!). Han amets egitea errazago zen, hiru hurrekin hemen errealitateari aurre egitea baino. Saiatu nintzen bide batzuetan: aldi baterako itzultzaile bezala Genevara egin nuen bidaia. Hitz egingo dut ahalegin honetaz, eta Irujoren eskua nola izan zen erabakiorra ni hango lanean ez hartzeko, proba ondo pasa eta gero! Eta orain kontatu nahi dizudan honek badu zentzua garai hartako gauzak nolakoak ziren adierazteko: aldizkari bat egiten saiatu nintzen, eta Ajuriagerrak, Juanek, eragotzi. Hara.

– *Zer gertatu zen aldizkari proiektuarekin?*

Ni Alderdi lanetan hemen sartu nintzenean, esan bezala, ez zen Jose Mari Lasarte (Errepublikara garaietan diputatu, gero Pariseko lanetan, OPE aldizkaria eta abar) hor. Donostian bizi zen, alargun geratu eta erretiratu, gero bigarren aldiz Koro Elizondorekin ezkondua, eta ezkontza bidaian nik etorri aurretik lagundu nion Caracasen Donostiako lehen ikastola («Loistarain») eraikitzeko dirua jasotzen. Baina nahiko geldirik eta isilik zegoen, eta Joseba Leizaolak aipatu zidan behin asesore ona izango litzatekeela bere esperientziarekin. Hitz egin genion Ajuriagerrari, ondo ikusi zuen, neronek hitz egin nion Jose Mariri, eta etorri zen gurekin. Hau Montserrateko bilera eta gero izan zen.

Aipatzen dut hau sarrerako, zeren eta esan behar dudana ulertzeko badut beharra.

Neuk, lan bila, ikusi nuen ez *Argia*, ez Euskaltzaindia, ez zirela lan eta irabaz toki, ez niretzat eta ez inorentzat. Aldizkari kultural bat egiteko ere, erakutsi nituen han, hemen, asmo batzuk, baina ez zegoen dirurik. Jose Mari Lasartek ezagutzen zuen nire lana Caracasen, eta pentsatzen zuen posible zela horrelako zerbait hemen egitea. Banco Vizcayara, Bilbora, aurkeztu ninduen Anamariren osabak, Castillo batek, eta egin nien nire eskaintza, alferrik. Ondo ikusten zuten, baina dirua falta zen! Eta niri baino gehiago, zirudien!

Jose Mari Lasartek behin esan zidan Donostiako Kutxako burua, Nikolas Lasarte, bere lehengusua zela, eta gure asmoa aipatuko ziola. Halaxe hartu ninduen behin Nikolasek. Orduan jakin nuen, nire lagunekin hizketan, hau Donostiako alkate ere izan

zela, erregimeneko sona handiko pertsonaia izan zela! Adios, esan nuen nik, nola joango nauk bada ni bide horretatik! Baina ongi hartu ninduen, eta hemen bazegoen dirua!, lagundu nahi zidan, lehengusuak bultzatzen zion, seguru, baina Donostiako Kutxa bera ez zuen eragile gisa erraz ikusten, eta Valle Lersundi, Real Sociedad de Amigos del País-eko pertsonaiaekin hitz egin zuen; kulturako erakunde gisa egokiagoa eta nire kasurako egokiagoa ikusten zuen. Hala joan nintzaion ni gizon honi, eta ongi hartu ninduen: esan zidan nik Caracasen egiten nuen aldizkaria ezagutzen zuela, seguraski don Manuel Laboreri bidaltzen niona edo besteren bat ikusi zuen. Real Sociedad de Amigos del País-ek bere babesa eman, dirua Donostiako Kutxak jarri... Aizu, gauza kolore ona hartzen joan zen. Hori, niretzat, sostengu ona izan zitekeen. Neu, nire familiako estuasunean ongi ikusten hasi nintzen!

Eta heldu zen ordua gauzak oinarri honen gainean eraikitzen hasteko, eta Juanito Ajuriagerrari planteatu nion asmoa. «Ez!», esan zidan honek bat-batean, «ezina da hori!» / «Zergatik!» / «Ez al zara konturatzen erakunde horren buru nagusi Pilar de Careaga, Bilboko alkatesa dela!» / «Adios Madrid!» / «...Eta zuri hor sartzen utziko balizu ere, noiznahi bidaliko lizukeela argitaratzeko artikulu zital bat, eta zuk zer egingo zenuke?». Ni isilik, k.o. «Zer egingo zenuke, Martin? eta hau onenean ere...».

Juanitok arrazoi, noski!

Eta diskretuki erretiratu nintzen arrazoi hau erabili gabe, noski, ezin nuen eta. Dena zegoen hain lotua, nire hogeituro urteko askatasunak malizia jan zidan, nonbait, ez nintzen oraindik gure herrian gauzak ziren bezala ikusteko gauza.

«Martin, inoxtente!», esango zidan emazteak.

Eta arrazoi zuen.

Historiak eta istorioak

– *Síntesis de la Historia del País Vasco idazten hasita zinen garai honetarako, ezta?*

Borradorea egina neukan. Alde batetik, Joseba Rezolari erakutsi nion, nahiko gaixo zegoen, eta kopia bat Parisera, Irujori, bidali nion, ea hau argitaratzea zer iruditzen zitzaion (Leizaolaren ikuspuntua interesatzen zitzaidan), eta zer ikuspuntu berri edo informazio jaso nezakeen berengandik nire ahalegin hau indartzeko. Joseba Rezolak berehala esan zidan, honetan lagundu zezakeena, nik oraindik ezagutzen ez nuen Ildefonso Gurrutxaga azpeitiarra zela. Nik idatziz ezagutzen nuen: Buenos Airesen bizi zen, eta artikulu labur batzuk historiaz argitaratzen zituen ANVko *Tierra Vasca*-n –hileroko hau «Telligorri»k (Jose Olivares Larrondo) Pello Mari Irujoren laguntzarekin egiten zuen Argentinan, eta banuen harremana–, eta New Yorken Galíndezekin bezala, *Elite*-n argitaratzen nizkion artikuluak (laguntzeko batez ere, bolibarra ongi zegoen!). Joseba Rezolak estima handian zuen Gurrutxagaren profesionaltasuna.

Eta, bestetik, «barruan», hegoaldean, komunikatzen nintzen Santamaria, Lasarte (Jose Mari), Basterretxea diputatu izana (Nestorren aita: Nestor, esaten zuen, ez Nestor), laurogeitik gora baina oso aktiboa, Blasco Imaz (ez nuen ezagutzen eta bere liburuxka batekin –*Los fueros*, editorial Ethos, Irún, 1966– etorri zitzaidan datu historiko bat eskainiz), eta hauekin. Barruko ikuspuntutik, esaten zidaten atera egin behar zuela

liburuxka hori, ezer ez zegoelako!, eta berauek lagunduko zidatela Madrilgo editorial baten bitartez: «Seminarios y Ediciones», kristau demokrata zen hau, nonbait.

Bi ikuspuntu garbi, beraz, Joan Mari: hegoaldean unanimitatea, bultza horri; Parisen eta Iparraldean, oso kritikoak, Gurrutxaga bezala.

«Irakurri dut, eta ongi dago kazetaritza aldetik –esan zidan arratsalde batez Joseba Rezolaren aurrean–, baina oso da ahula; nire iritzia nahi baduzu, ez ezazu argitaratu». Nik esan nion, honen bila nenbilela, laguntza berriaz indartzeko asmotan, bere laguntza ere nahi nuela. Eta eman zidan laguntza polita berak Errepublika aurretik idatzia eta aldizkari batean argitaratutakoa: «La machinada en 1766 en Azpeitia», *Yakintza* (1933-36), Donostia, (batez ere), «Andorra, los vascos y la unidad pirenaica», 1968an *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos*-en argitaratua, eta argitaratu gabe zeukan «Las guerras carlistas en el siglo XIX y su significación en la Historia Vasca» artikulua luze bat, oso ona. Idatzitakoa ona zen, gauza laburretan zabaldua, eta ez organikoki jaso. Pena da, baina gero, Donibanen (edo Baionako ospitalean), ni izan nintzen Maritxu Barriolarekin-eta, hil zenean utzi zuena jasotzen, eta ez zitzaion etxean guk uste genuen aurkitu; abulia antzeko zerbaitek jota zeukan... Hau diot, pena handiz, zeren eta asko eta ona idatzi zuen exilioko aldizkarietan zabaldua, galdu bezala, gero arte. Nik jaso nituenak aipatu ditut denak eta Unibertsitateko bati edo biri eman dizkiet kopiak, eskatu ahala, ez daitezten galdu. Baina apalki Iñigo de Uranga sinatzen zuen Ildefonsok gehiago merezi zuen. Behin egin genion omenaldia Azpeitian. Beno, luzatzen ari naiz. Baina esan nahi dut, ezezko iritzia izan bazuen Sintesia ateratzeko, laguntza osoa eman zidala. Askok lagundu zidan. Leizaolak ere bai, Irujok ere. Pena da orduan ezin nituela aipatu Sintesian, noski, eta gero hor geratu direla anonimoan bere laguntzak. Gaur ezingo nituzke aurkitu bere komunikazioak, edo beharbada bai, Joan Mari, ikusiko dituzu nire eskutitzetan.

Askok luzatu naiz, baina beharbada aipatu ditudanak aipatzekoak izan dira.

Sintesiaz esan dezadan edizio asko izan zituela (bi Madrilen) eta ehun bat mila ale argitaratu izan zirela guztira, euskaratutako bertsiok barne.

– Las Brujas de Sorjin izan zen itzuli ondoko zure aurreneko sormen lana.

Honeratu eta laster irten zitzaidan sortze lana, barruko egonezina, eta dena esan beharra irten zitzaidan. Uste dut hasiera ona dela, eleberri bezala, eta gero ez nuela pausarik izan pixka bat mantsuago ikusi eta lantzeko.

Hasiera hartan Oteizarekin asko egoten nintzen, Arantzazun, Alzuzan (nire Orradre familiakoak Oteizaren etxean bizi ziren eta gerraurrean han egona naiz amarekin udan). Eta behin esan zidan Jorgek, aurrean bizi ziren Urrutiarrek ezagutu nindutenean, harritu zen eta: «¡Aquí tendrás una habitación tuya para que escribas!». Iruñeko pentsio batean siesta ohe batean bota genuen Jorgeren emazte ona eta pazientea zen Itziarrek, Jorge erdian, eta ni bestaldean, biak hala nahi izan zutelako bihotz bero handiz... Gero nire distantzia berez etorri zen Chillidari egin nion elkarrizketaz geroztik.

Nik biak sartu nahi izan nituen batera, Jorgek nahi ez. Hara. Baina nik orain gutxi jakin dut, garai hartan joan zela gure Hondarribiko etxera eta Anamariri eman ziola, neronek noiz ez nekien, Arantzazuko amaren fundizioetako bat. Eskainia dago. «Arantzazun 69 Oteitza», jartzen du. Nik ez nekien noiz eta nola... (artikulu bat geratu

da honetaz *Zeruko Argia-n* azkeneko zatia, Ama semearekin, frontoiaren erdian, jarri zuten egunean sentitua). Aurretik txiki bat badut pertsonalki idatziz eskainia, eta hau alaba artistari, Itxasori, erregalatu nion.

Kostan zuen bere tailerrean, eskultore hernaniarra lagun zuenean eta ez arerio beltza, orain bezala, batez ere Agiñaz gero!, bada, *Las brujas de Sorjín*-en originala irakurri zuenean, muga ondoko kaja hartan bizi zela, esan zidan ongi zegoela, gehiegi beharbada, baina tripak eta denak hemen bota nituela, eta noizbehinka ona dela hustualdiak egitea!... Garai hartan Pelay Orozko medio zela, eta Basterretxea, aurkitu nintzen Jorgerekin.

Beti gorde dut nire baitan leku bat Oteizatarrentzako, baita Itziarren anaia zen fraide on batentzat ere.

Baina, esan dezadan, Axular-en inprimatu genuen edizioa nik, nire andreak!, ordaindu zuen kostuan. Ez zen EAJren erregalirik izan. Eta egin genuen, garai hartako Bilbo eta Donostiako liburudendek eskatuta, eta kotxearen, Gaxen jatorraren kotxe azpian, pasa zituen, ez dakit bi mila ale ez ziren izan. Ordaintzeko behar nuen diru guztia jaso genuen. Ongi baino hobe portatu ziren saltzaileak orduan. Nik nahi izan nuen norbaitek euskaratu zezan (neroni ez nintzen gauza izan orduan euskaraz literatura egiteko oraindik, asko saiatu behar izan dut geroztik!), baina ez zen izan posible.

Garai inguru hura erakutsi lezakeen zer dago besterik?

– *Chillida eta Oteizaren elkarrizketak elkarren ondoan argitaratzeko asmoak huts egin zizun.*

Oteizarekin elkarrizketa egina nuen. *Hablando con los vascos* liburuarentzat pentsatuta, hain zuzen. Baina, Jorgeri utzia neukan aspaldi honek ikus zezan eta aldaketarik bazen egiteko, baina ez zidan itzultzen, astiro ikusi behar zuela eta... Honela entregatu nuen Ariel-era liburuaren originala, Jorgerena bigarreanean egingo nuen asmotan, garai hartan *Hablando...* serie bat bezala pentsatua zegoelako; hogeitatu bat izen hartuak nituen. Baina gauzak aldatu ziren nire Iparralderako irteerarekin.

Honela nengoela Donibanen, Txertoako Luis Aberasturi etorri zitzaidan, ea zergatik ez nuen Chillidarekin liburu bat egiten, bera prest egongo litzatekeela egiteko, eta bere editoriala, Txertoa, argitaratzeko. Eta Chillidaren telefono zenbakia eman zidan eta deitu nion, eta berehala etorri zitzaidan Eduardo, Pili emaztearekin, egunak eta orduak jartzera. Garai politiko hura ez zen onena, baina Chillidatarrak oso ongi portatu ziren nirekin. Geroztik eskertu ditut beti.

Baina, goazen Jorge Oteizarekin. Elkarrizketak egiten ari nintzela etorri zitzaidan burura hurrengo liburu bi eskultoreekin egitea: mundu guztia bien artean ezpalak jartzen saiatzen zen hartan ona izan zitekeen espazio edo gunee berean eta bakean biak agertzea. Hau euskaldunontzat onuragarri izan zitekeen! Inuxente jokatu nuen hemen ere, askotan bezala, baina egia esan Oteizaren postura gogorra ez nuen oraindik ezagutzen. Hasiera, bada, ez zen hain txarra izan, zeren eta egin zidan hurrengo bisitan aipatu nion asmoa, eta bazirudien ez zuela gaizki ikusten. Uste honetan utzi ninduen. Honela gauzak, hitz egin nion lehen aldiz asmo hartaz Eduardori, ea biak elkarrekin irtetea ondo ikusten zuen, eta hala esan zidan, hitz hauekin: «Esa es tu libertad».

Baina bitartean, bizpahiru aste gero, nik egindako originala Jorgek bere zuzenketak eginda ekarri zidanean Urdazurira, konturatu nintzen ez zela asmoa posible: sartu zizkidan Chillidaren aurkako bere kritika eta gogorkeria guztiak. Eta esan nion: «Nik ez zaituztet nire terrenoan haserre honetan jarriko», hau nire izpirituaren aurkakoa zela. «Pues eso o nada». Bada, ezer ez, esan nion, eta halaxe agertu zen Eduardo Chillida bakarrik.

Hemen ere nire oroimenak aldatuko ziren, xehetasunetan zertxobait, baliteke, baina izpiritua hau izan zen.

Huts bat, eta hau nahi gabe, noski, egin nion Eduardori: berea amaitu nuenean esan nion bere emazteari egingo niola elkarrizketa labur bat, liburu berean bien arteko lotura harrigarri hura sentitu nuen bezala adierazteko, baina zintak ez zuen grabatu, neuk ez nuen, seguraski, behar bezala botoia sakatu! Baina lan bat bigarren aldiz egitea beti kostatzen asko, eta tarteko Chillidatarren bidaia bat zela eta, geratu nintzen elkarrizketari erantsi behar nion Pilibrekin egindako elkarrizketa agertu gabe.

Asko sentitu nuen Oteizari egindakoa argitaratu gabe uztea. Asko.

– *Ez zara jubilatzerarekin etorri. Etorkizuna preparatzerarekin zator, ez zurea, herriarena baizik.*

Bai, asmo nagusia hau da, handigurako klabea jarri baduzu ere.

– *Zentsura deskubritzen duzu. Nola ihes egiten zenion zentsurapean idazteko ohiturarik ez zenuen horrek.*

Erbestetik itzuli nintzenean politikan ez aritzeko eta politikaz ez idazteko baldintzarekin eman zidaten Euskal Herria itzultzeko baimena. Ez neukan herriari buruz pentsatzen nuena idazterik. Horregatik hautatu nuen elkarrizketen bidea, nik esan nahi nuena ni baino jakintsuagoak zirenen ahotik esateko.

Itzuli ondoren egindako nire lehen liburu *hau, Hablando con los vascos*, ez nuen bertako argitaletxe batera eramanez, zentsurak atzera botako zuelako. Kataluniara jo nuen, argitaletxe garrantzitsu batera, Ariel, eta haiek argitaratu zidaten, zentsura ugariren ondoren. Gogoan dut Mitxelenaren, Barandiaranen, De la Sotaren, Fagoagaren eta, batez ere, Ibarrolaren elkarrizketei pasarteak zentsuratu zizkietela.

Las brujas de Sorjín nobelarekin ere izan nituen arazoak. Hiru aldiz bota zidan atzera zentsurak, eta hala irten zen Donibanen.

– *Kazetari eta idazle jarraitzen duzu, baina desberdin. Zertan desberdin?*

Hemen ezin nuen prentsan idatzi!, han bai; liburuen bidea errazagoa izan zen niretzat, elkarrizketa bidez.

– *Elkarrizketak eta Historia dira zure bide berriak. Zergatik? Erdaraz, gainera.*

Elkarrizketak, esan dut. Historia: behar nagusia aurkitu nuen, nire ezjakina bera izan zen akuilu! Historia, bestalde, objektiboagoa zen, hala zirudien, saiakera baino. Datuak, aipa ahal nituenak, hor zeuden! Agertzeko modua bakarrik zen bilatu behar nuena, elkarrizketak hor zeuden zain! Nori egin, hemen zegoen sekretuaren gakoak.

Zergatik erdaraz!

Batetik, ni ez nintzelako gai lana euskaraz egiteko!, ez nuelako irakurle nahikoa izango!, efikazia apur baten arrimoan ekin behar nion lanari, kazetari nintzen, ez poeta! Poetarena egitera ez netorren ni hona une hartan. Bestetik, 1969an nor ausartzen zen hemen euskaraz gauza larriaz hitz egitera?

Lan politikoa

Ajuriagerraren itzalean

– *Noiz egiten zara PNVko, 1947an, Ameriketara iristean?*

Bai, egia esan, izpirituan haurra nintzela, Batzokian, bizi izan nuen dagoeneko Alderdia, Sabin Arana barruan. Nik EAJ bizi izan dut, ez PNV. Alde handia dago batetik bestera. Gaur, PNVk bete ditu ehun urte hemen. Esan dut nola sartu nintzen Caracasen eta EG mixtoa sortu nuela.

– *Zein da zure konpromezu politikoa Caracasen? Euskal Etxe mailakoa? Kulturala?*

Dena batera. Aberria sentitzeko modu osoa. Zeuk aipatutako dena batera.

– *Caracasen Acción Democrática-ri ematen diozu botoa eta ez Kristau Demokraziari, zure alderdikideen antzera. Zergatik?*

Hemen, Kristau Demokrazia EAJ zen, eta Agirre, eta Ajuria, politika bidetik komeni zitzaigulako garai hartan.

Venezuelan, Caldera eta beste, ezagutzen nituen. Ez ziren gauza bera!! Ni kristau sentitzen naiz, eta exenpluak izan ditut aurrean; Elizako politika ez zait inoiz atsegin izan, eskuindar hutsak bezala ikusi izan ditut, oso ahulak.

Venezuelan beste parametroak zituen, niregandik urrun zeudenak. Beharbada ez dizut ezer argitu, baina hala dira gauzak nire baitan. Ez nireak bakarrik, nire aitak eta nire anaiak, berez, gauza bera sentitzen zuten.

– *Caracasen zenuen konpromezu politikoa areagotu egin nahi zenuen Euskal Herrira itzultzean. Nola hasi zinen lanean EAJko burukideekin?*

Hemengo nire partiduko kontaktu diskretoak egiteko asmotan etorri nintzen. Ez nuen presaka hasi behar. Indiskrezio baten zain hemen egotea normala zen. Poliziak esan zidan hiru hilabetetik behin erresidentzia berri behar nuela. Irten eta sartu zen modu bat, esate baterako, baina nik ez nuen aitzakia bat ere eman nahi, eta ez nintzen irten Hendaiara. Poliziara joan nintzen luzapen berriaren bila, behin eta berriz. Emazteak eta hurrek jarraitu zuten bere kasa prozesu neketsua, eta gestioak egiten ere hasia zen Madrilen Zestoako Aranbururekin (Caracasen zegoen Erentxun pintorearen herriko laguna), eta Relaciones Exteriores-eko Garicano Goñi ausartki bilatuta azkenean lortu zuena. Anamari beraren bertsioa jasotzea oso jakingarri izango litzateke.

Baina, paperaz kanpo, esan dut *Argia* eta Euskaltzaindian ibiltzen hasi nintzela. Hemendik atera behar zuen hariak, eta *Argia-k* eman zidan, ez aldizkarian bertan, honen inguruan biltzen zen aparteko talde batean. Kaputxinoen eliz azpian egiten ziren euskal kulturako bilerak: Gurutz Ansola; Antton Artamendi filosofiako irakaslea EUTGen, orain Deustuan; oraindik apaiz ikasle zen Pako Garmendia, gaztetxea baina asko mugitzen zena; garai honetan Hondarribiko traineruaren gizonak bilatu eta

entrenatzen ibiltzen zen Ladislao kaputxinoa, orain «Beko Errotan»; eta hauen artean ELAko izan den militante zintzo bat etortzen zen, ez kulturabideak ekarrita baina langileen arazoak bultzata; Pasaiako Luzuriagan egiten zuen lan, eta hau zen hartu ninduen: Gerardo Bujanda.

Nire lehen bilerara honekin joan nintzen Gros-eko zubi ondoan dagoen «Etxegintza» etxearen zati batera. Almazan antzeko zer bait zen. Jokin Intxaustiren aitak jaso, nonbait, abertzale zintzoa bera, gerrondoan laguntza asko emana haurren exiliorako eta beste; Jokin zen hartu gintuena, taldekoa; hemen ezagutu nuen Juan Ajuriagerra, eta berarekin batera Bilbotik etorri zen Xabier Arzalluz (sartu berri-berria, Madrildik etorria, dagoeneko ordenatik irtena, Alemanian ikasketak egiten egon eta Madrilen ere ikasketetan zegoena eta, honela, Gil Roblesen eta Ruiz Jimenezen semeekin harremanetan zegoena Zuzenbide estudioak direla-eta, Demokrazia Kristauaren bileraren batean Ajuriagerrak ikusi eta ekarri zuena).

Aurreraxeago, nik behin honi esan nionean, komisio eraginkor bezala hirukotea izendatu zutenean –Eduardo Estrade, Arzalluz eta ni– Arzalluzek izan behar lukeela honen buru, esan zidan Joanitok, Bilboko kale batean oinez gindoazen, gogoan dut:

«Ez, oraindik gertuegi du sotana». Beste behin, alderantziz, Xabierrekin hizketan, honek esan zidan, ea zergatik egin nuen proposamena Ajuriagerra ofizialki gure buru ager arazteko, nahikoa zuela egiten zuenarekin. Hau, gutxi gora-beherako hitzekin ari naiz esaten, noski. Eta laster, Jose Mari Lasarte (Errepublikara garaian diputatu izan zen, Parisen Jaurilaritzan ere aritu zen) taldean sartu zenean, honek esan zidan behin: «Baina apaiz dela? Meza emandako josulaguna dela?!», ezin zuen sinetsi. Honela ziren gauzak une hartan. Ez ditut gauza hauek lekukotasun bat emateko besterik esaten, momentua nolakoa zen aipatzearen.

Baina lehen bileraz ari naiz, eta gogoan ditut beste batzuk, noski: Joseba Leizaola, aipatutako Jokin Intxausti (Pelos), Luis Mari Retolaza (Roke), Ajuriagerrarengandik gertuen zegoena!, Eduardo Estrade, aipatu dut Bujanda –sindikalista ezaguna garai hartan, ELAkoa, noski–, Sabin Zubiri, taldeko tesoreroa –askotan beretik jarri zuen dirua, seguraski, honetan, eta beste, fina zen–. Gero *Deia*-n ere aritu zen berdin, nahiz eta ni berarekin konforme egon ez, estu samarra zelakoan, gero nire eskutizetan ikusiko denez. Ez zait une honetan beste inor gogora etortzen. Inpresio handia egin zidan Juan Ajuriagerrak! Bera zen, noski, gure erreferentzia osoa! Gainontzekook berriak ginen denok; Bujandak egingo zuen gerra, akaso, justu-justu.

Gure taldeko liberatua Mikel Isasi zen, bizkaitarra, lehen Eusko Gaztedi ETaren sorrerako mutila, Iparraldera alde egina, oso aktiboa. Luis Mari Retolaza izango zen beharbada bestaldeko esperientzia (Gernika bataloia eta abar) izandakoa. Ni, Joseba Leizaolarekin, exilioko heldu berria. Baina Mikel Isasi zen Beyriseko EAJko Idazkaritzakoen idazkari-langile bezala egiten zuena eta Ajuriagerraren aginduetako mutil zena. Beranduxeago etorri zen Josu Oregi.

Baina ez gaude oraindik zatiketa honetan.

Donostiako lehen batzarra 1970ean izango zen, ni heldu eta urtebete eskasera. Harrez gero astero, gehienetan Bilbon, taberna bateko erreserbatu batean afaltzen genuen, eta gero, etxeetara batzarrerako: Xabier Arzalluzen emazte izango zenaren familiako etxean, Luis Mari Retolazarenean, Bilboko parte zaharrea.

Aipatu nahi dut asteroko bileren hasiera honetan neuk proposatu nuela Idazkaritza bat sortu eta diru bila hasteko, eta aipatutako hirukoteak lan egin ez bazuen ere, honetarako joan ginen diru bila lehen, eta bakar, ni tarteko nintzela behintzat, Tximisteko Juanito Zelaiarengana, eta miloi bat eskatu eta eman zigun. Ni, ordea, beste zereginetan sartu ninduten.

Bat, *Alderdi* egitera. Lan honek hartzen zuen nire denbora. Lehen alea –tamaina txikian, apropos amerikanoen aldizkari *Reader's Digest*, *Selecciones* ezagunaren azalarekin konfunditzeko eta poltsikoan sartzeko modukoa, gero apur bat aldatu banion ere, deigarri ziren kolorea, bereizgarri ziren hileroko tonoz ezberdin haiek eta titulu handiagoak sartu banizkion ere– 1971ko otsailean irten zen. Honek esan nahi du 1970ean izan zela lehen batzarra niretzat Donostian.

Neuk *Argia*-ko elkarrizketak eta abar noiz idatzi nituen ikusi behar, gauzak datetan pixka bat ordenatzeko.

– *EAJ barruan kontra egin zizunik izan zen.*

Nire kasuan, EAJ-PNV barruan aurkitu nituen niretzat ulerkaitz izan ziren postura gehienak, eta, bestalde, praktikan EAJko buru zen Juan Ajuriagerrarengan aurkitu nuen nire lanerako askatasun eta ulermena.

Bunkerra Beyrisen, Villa Izarran, zegoen. Hemen Solaun jauna zen idazkari nagusia. Berton egiten zen, Iñaki Unzeta zuzendari, *Alderdi* aldizkaria. Hemen agertu zen, Solaunek idatzia, ofizialki Alderdiaren idazkari nagusi zenak, nahiz eta ezizenez sinatu, baina ezaguna zen bere izenordearekin (Kamaraka), euskara batuan erabiltzen hasi zen h-ren, eta mugimendu honen, aurkako artikulua. Bila ibili naiz aldizkarian, eta ez dut aurkitu. Unzetak egindako azkenetakoa zen. Artikulu honek eman zion, nolana, partituko jende askori, hizkuntzaren auzia guri-gurian zegoela, berritasunaren aurkako bedeinkazioa. Eta nire aurkako, noski.

Egoera honetan Bilbon, hauetako norbaiten etxean egindako batzar batean, eman zidan Alderdiak, zuzenki Juan Ajuriagerrak baina Xabier Arzalluz, Luis Mari Retolaza, Eduardo Estrade, Joseba Leizaola eta besteak aurrean zirela, h-rekin idatziak zeuden artikulua zetozen bezala hartu eta argitaratzeko (1971ko otsailekoa da neuk zuzendutako lehen *Alderdi*-a) agindua, eta niri pertsonalki egin zidan esan berarekin arrazoitu zuen denon aurrean Ajuriagerrak oinarri gisa hartzen genuen erabakia: gerraurretik «Orixe» zen *Euzkadi* Alderdiko egunkariaren euskal orriaren buru, eta Ajuria bera Alderdiko buruetako bat zela (ez dakit garai honetan EBBko buru ez zen) hartzen zituen alderdikideen kezak, euskaraz bidaltzen zituzten lantxoak ez zizkiela *Euzkadi*-n argitaratzen. «Orixe»rena jo zuen, eta pasa zion kexa. «Orixe»k egia zela aitortu zion, baina bidaltzen zizkien euskaratan ezin zirela argitaratu, oso ziren desegoki idatziak! «Ba –esan zion Ajuriagerrak– zeuk etortzen diren euskararen argitaratuko dituzu hemendik aurrera...». «Eta zuk, Martin, hemendik aurrera, *Alderdi*-ko lanak datozen bezala argitaratuko dituzu». Eta kito.

Neronek, hilerokoaren Editorialak ofizialki lehen bezala h-rik gabe argitaratzen nituen, noski, eta euskara falta zenean askotan h gabe idazten nuen asmatutako seudonimoarekin, baina garai hartako arnas bat zen euskal mugimendu berriko h ere agertu zen sarri Alderdiko hilerokoan. Hau da alderdikide askok sekula barkatu ez

zidatena. Baina hala jarraitu nuen, beste lanen artean, 1975 arte. Aipatu izan dut nola tratatzen ninduen alderdikide askok idatziz, telefonoz, kalean aurkitu eta espaloiz aldatuz!

Zure galderari erantzuten ari naiz. Hau izan zen nire herriko gizarte zati batengandik jaso nuen, genuen, familiak ere jasan behar izan baitzituen, garai hartako poliziaz gain, portaera.

Baina euskarari dagokion justizia zatia, Juan Ajuriagerrari zor diot. Beste behin, *Deia* egunkaria sortzen ari zirela, 1976an, neu Iparraldetik itzuli berria, partiduko jendaurrean eskaini zidan Ajuriagerrak bertoko euskal zatiaren, eta ez txikia garai hartako esperantzari, zuzendariorde gisa, buru izatea. Oraindik beste hirugarren bat badut gizon berak euskararen alde egiten lagundu zidana, baina ez naiz puntuaz gogoratzen oraintxe. Etorriko da. Ahaztu gabe aipatu nahi dut bere euskararenganako zuen memorian, bera izan zela gerrarteko *Eguna* egunkaria egitea erabaki eta bultzatuena. Nik uste, Lafitte jaunaren oroigarri idatzi nuen lanean agertzen direla hiru puntuak.

Nolanahi, gogoan dudana da, gaixotu zenean Luis Mari Retolazarekin joan nintzen bere etxera, heriotzarako Nafarrorako bidea hartu baino egun batzuk lehenago zen, elkarriketa luze bat egiteko nuen asmoa agertu nion, eta hain zuzena eta sarkorra zuen begirada hura dagoeneko jaisten hasia zen, baina ez zidan ezetz eman. «Pentsaukot», esan zidan irrifar fin batekin, «pentsaukot».

Gizon hau aipatu nahi dut orain, parada eman didazun honetan, neuk herrian jaso tako tristuren aurrean, balantzan bezala, Juan Ajuriagerrak beti agertu zidan exenpluaren eragin jatorra.

– *Demokristauen arteko batzarretan ibili zinen. Montserrateko batzarrean, esate baterako.*

1970. urtean izango zen Montserrateko asanblada, edo geroxeago. Gogoan dut nola Luis Mari Retolaza eta Eduardo Estradek lagundu zidaten bidean Editorial Arielera, Esplugues de Llobregaten, nire *Hablado con los vascos*-en orijinala entregatzera. Hau gero irtengo zen, 1974an, baina Montserrateko batzarreko fetxa eraman nuen.

Montserrateko batzarrak bi edo hiru egun iraun zuen. Elkar ikusi genuenean R. Jimenez eta G. Robles taldeekin, ez nekien nor nor zen. Ajuriagerra eta Arzalluzetik aparte, gu itsu geunden oraindik. Gogoan dut nola gure taldean zurrumurrua sortu zen gazte bat ikusi zutenean. Emaztearekin etorri zen bakarra, nik uste, andre polita. Hau, nonbait, abertzale baten semea zen, Julian Ajuriagerraren ikasle izandako psikiatra (Bilbon) baten anaia. Julen izena, uste dut. Juan Ajuriagerrak esan zuen balitekeela guregana etortzea. Baina ez zen hurbildu... Gil Roblestarrengana hurbildu zen!, eta han geratu. Gure artean marmarra! Julen Guimon zen.

Bi hitz esan nahi ditut Montserrateko biltzar honetaz, ahaztu baino lehen. Ajuriagerrak esan zidan sartzeko izendatuko ziren mahaikoen artean –berak ezagutzen zuen hura!–, eta sartu nintzen, ponentzia batean. Norbait bazen hitzaldirako, ez dut gogoan nor zen, itsu oraindik, eta ni idazkari bezala eseri nintzen ondoan podiumean; eseri eta aproposa zen une batean altxa eta minutu batzuetako harengatxo bat botatzeko. Halaxe izan zen esana.

Eta Gil Roblesen edo Ruiz Gimenezen gizona bere diskurtsoa irakurtzen ari zela sortu zen une huts batean, galdera bat egin baitzioten hizlariari, eta une hartan gaiari zegokion zerbait banuen esateko, eta zutitu eta *speech* laburra bota nuen. Dena geldirik geratu zen. Inork ez zuen harenga hura espero. Honelako gauzak prestatzen bazekien Juanek! Eta, batzuek txalo, bestek marmar, ekin zion berriz hizlariak eta amaitu zen goizeko bilera.

Patiora irteterakoan hurbildu zitzaidan Gil Robles zaharra, lehen aldiz hitz egiten genuela!, eta esan zidan, abertzaletasun pixtua, nirea bezalakoa, ez zela posible egoera politiko hartan, gauzak ez zirela guk espero bezala irtengo... Etorri zen Ajuriagerra kitera, eta hasi ziren diskutitzen. Gil Robles semea toleranteagoa zen, azkarra, eta batez ere Ruiz Gimeneztarrak ziren gure lagunak parada hartan, eta gero, Bonnen Europako DCren biltzarra egin genuenean. Ni dagoeneko bestaldean nengoen, eta Jaurlaritzako bezala joan nintzen, gelan Ajuriagerrarekin egotea nahi izan zuen Juanek, eta hitz egin genuen. Honek ez zuen Democracia Cristiana honetan gehiegi sinesten, baina garaiko eskaparate politikoa zen, erabili behar genuen!, hala zioen Ajuriak. Paperak izango ditut une honetakoak, azalduko dira.

Oraindik beste puntu bat erantsi nahi nioke Montserrateko inpresioei. Mahai hartan idazkari bezala nengoela notak hartzen joan nintzen, beti egiten dudan bezala, eta Montserratekoa amaitu zenean, beti bezala etxean informe luze bat egin nuen. Hurrengo batzarrean entregatu nuen, eta zer zen galdetu zidaten; «Montserrateko bilerakoak», eta harritu ziren, ez gutxi, kazetaritzako lan hura irakurri zutenean. Ez dakit artxibatu zuten, espero dut hor egon behar duela nonbait. Ez dakidana da, neuretzat kopiarik egin nuen. Garai hartan kopiak egitea lan pisua zen. Ez naiz gogoratzen.

Erroman ere izan ginen Italiako Demokrazia Kristauak talde bezala gonbidatuta, Espainiako Demokrazia Kristaua, Gil Robles eta Ruiz Jimenezen taldearekin batera, euskaldunok. Nik ongi aprobetxatu nuen bidaia, zeren eta Erroman bizi zen Goenaga josulagunari esker izan nuen Aita Arrupe jenerala bisitatu eta elkarrizketa grabatzeko parada, gero *Hablando con los vascos*-en irtengo zen moduan. Hala ere, ahula geratu zen etekina, Jeneralak ez baitzidan nik nahi adina esan, eta Erroman jasotakoa pixka bat indartzeko materiala jaso nuen hemengo josulagunei esker. Hala osatu nuen Erroman jasotakoa.

Gure bidaia denboran kokatzea erraza izango da, zeren eta hemengo demokraziaren zain geundela, Italian hauteskundeak nola egiten ziren ikustera joan ginen.

Data hemendik atera.

Honek esan nahi du, bestalde, nik liburuaren orijinala Ariel-en Montserrat-era joan ginenean entregatu banuen, Italiakoa pasa eta gero egin nuela.

"Alderdi", aldizkari ofiziala klandestinitatean

- 1971n EAJren Alderdi aldizkari ofizial baina klandestinoko zuzendari zara. Zeinek izendatzen zaitu?

Esana geratu da, baina pertsonalki, isilpeko taldearen aurrean, Juan Ajuriagerrak.

– *Zeintzu dira zure izenordeak aldizkarian?*

Caracasen hasten naiz euskaraz idazten *Eusko Gaztedi*-n, eta euskarazkoan «Erritar» sinatzen dut, eta baliteke behin edo behin *Alderdi*-n gauza bera egitea, baina hemengoak hauek dira: Andoni Larreta (nire bigarren izena, eta Andoaingo familia abertzale ezagunaren deitura); Braulio Leiza (Joseba Leizaolak esan zidan behin: «Nola sartu duzu izen itsusi hori *Alderdi*-n?». Ez nion esan nirea zenik, baina Braulio, nire aitari jarri zioten bigarren bezala, Pedro Braulio, egun honetan jaioa, seguraski, baina neuk bere izenean erabili nahi izan nuen); «A ti, inmigrante en Euzkadi, País Vasco» nik idatzi nuen firmarik gabe, Alderdiaren mezu bezala erabiltzeko klandestinoki, gero erabili ez bazen ere, baina sartu nuen *Alderdi*-n nonbait ager zedin (Ajuriagerrari gustatu zitzaion, hitz batzuk aldatu bazizkion ere; nire alean daude aldetak, nik uste); Pedro de Egiluz, aitaren izena eta aitona nafarraren bigarren deitura: Jose Mari Orradre Eguluz; Braulio Zumea (Zumea kalean bizi ginen Andoainen); Andoni Usobiaga, eta Ignacio de Tolosa, ez dakit ziur.

Hauek dira gogoan ditudanak. Editorialak, bietara, nireak ziren (*Eusko Gaztedi*-n bezala), langileen bat edo beste kenduta (hemen Bujandak idazten zuen). Firmarik gabe agertzen den lanen bat izan daiteke nirea, baina ez ziur.

– *Nor zenituen kolaboratzaile?*

Kolaborazioak aurkitzea ez zen erraza. Hilak hila gainean zuen. Batzuk, bat egiten zidaten, eta alto. Besteak ez ziren ausartzen, Hondarribiko «Bordari» eta «Kamiñazpi» bezala. Beste batzuk, baietz esan eta gero ezin jaso, hemen ez dut izenik emango. Baiezkoen artean, don Juan Aranguren, Andoaingo apaiz izana, Kuban exiliatua egonak, beti prest zeukan; batzuetan Zarauzko konbentura joaten nintzen bila (anaia frantziskotarrarekin zegoen). Nemesio Etxaniz ere bai; *h* hartu nuenean oso laguna nuena haserretu egin zitzaidan eta kalean jendaurrean pixka bat afrentatu ere egin ninduen, «gisasoa, engainatu ditek!!»; Donostiako kalean arriskugarri zen bere ondoan joatea, boz goran esaten baitzituen gauzak, eta ezaguna zen oso, gobernadorearekin izan zituen juizioak zirela eta. Hau zen kasu bat, zeren denbora berean ekartzen nuen etxera bazkaltzera niri *h*-ak non jarri behar nituen erakustera («ez esan inori, gero!»). Gizarajoa kexa izaten zen, hainbeste urte emakumeen bekatuari ihesi, sufritzen ibili eta orain, berriz, apaizak ezkondu! dena libre!, bera gauza ez zenean! Honek erretzen zuen. Garai hartan, *h*-ren auzian, don Manuel Lekuonak, Nemesiok berak, apaiz bati zioten beldur, Zugastiri. Tristeena Nemesiorentzat: ez zioten meza ematen uzten, gotzainak debekatua zeukan, ezin zen horretatik bizi ere! Santamariak esaten zidan bere euskara konfundi ezina zela, eta egia zen.

Leizaola («Jeronimo de Sagastiola», «Barazar» eta beste) eta Irujok bere izenez edo ezizen ezagunez, sinatzen zuten, noski. Neuk hartu nuenetik, Alderdiko beyristarrek ez zuten idatzi. Gure taldekoek idazten zuten batzuek, baina gutxi. Arzalluz zen gehien idazten zuenetakoa, asko ez bazen ere; uste dut bere izenetako bat behintzat, Jose Antonio Egurbide zela. Langileen gaiak, Gerardo Bujandak. Joseba Leizaolak, Mikel Isasik, Jose Mari Lasartek, zerbait. Ajuriagerra asko arduratzen zen nire lanaz baina berak ez zuen idazten.

Garai hartan konturatu nintzen kolaborazioen izenek zuten garrantziaz, eta firmetan erabiltzen genituen ezizenen zerrenda bat egin nuen. Poliziaren esku erortzearen kezka sortu zitzaidan eta hau asmatu nuen: Entziklopedia Britanikoan sartu nituen banan bana, arkatzaz, erraz borraratzeko moduan, eta ehundik ehun orrialdera, ezkerreko orrialdean goiko izkinan ezizena eta eskuinekoan izen abizenak. Bestaldetik etorri nintzenez, 1976an, behin hasi nintzen bila eta ez nituen aurkitu. Ez dakit, hasieratik hasi beharrean erditik hasi nintzen. Honelako bitxikeria bat egin nuen, Poliziari gauzak zaildu nahian... Egunak ibili nintzen bila. Alferrik. Baina okerreña da, Unai behin erregalo bezala edizio berriagatik aldatu zidala zaharra, eta ni konturatu gabe eraman zutela berriarekin etorri zirenek. Nik neronek erabili nituenak ezagunak ditut gehienak, asko idatzi behar izaten bainuen, eta besteren batzuk ere bai. Pena dut orain neurri hori hobeto ez hartzea, baina hala dira klandestinitateko gauzak. Neure lehen ardura, inoren izenik ez ematea zen.

Hala ere egingo dut ahalegin bat orain nireak gogora ekartzeko, eta besteenak asmatzen ahalegintzeko:

Basterretxea zaharra, Nestorren aitak: Luis Maria Errikoa.

Ildefonso de Gurruchaga: Iñigo Uranga, uste dut.

Claude Larronde, bere izenarekin.

Pierre Lafitte, bere izenarekin.

Sentitzen dut gehiago ausartzen ez banaiz gainontzeko izenekin. Nola nahi, hara hemen izan daitezkeen batzuk: Mikel Isasi, Aita Mauro, eliz arazoetan batez ere; Jose Mari Lasarte; Joseba Leizaola.

– *Non inprimatzen zenuten Alderdi?*

Inprimategia, lehen bi edo hiru urtetan, Baionan, Lafittek bere aldizkaria egiten zuen tailerrean. Hara eramaten nuen neuk zuzenean, eta jaso ere bai. Aintzane Agirrerri eramaten nion etxera (zuzenean Juan Ajuriagerrak hitz egin zuen Agirre familiarekin honetaz). Luze egoten nintzen Lehendakari zenaren alargunarekin eta Aintzanerekin hizketan. Anderea oso zen zabala eta gozoa. Aintzane, beti argia maketako lanean (kopia uzten nion, eta bestea neuk ekartzen nuen Hondarribira zuzenketak egiteko). Aise ikasi zuen.

Joseba Rezola oraindik bizi zen 1971n hasi nintzenez argitaratzen, otsaila, urtearen azken arte. Hemen hil zen abenduan Joseba. Dagoeneko hemen (bazkari batera gonbidatu ninduten etxera, eta postreetara etorri zen Ildefonso Gurrutxaga azpeitiarra, historigilea). Urtebetez aritu nintzen, beraz, hilerokoaren lan honetan Rezola bizi zela, Leizaolarekin lehendakari ordeko. Nire aitaren laguna zen. Donibaneko Rue Sopitten bizi zen Aurorarekin, asko maite zuten jasotako hamabost bat urteko neskatxoarekin eta Josebak asko maite zuen txakur txiki batekin. Gogoan eduki. EAJko aldaketak, Rezola hil eta gero etorri ziren!

Bigarren eta hirugarren urte aldera Alderdiak, Ajuriagerraren taldeak, eta batez ere Mikel Isasiren bitartez, montatu zuen inprimategi txiki bat Donibanen, josulagun ikasle zen mutil bat (izenik ez zait etortzen) administradore zela. Data hau erraza da jakitea, hemen inprimatu genuen lehen aldiz liburu bat: nire *Las brujas de Sorjín*. «Axular» jarri genion izena. Liburuaren data: 1975ko abuztua. Franco azaroan hil.

Garai honetan gurekin ibiltzen zen Ramontxo Sota. Isilpean arma batzuetaz hitz egin zen garai hartan, eta ni aparte eduki ninduten, gauzak ez nahasteagatik, dagoeneko, 1972az gero, EAJren kontseilaria nintzelako Jaurlaritzan. Orduan deitzen ninduten batzuek «lehendakari orde», eta neuk esan, Rezola hala bazen ere, niri ez zidatela honelakorik inoiz esan Alderdian.

– *Irujoren artikulu polemiko batek arazoak ekarri zizkizun, ezta?*

Irujok idatzi zidan sozialista espainolen tolerantzia erakusten zuen zerbait. Begira eskutitzetan, Joan Mari! Bila nabil orain aldizkarian... (Hau egiten ari naizela ikusi dut aipatu ez dudana zerbait: A. Ospital izan zen erantzule, frantses bezala, legezko *Alderdi*-n agertzen zena).

Esaten zidan don Manuel Irujok Parisetik gutxi gora-behera: «Ugalde: yo le mande, si recuerdo bien, un artículo para que saliese en *Alderdi*, y no me lo ha mandado a las cajas (honela esaten zuen berak bere garaiko espresioan). ¡Qué pasa!». Eta aurkitu dut orain, azkenean agertu baitzen!: 1972ko azaro-abenduan, kontrazalean: «Declaración sobre el socialismo y la religión», adoptada por una Conferencia Especial de la Internacional Socialista (Bentveld 9-11 marzo de 1953). Bost puntuko deklarazioa zen, eta azkenekoak zioen: «5° El Socialismo por sí mismo no es ni religioso ni antirreligioso: es un movimiento político encaminado a la transformación de la sociedad. No deberían existir partidos confesionales».

Nik hau jaso nuenean don Alberto Onaindiarengana jo nuen. «Don Alberto, hau etorri zait Irujorengandik. Hemen, gure inguruan, zeozer esan dezakeena zu zara gure artean. Zergatik ez diozu zure erreflexio bat eransten, eta biak sartuko ditut. Hala, gaia zentratua egongo da. Bestela, badirudi neuk nirez sartzen dudala honelakorik *Alderdi*-n». «Bai, Irujoren gauzak dira hauek, ni ez naiz sartuko horretan».

Adierazi nion don Manueli nire prudentzia! «Pues sea usted imprudente con la verdad»... edo honelako zerbait, ez dakit telefonoz edo kartaz, izan zen. Neuk banekien karga niretzat zettorrela. Nahikoa nuen ordurarte partiduan jaso nuenarekin, eta uste dut Ajuriagerrari esan niola: «Hara, Juanito, zer dioen don Manuelek, eta zer erantsi dion don Albertok». «Bai, jarrera ezagunak dira... Sartu ezazu eta kito»...

Eta nik, beti bezala, agindua bete nuen.

Jaso nituen ondorenak ondo!! Hala montatu zidaten gainean heterodoxoaren fama.

Irujoren beste bat: 1972an taldea Donibane Lohizunen bildu ginen. Gogoan dut Antton Zabalaren alaba zaharrenaren ezkontzan izan nintzela bezperan: 1970eko otsailaren 13a (atera kontuak!: 14an, beraz). Ez dut gogoan lekua. Ez dut uste Mikel Isasiren etxean zenik. Eta uste ez genuela don Manuel Irujo agertu zen! Ez guk deitua! Eta haserre, esaten bere lekua inork nahi bazuen, libre zegoela. Ez genion ulertzen. Esan genion hangoa *Alderdi*-ko berriketa bat zela, ez besterik.

Hau aipatzen dut Irujoren biografia antzekoa idatzi nuen liburuan (Txertoa, 11. orrialdean). Hemen aipatzen dut taldea nortzuk osatzen genuen, eta konturatu naiz lehen aipatzerakoan, ez ditudala aipatu nafarrak: Jose Antonio Urbiola oraindik gurekin zegoen, gero HBn egon zen (gogoan eduki honen bidaia Donibanen gero, Iruñetik ihesi, Venezuelarantz!), Carlos Claveria eta Jose Luis García Falces, hauekin izaten nuen

kontaktua Iruñean, Hondarribian; arabarrak gero ezagutu nituen, Donibanen: Agirre bat eta Joseba Azkarraga.

Irujori Parisko Jaurlaritzako Delegaziora Beyristik dei egin zioten, seguru aski. Hemendik sortu zen aldaketa, errelebua. Neuk ez nuen hemen parterik hartu. Hil honetan bertan irten baitzen *Alderdi*-ko lehen ale berritua. Mikel Isasik hartu zuen bere gain Idazkaritza.

– *Zein da horrelako aldizkari baten zuzendari izatearen esperientzia, klandestino eta alderdiko ofiziala izaki?*

Esan nahi du, batez ere, *Alderdi* editorearen konfiantza osokoa zarela: zu zara, batez ere, langilea; noizean behin eman dizkizute klabe batzuk, baina nire kasuan ezagunak ziren, neroni taldean nengoelako, edo berria bazen, ba nik ematen nuen zetorren bezala. Konfiantza bi aldekoa zen, edo zerbait okertzen bazen nire interpretazioa, oharrak berehala!, eta alarma ere bai! Irujoren sozialistek erlijioagan zuten lan hura azkenean irten zenean, izan zen protesta, basetik eta berehala taldetik! Hemen, konfiantza hausten bada, istiluak berehala! Nik ez nuen arazo handirik izan, honelako txikiak baizik, eta Irujorena ulergarria zen.

Basearen aldetik izan nituen alarmak, *h* sartu nuela eta. Hau gogorra izan zen niretzat, eta aspergarria!, nekagarria! Klandestinitatean izaten dira okerragoak, bakoitzak bere buruan okerrak handitzen dituelako eta argia egitea zaila delako. Nola nahi, bestalde, Ajuriagerrak beti babestu ninduen. Bestela, ez nuen jarraitzerik izango. Pazientzia eta tolerantzia handia behar da giro honetan jarraitzeko. Hemen egin zidaten ezkerreko propaganda! Ni ez naiz sozialista inoiz sentitu. Kausa soziala asko sentitzen dut, eta eskuinak, batez ere diruarenak, horzkidura ematen dit. Baina Estatuko sozialismoa beti iruditu zait arina, arima gabea, gogorra eta inefikaza. Berehala aginte zuhur eta injustua sortzen duen egoera bat. Izan ditut erreferentzia estuak nire lehengusu Jabiertxo hernaniarrarekin eta nire anaiarekin Sobiet Batasunean, eta lehenengoak gero Txilen. Berehala diktatura sortzen da, parametro moralak eskatu. Ni kristaua, humanista, sentitzen naiz, tolerantziarekin lanean, ez gogorkerian, beti borroka bila. Hau antzua bihurtzen da gizonen artean beti.

Baina gaitik at ari naiz hemen!

Hau amaitzeko: nahiago dut askatasunean aldizkari bat zuzendu, isilpean baino, noski.

– *Zorioneko H hizkiaren arazoa, arazo nagusi da Alderdi-n?*

Bai, hara, ez nuen zure beste galdera hau ikusi aurreko ilara irakurri dudanean, eta naturalki irten zait. Esana dut beraz, eta lehen ere aritu naiz honetaz. Utz dezagun bere horretan. Behar balitz beste zerbait, esan.

– *H-aren arazoan ez omen dizute barkatzen zure jarrera. Zer da barkatzen ez dizuten hori? Zeintzuk dira barkatzen ez dizutenak?*

1) Ez didate barkatzen nolabaiteko «tradizionalista eskrupulosoek», bekatuaren beldur bizi diren hauek, *h* gabeko sabindarra den euskarak, har dezakeen indarraren alde jokatzeara: Sabinen eta Jainkoaren aurka ere doala pentsatzen dutelako ximpleki eta

gorrotoz. Baten indarrak gauza esentzialesetan jarri behar lirateke, baina txoriburuek ez dute lekurik muin gehiagorako! Nik hala ikusten dut. Unamunok esaten zuen, gizonak bere gorputz osoarekin pentsatzen duela, eta egia da, baina batzuk soineko genitalak baino ez dituzte jartzen zezenarena egi teko, eta hor galtzen gara denok haserrearekin jotzen gaituenean! Gauza bera pasatzen zaie, ezker erradikalei ere, beste zentzuan!

2) Nire kasu honetan ez didate barkatzen euskara sinbolo bezala maite dutenek baina bere erabilerari garrantzirik ematen ez diotenek, ez dituztelako honetarako bitartekoak direnen joera etimologikoak, sozialak, ikusten. Erradikal horiek, nire esperientzian, frakasatu dute euskararen alde lan egiten!, eta hala ere ez dira konturatzen bekatu originala berekin daramatela, intolerantzia ez delako inoiz bide izan aurrerapenerako, aldaketarako. Hauek dira barkatzen ez didatenak, gaur ere *Egunkaria* aurrera ateratzeko laguntza emana barkatzen ez didaten berak!

– *OPEn (Oficina Prensa Euzkadi) lanean aritu zinen, egun batzuetan, Parisen.*

Gogoan dut bigarren bidaian, espreski OPE eguneroko boletina egitera joan nintzela egun batzuetarako. Don Manuel aritzen zen gehienetan, baina hau bere alaba ezkonduarengana, eta bakarra, Ingalaterran bizi zenarengana, joan zen, eta ni eseri nintzen bere bulegoan egun batzuetan. OPE, aurretik donostiarra zen kazetari famatuak, Urkolak, egin zuen Agirrerren denbora guztian eta gero ere, erretiratu zen arte, Hendaiara. Alarguna, seme bat Eibarren, Balbino Barriola andoaindarrarekin bizi izan zen hil arte. Hemen bisitatzen nuen, eta Hendaiara dago lurperatua. Kanposantuan bere errainarekin eta Xabier Aizarna eta bere emaztearekin aurkitu nintzen. Urkola oso zen independentea eta karakter handikoa. Honek gerraurretik *El Pueblo Vasco* egunkari independentean idazten zuen, bere nagusi, oso famatua zen Rafael Pikabea Legia («Alzibar») diputatuarekin. Behin Urkolari galdetu zioten ea nolatan aguantatu zuen Pikabea hainbeste urte, eta Urkolak erantzun zion: «eta ez al diozu inoiz galdetu Pikabea-ri nola egin duen berak ni aguantatzeko!?».

Aitzolen biografian aipatzen ditut Pikabea eta honen kandidaturaren xehetasun batzuk. Txispa handiko gizona zen Urkola. Elkarrizketa egin nahi niola eta eskatu nion. Baina ez zitzaion asmoa gustatzen, sekretuak zirela esaten zidan broman. Nire asmoak ezagutu zituztenek, Lezok esate baterako, eta Isidoro Fagoaga abeslariak esaten zidaten grabadora gordeta hartzeko!; baina ez zitzaidan iruditzen kazetari bati hau bere gogoz kontra egiteko gauza zenik eta ez nion egin. Asko famatzen zuen publikoki Agirre lehendakariak, eta hau Caracasera etorri zen batean, azken bidaian zen, 1959an, Bingen Amezaga idazleak eta biok esan genion (Bingenek esan) Urkolak askotan OPEn argelkeriak ere argitaratzen zituela: «Orain gutxi, astoarekin batera gizon bat zubitik behera erori eta hil zela, Espainiako ez dakit non!»... Eta Agirre haserretu zitzaigun, ez nuen sekula hain asaldatua ikusi! Honek esaten du zenbat arduratzen zen Agirre Urkolaren izen onaz, batez ere kazetari bezala.

Isidoro Fagoaga oso zen abertzalea. *Gernika* aldizkaria bere poltsikotik egin zuen Donibanen 1945etik aurrera. *Hablando con los vascos*-erako egin nion elkarrizketa dela eta oso lagun egin ginen. San Inazio parrokiako aurrean dagoen kalean, Grossen, bizi zen, mutilzahar, pentsio duin batean, eta ordaintzeko Miarritzeko Barclays banku ingelesean saltzen zituen berton, kaxan, gordeta zituen urrezko txanpon preziatuak.

Bada, hauek saltzera eramaten nuen neuk, kotxean (eta bidez justifikatzen nituen mugaz bestaldeko nire bidaiak, hau berak ez bazekien ere!), laguntzen nion beheko kaxetara (zahartua baitzegoen). Hasieran, Ramuntxo Sotak errekomendatuta! Ni bestaldera bota nindutelako galdu nituen Lasarte, Teodoro Agirre eta Isidororen entierroak.

«Hablando de todo, como los locos», venezuelarrek esaten duten bezala, ari naiz hemen dena nahasten. Baina pintzelada hauek ez ditut ahaztu behar. Garai oso bat adierazten baitute.

– *Zer garrantzi zuen OPEk garai hartan?*

Esan dizut orain gutxi zerbait. Baina oraingo galderak puntu zehatzak ditu eta laburki egingo dizut kuadrotxo bat. Agirre lehendakariak ikusi zuen, politiko on bezala, Euskal Jaurlaritzak behar zuela, gure kausaren alde, euskaldunen puntua emateko bide bat; ahal bazen, lehorte informatibo luze hartan!, egunero, gauzak sortzen zihoazen bezala. Egunkari xume baina serio bat. Boletina, jarri zion izena. Hau Parisen, gerraondoan.

Hemen kokatzen du prestigioa zuen kazetari bat, lehen esan bezala: Donostian gerraurrean *El Pueblo Vasco*-ko erredakzio buru izana Pikabearekin, Urkola (Orain aurkitu dut nire liburu batean bere hil zeneko oroigarria: Felipe Urkola Oyarzun, Hendaian hil zen 1978ko otsailaren 11n, 83 urte zituela). Montatu zuen Pariseko Delegazioan linotipo txiki zahar bat konposiziorako, eta kopiadora bat, honen aurrean Alderdiko Luis de Ibarra Enzinondo, ezizenez «Itarko» kazetari ezaguna, eta egin zuten zerrenda luze bat: zentzu politiko internazionala zuten entitate guztiei bidaltzen zitzairen, herrietako enbaxada, kontsulatu, munduko instituzio handi eta txiki, Ameriketako euskaldunei, harpidetza medio! Ikusten duzu mekanika. Egunero, larunbat eta igande kanpo, jartzen zen postan boletin txiki hegalaria hau.

Aurrena, prestigioa oinarritzen ahalegindu zen lehendakaria, eta berez Jaurlaritzak berak ematen zion balioa, seriotasuna. Gertatzen zen askok interpretazio euskalduna behar zuen! Nik Caracasen hartu nuen enkargua, Jose Mari Lasarterengandik –hau izendatu zuen Agirrek zabalkunderako buru–. Eta nik egiten nituen Caracasen harpidetzak, eta kobratu, edo... ez zen erraza, baina funtzionatzen zuen. *Euzko-Gogoa*-rekin egiten nuen bezala, euskaraz literaturan, kazetaritzan erdaretan (eta euskaraz lantxo labur batzuk).

Argitaratzen ziren, gainera, lan politiko inportanteen itzulpenak (Paris, Washington, New York, eta berez irteten zirenak). Irujok laguntzen zuen eta Leizaolak, Paristik, idazten; Jaurlaritzako Delegatu ofizialek hiri nagusi bakoitzean. Hau zen, laburki esanda, gure ikuspuntuko berrien zabalkunderako aparatoa. Urtetan ongi eta bizkor funtzionatu zuen. Honez gero ikusiko zenuen Boletina. Ez baduzu ikusi, ikusi behar duzu, zertaz ari naizen ikusteko. Ongi egina zegoen, eta praktikoa zen. Ez, beharbada, % 100, baina % 50 bai, batez ere gure kausako arazo handietan (Burgos, apaiz euskaldunen mugimendua eta abar), zeren Eusko Jaurlaritzako ikuspuntua bilatzen zen internazionalki. Serioa zen.

Litekeena da zerbitzu honek Amerikanoen babes ekonomikoa izatea. Kostatzen baitzen. Eta demokraziaren zabalkunde gisa funtzionatzen zuen, diktaduren aurka, Francorena tarteko, Agirrerren obsesioa eta itxaropena!

Ahalegin itxaropentsu honetan ari zela lehertu zen bihotz hura!
 Umezurtz geratu ginen! Nik bezala beste askok egin zuten negar!

Kontseilari Leizaolaren Jaurlaritzan

– *Genevan itzultzaile lana azkenean ez lortzeak eta Jaurlaritzan kontseilari izendatzeak zerikusia duten susmoa duzu.*

Garai honetan, batez ere hasieran, nahiko zeregin banuen *Alderdi*-rekin, eta, beti familiaren erantzukizuna gainean, lan bat lortu nahi nuen. Pentsatu nuen Genevan nuen lagunak, Jose Mari Bengoak, OMSeko (Organización Mundial de la Salud) Zuzendari nagusi zena (gobernu venezuelarrak jarria, sendagile exiliatua baitzen Venezuelan) lagunduko zidala honetan eta idatzi egin niola uste dut. Joan Mari, hor egon behar luke eskutitz honek! Nolabait, joateko esan zidan Jose Marik.

Ni, diskretuki hotel batera joan nintzen eta gero lagunaren etxera. Emaztea ere laguna nuen. Elantxobeko untzi-kapitain zen Gorgonio de Renteria, abertzale ezaguna, idazlea, «Perularra», «Errebido», Baionako exilioan hil zena. Honen alaba zen Amaya. Dena dela, Jose Marik aurkeztu ninduen Ekonomiako atal internazionalaren buruari (izen ezaguna badu honek, ez zait burura etortzen orain) eta azterketak egin eta onartu ninduten. Hamar bat egun pasa nituen ederki, gauzak ikusten, Genevan, eta pozik, zeren eta orain banuen bizibidea, herritik gertu, trenez orduak, eta nire *Alderdi*-ko lanak egiteko gai nintzela... Dena batean egiteko gauza nintzen ni orduan!

Baina Bengoatarrek bazuten Medizina egiten ari zen semea (orain sendagile da Genevan). Asko hitz egiten zuen nirekin abertzaletasunaz, bere erantzukizun propioaz arduratzen zen, nire ustez, eta behin gonbidatu ninduen hirian bazkaltzera, nire asmoak ezagutzeko gogo handiz beti. Eta bi edo hiru egun gero esan zidan Joxe Marik, aitak, egon zela lana eman zidan bere lagunarekin, Gatt-eko itzulpen burua, eta lan hori ezin nuela berehala hasi, atzerapen bat izan zela departamentuan, ez dakit zer. Hara! Sentitu nuen atzerapena! Hala itzuli nintzen Hondarribira pena handiz, lehengo antsiara! Eta laster (nik uste!), hitz egin zidan Mikel Isasik, taldeak enkargua eman ziola, Ajuriagerrak noski, ea Alderdiaren kontseilaritza (Alderdi bakoitzak bat zuen: PSOE, Izquierda Republicana, ANV) Parisen Leizaolarekin hartuko nukeen.

Laster hitz egingo dut honetaz, baina utz nazazu Genevakoa amaitzen.

Bidaia honetan, larunbat goizean, esan zidan Bengoak, ea denbora pasa, negua zela uste dut, hirian buelta bat emanez Dr. Ajuriagerra, Julian, psikiatra ezaguna, bisitatzera joan nahi nuen. Nik baietz, noski. Eta joan ginen «Belle Vue»ra, uste dut honela idazten dela, Juan Ajuriagerraren anaia ezagutzera. Ohean zegoen katarro handi batekin, bere emazte France-k hartu gintuen, asko balio zuen andrea. Gero hemen, Iparraldean, Bilafangen, «Hegoa» etxean tratatu dudana, Julianekin. Hemen hil zen, orain hiru-lau urte. Sikiatra ohean zegoen, maindire azpian zigarro bat erretzen! Oso zen gizon bizia eta gozoa! Soinez, Juan eta bi arrebak bezalakoxea, tikia. Kemena handia! Garai hartan asko aipatzen zen, dardarra sortzen zuen Parkinson. Francoren gaitz famatua, eta galdetu nion... hizketan ari nintzela pasa zen lapin edo untxi bat leihotik ikusten nuen zelaitxoaren alde batetik bestera!... ea egia zen Ajuriagerrak berak zaintzen zuela

Madrilera bidaiak eginez, ea egia zen. Eta beste zigarro bat izara azpian piztuz, irripar batean, esan zidan, berak zaindu izan balu dagoen baino hobeto egongo zela!

– *Nola egin zizuten kontseilari izateko proposamena?*

Arratsalde batez, 1972an zen?, Genevatik buelta egin eta laster, entregatu nituen *Alderdi*-ko lehen kopiak Lehendakari izan zenaren etxean, Aintzaneri, maketarako. Bestea etxera neraman zuzenketak egiteko. Eta Mikel Isasiren, orain EAJko idazkari ofiziala, Donibaneko etxetik pasa nintzen (Idazkaritza ez zegoen Beyrisen; Mikelen etxera joaten ginen, ni behintzat), uste dut Mikelek berak deituta. Aintzaneri emango zion enkargua, pasatzeko. Gogoan dut, ilunabarra zen, atea Mikelek ireki zidala, eta atean bertan, denborarik ez galtzeko –nik norabait joan behar nuen arratsalde hartan–, esan zidan, erdaraz (ez zuen euskararik egiten): «Aizu, enkargu bat zuretzat: ea Jaurlearitza kontseilaritza hartuko zenukeen, Alderdiarena, alegia»...

Ez nuen inolatan espero. Juanek ez zidan, ez bestek, honelakorik aipatu (Hemen esan nahi dut, ahaztu gabe, Juan Ajuriagerrak berak esan izan zigula askotan, Alderdiaren norma zela batere nahi ez duenari postuak eskaintzea, ez bila dabilenari!!). Neu lanean ari nintzen etengabeko joan-etorrian (batzuetan nire pasaportearekin, bestetan «taxistarena» egiten zigun atso zahar batekin, eta bere txakurrarekin!). «Emaztearekin hitz egin behar diat»... «Hitz egin ezak»...

Emazteak egun bat hartu zuen pentsatzeko: gauza asko behar zituen pentsatu burua zuen andre batek, etxea hemen, haurrak ere bai eskoletan!...

Eta hurrengo batzarrean, Bilbon, Luis Mari Retolazaren etxean, eman nion taldeari baiezkua, eta aritu ginen hizketan. Jarraitu behar nuen *Alderdi* egiten, noski. Orduan etorri zitzaidan burura Genevako bat-bateko aldaketa xelege hura, tartean galdera askoko bazkari hura sendagile izango zenarekin, honen ardurak: nire bokazioa, nire planak, nire egoera, eta abar! Eta, geroxeago, Irujori igarri nizekion erreferentzia batzuk... Eta gogoratu nintzen, Bengoa-Irujok izan zituztela elkarlanak Genevan. Ez ahaztu Irujo Espainiako Gobernuaren ministro izan zela, eta ezaguera asko Genevako zentro politiko internazionaletan... Esate baterako, joan berriak ziren Burgosko epaiketa eta Irujo juristaren ardurak! Ez nion inoiz galdetu zuzenean, baina susmoa izan nuen, Irujok atera ninduela Genevako lanetik orain egiten jarri ninduen lanerako.

Bestalde, sentitu nituen taldean bertan obstrukzio batzuk kasu honetan, kontrariedade batzuk...

Baina, beno, ez dut izenik emango.

– *Lana interior-ean egitea eskatu zizuten, ezta?*

Nire lehen kontaktua Leizaolarekin Baionan izan nuen, eta ez hemengo Delegazioan, egoitza txiki apal batean baizik, gero batzarrak egiten genituen tokian. Hemen etorri zen behin Dirassar laguna, *Sud-Ouest*-erako Jaurlearitzaren argazki ofiziala egitera, eta neuk ez nuen agertu nahi izan, klandestinitatean nengoela eta, nahiz eta Leizaola jaunak eskatu behin eta berriz. Beharbada berak eman zion Dirassarri etortzeko baimena. Ez nuen nahi izan, oraindik bestaldean bizi nintzelako, baina baita taldean izan ziren erresistentziek min eman zidatelako ere, eta desasosegu bat sortu nire baitan.

Baina, goazen aurrera. Ni Hotel Loustalot-en –edo antzeko izen bat; kezka sortzen zait orain, zeren gero batzuetan Kapa Gorri hotelera joaten nintzen–, gela txiki batean, eseri nintzen ohean eta esan zidan don Jesus Mariak nire lana *interiorekoa* izango zela; kontaktu zuzenaren berri hau beharrezko sentitzen zuela berak, eta lan polita egin nezakeela. Nik erantzun nion, nire aldetik ez nuela zalantzarik, baina emazteari hitz egin behar niola berriz. Ulertu zidan, noski, eta oso leial hitz egin zidan, ongi hartu baininduen.

Bazkaldu genuen, eta Hondarribira pasa nuen pelota.

Emazteak argi ikusten zuen zailtasun berria. Arrisku gehiago, noski.

Hala ere, konformatu zen, eta han joan nintzen berriz Bilboko batzarrerera. Eta, egia esan, ez dakit lehengo edo oraingo bigarren hau izan zen Retolazaren etxean. Nolanahi, adierazi nien aldaketaren diferentzia, baina onartu nuen...

– *Agur aldizkarian zerbait argitaratu zen zure izendapen klandestinoari buruz.*

Garai hartan hasi zen irteten *Agur* aldizkaria Bilbon (zentzu zabala du aldi honek, 1969tik 1973an bota ninduten arte), idazle eta sostengutzaile h-ren aurkako eta atzerakoi zirenak. Hauen artean nabarmentzen zena, gaur HBn dagoen Josu Arenaza haurren sendagilea. Ba hau zen lehen orrian deiak zituen txisme atal batean idazten zuena. Hemen agertu zuen, «txoritxo batek esan ziola» ni zerbaiterako izendatua izan nintzela. Garaia txarra zen, zaila, eta salaketa hau gaiztakeria handia zen. Batzuek sinistuko zuten, besteek ez. Baina egia zen Alderdiak, EAJ-PNVek, neu bere ordezkari izendatu ninduela Leizaolaren ondoan. Salaketa bat zen, eta gaiztoa. Bada, urtebete edo inguru gero bota nindutenean, *Agur* ikusten nuen Angeluko gure egoitza zen Beyrisko Villa Izarran sarrerako mahaitxo baten gainean, eta ez *Argia*, esate baterako. Hemen ikusten nuen argi asko bazela EAJ barruan korriente bat nire aurka, eta ez zen berria. Gero hitz egingo dut honetaz, diskretuki bada ere.

Baina gogoan dut garai hartan, behin, Donostian Mirakruzeko zubia pasatzen ari nintzela, erdigunerantz ni, espaloi beretik zetorren alderdikide ezagun bat (honez gero esan nezake, beharbada: Jose Estornes zen), eta ni argitsu agurtzen hasteko keinua egin nuen hartan bertan gurutzatu zuen errepidea eta hartu zuen gizonak beste espaloia. Harritu ez nintzen egin, baina mina eman zidan, bai. Eta hilabete batzuetara, ni oraindik Hondarribian, dei edin zidan telefonoz, eta edozer krudelkeria espero nuenean, zera esan zidan: «Martin, zer moduz? / Ondo / Bihar operatuko nautela esan nahi dizut.../ Sentitzen dut, ongi irtengo da dena / Espero dut, baina esan nahi nizun hau, ongi izan / Zu ere bai, azkar osatu zaitetz / Agur / Agur». Gure garai hartako giroaz zerbait esaten du honek. Horregatik aipatzen dut.

– *Joseba Rezola lehendakariordearen hutsunea bete zenuen Jaurlaritzan.*

Joseba Rezola bizi zela nik harreman handia nuen Donibanen. Gizon isila, diskretua eta leiala zen. Hau ez zen EAJko kontseilaria bakarrik, lehendakariorde ere bazen. Nik bere lekua hartu nuenean, ez zidaten ordekotza aipatu, batzuk baieztatu bezala. Nire aitaren laguna zen, aberri lanean elkar ezagutzen zutenak. Idazten genion elkarri. Behin, ni Northwestern-en nengoela, eskatu zidan txosten bat idazteko: irlandarrek nolako lanak egin zituzten bere politikarako Estatu Batuen dirua jasotzeko. Egin nuen, eta bidali

nion. Honez gero izango ahal duzu kopia, bestela, irtengo da oraindik nire paperen artean.

Honetaz bi hitz: behin, Garaikoetxea irten aurretik, hitz egin nion txosten honetaz, ni euskararen sustapenerako lanetan ari nintzela, eta, nahi bazuen, neronek presta nezakeela Ameriketara lan hau. Irakurri zuen txostena, eta beretzat nire egitasmo idatzia eskatu zidan. Egin nion, kopia hemen izango dut nonbait. Etorriko da dena. Baina ez zidan erantzunik eman. Egin nion eskaintza oso xumea eta praktikoa izan zen, hasieratik oso pertsonala zirudiena, baina hau hasiera zen, praktikoa, merkea: sekretaria bat eta egoitza bat. Hemendik irtengo zen dena bere bidetik. Honen ordez aparato handi bat sortu nahi izan banu, agian aurrera irtengo zen. Ez dakit. Ez da nire bidea inoiz honelakoa izan. Ez zait aparatorik gustatu. Baina utzi bazidaten, uste dut lan zuzena eta praktikoa, eta egiazkoa, lortuko nuela.

Ez zen posible izan, ba kito! Joseba Rezolarekin gaude berriz.

Meritu handiko pertsonaia maitagarria. Batez ere perlesiak jota pixka bat errendituta geratu zelako, baina beti zuzen buruan aberria eta bere lanak. Hau gertatu aurretik etorri zen Caracaserara, bidaia ofizialean, 1964an zela uste dut. Nik aurkeztu nuen prentsaurrean. Gizon apal eta zuzena zen. Bere emaztea, Aurora, laguntzailerik leialena, andre fina hau ere, espetxetako, klandestinitateko eta ihes aldiatako betiko laguna. Ezin daiteke bata bestea gabe aipatu! Oso gutxi aipatzen da, asko merezi badu ere.

Gizon hau ordezkatzek asko ukitu ninduen, bai. 1976ko abenduaren 26an hil zen.

– *Noiz arte izan zenuen kargu hori?*

Bada, esango dizut.

Leizaola jaunaren zertifikatua daukat aurrean, 1984ko abenduaren 15a, eta esaten du nola eta zergatik izan nintzen izendatua kontseilari, eta datak: 1972an izendatu ninduen, eta 1975eko ekaina arte aritu nintzen berarekin.

Gobernuko bilera gehienak Baionako delegazioan egiten genituen. Biltzen ginen Eusko Ekintza edo ANVko Gonzalo Nardiz, PSOEko Juan Iglesias Garrigos, besamotza (Iruñeko kartzelatik ihes egiterakoan galdua), Izquierda Republicanako Carranza, Lesakako zahartxo bat (gero Agustin Arakistain), Union Republicanako beste gazteagoa, eta EAJ/PNVko ni. Leku txiki-apala zen. Bazkaltzera, handik gertu zegoen jatetxera joaten ginen. Zerbaitegatik bazkaririk egiten ez zenean, Leizaola eta biok Beyrisera joaten ginen jatera. Hemengo konserje bizkaitarra kontrakoa nuen, zeren eta sarrerako mahaian jartzen zituen ni salatzen ninduen *Agur* eta /z-ren aurkako beste aldizkariak, eta askotan ez zen *Alderdi* ere ageri mahai gainean. Datu hauek islatzen dira nik bidali nituen errenuntziako hiru eskutitzetan, Lehendakariari eta EAJri, biei, bidaliak. Zoritxarrez, erdara izaten zen; ohitura hartua zegoen, mahaian erabiltzen zen hizkuntza. Neuk egin nituen ohar bi, baina hartua zegoen mania.

Giro honetan ez nintzen eroso sentitzen.

Leizaola jaunarekin, bai, ondo konpondu nintzen, eta ANVko Nardizekin ere bai.

Juan Ajuriagerrarekin hitz egiten nuen honetaz, baina bazen besterik garai hartan. Aldaketa hasi zen Carreroren hilketarekin!

– *Kontseilari zinela gertatu zen Carrero Blancoren hilketan.*

Hegoaldetik kanporatuta Donibanera heldu (1973.10.19) eta bi hilabete justu gero, ni familiarekin oraindik Sopitte kalean bizi nintzela, jaitsi nintzen goizean Mikel Isasiren etxera, beti bezala, eta ikusi nuen hau telebistaren aurrean bakarrik hizketan ari zela: «¡Que han matado a Carrero! ¡Qué hostia le han metido!»... Eta egia zen, han ikusten dut kotxea teilatuan eta telebista negarti bat! Deitu nuen Parisera eta hitz egin Lehendakariarekin, gero Bilborekin, nik uste, nahiz eta telefonoarekin oso kontuz ibiltzen ginen zentsura dela eta... Honela joan zen eguna (1973.12.20), baina gaez etorri zen Mikel bera nire etxera esatera: ETakoak etorri zaizkiola etxera pistola eta guzti, eta nahi dutela hurrengo eguneko lehen hegazkinera, Parma-Miarritzera, joan beraiekin, Mikel bera eta ni, biok, Lehendakariari zerbait firmaraztera, zeren eta, nonbait, honek prentsa frantsesari esan zion ETak ez zuela honelako hilketarik egin, euskaldunek ez dutelako honelakorik egiten-edo, eta ETak hori errektifikatzea nahi duela egunkari bertan emandako hitzetan! Gogor!

Lehendakaria jakinaren gainean jarri eta joan ginen biok, ETako taldetxo batekin Parisera.

Baina hau ez dut berriz esango. Leizaola hil zenean Sabino Arana Fundazioan egindako omenaldian irakurri nuena oso justu egina dago, bai, eta handik hartuko duzu, Joan Mari, guztia.

– *Zernolakoa zen kontseilari lana, erantzukizun aldetik?*

Ofizialki Euskadik zuen erakunde bakarra zen Jaurlaritzak. Mexikorentzat, ofizialki, Errepublikarekin batera, Eusko Jaurlaritzak izan zen legez bakarra. Delegatuak zituen Europako herri batzuetan eta Amerikan. Hemen oso errespetatuak ginen euskaldunak eta Agirre edo Garaikoetxea etorri zirenean ia ofizialki hartuak eta erabiliak izan ziren. Francoren enbaxadak kezkatzen ziren beti, baina ez zieten kasu handirik egiten. Gorde zuen Eusko Jaurlaritzak, tradizio batetik, legaltasun apur bat, batez ere Agirre bizi zenean, baina baita Leizaolarekin ere.

Harritzekoa da, bestalde, euskaldunak Frantziaratz zirenean zenbat hurbiltzen ziren Delegaziora bisita bat egitera. Galde egiozu Santamariari zenbat aldiz joan zen Agirre bisitatzen, eta informazioa gurutzatzen, bere garaian! Beti genuen jendea hemendik han Parisen edo Baionan.

Nik ez dut hau gehiegi puztu nahi, ez da horretarako, baina euskaldunok, katalanak ez bezala, gorde genuen Jaurlaritzaren bitartez erakunde sinboliko handia. Katalanek askotan aitortzen zidaten hau. Bestalde, Madrildik ere joaten ziren pertsonalitate ez ofizialak bisita hauek egitera.

Gogoan dut, ni oraindik Jaurlaritzakoa ez nintzela, bidali zidatela enkargu bat: ezaguna den Jose Luis Abellanez («Taurus» eta abar), *El exilio español de 1939*-rako, euskal exilioa kontatzeko konfiantzako idazlea behar zuen Euskal Herrian, eta hala jaso nuen Irujoren deia eta Abellanez bisita Hondarribian. Nire *Sintesia* idatzi nuenean, lagundu zidan.

Bestalde, politika aldetik kontaktu internazionalak asko egin zituen bere bizitzan, batez ere Burgoseko arazo larrietan. Eusko Jaurlaritzak denbora askoan zerbait izan zen; kontuan eduki, Irujo Errepublikako Ministroa izan zela eta Errepublikako pertsonaiek

gorde zutela pertsonalki Gurutze Gorriarekin Genevan, eta hau bezala besteak, kontaktu pertsonal asko.

Nire denboran, ni nintzen Leizaolarekin Jaurlaritza ordezkatzeko genuenak, Alderdia eta Demokrazia Kristaua, Frantziar denbora batean eta gero Italian. Espainian eta Euskal Herrian, batez ere hemengoak, noski, grebak eratzeko zirenean, asko kontaktatu zen gurekin eta Alderdiarekin. Polizia frantsesaren aurrean bagenuen kontaktu ia ofiziala. Gogoan eduki azken Frankismoan Polizia ez zela gure mutilekin ia sartu ere egiten, ezikusia egiten zutela. Hau ahazten da batzuetan. Gogoan dut nola ni heldu nintzenean hemendik botata, hartu ninduen goiz batez Nardiz kontseilari beteranoak eta eraman ninduen Poliziako buruarengana Baionan eta ordubete iraun zuen nire presentazioak. Galdetu zizkiguten nola ikusten genuen Frankismoa eta fitxa berezi bat egin zidaten niri. Hau Paris mailan ere bazegoen. Politika zen honela garai zail hartan, eta laguntza behar zenean lortzen zen askotan.

Euskaldunon seriotasun ofiziala zen Jaurlaritza, urte askotako kontaktua eta esperientzia. Ez dakit nola konpontzen ginen, baina bilerak sindikatuekin, ELA nagusiki, baina baita UGTkin ere, eta beste, bagenuen beti zerbait. Alderdiak, EAJK, zuen gure prioritatea, noski, hurbiletik, baina gainontzeko alderdi eta sindikatuak ere kontu handian eduki behar genituen gure erabaki guztietarako.

Bigarren edo hirugarren mailako politika zen gurea, baina ahalegintzen ginen hitz egiten, laguntzen, ahal genuen moduan. Leizaola beti prest zegoen laguntza bat emateko. Nik honela ikusi nuen beti.

Beno, beharbada irtengo dira gero gauza puntualak, baina orain orokorrean burura etortzen zaidana diotsut, zure galdera gehiagoren zain.

– *Nola moldatzen zinen Estatu espainolean bizi izanik?*

Nik etorri eta hilabete batzuetan ez nuen ofizialki zubirik pasa. Ez nuen harantzako interesik erakutsi nahi. Pasaporte venezuelarra nuen, Iparraldera hiru bisitarako ematen zidaten bisa, hiru hilabeterako! Tantaka dena, ikusten duzunez. Ahal nuen naturalen egiten nituen bidaiak, norbaitekin bazen hobe (Isidoro Fagoagarekin!, semeren batekin, andrearekin). Zubian ezagutzen ninduten, batzuk ondoegi, zorrotz, eta beste batzuk seilatu gabe uzten ninduten. *Alderdi* egiten jarri nintzenean, ez zitzaidan gustatzen hilaren egun beretsuetan pasatzea, periodizitatea markatzearen kezka.

Batzuetan Anamarik pasatzen zituen probak. Gero, Leizaolarekin jarri nintzenean, egunak pasatzen nituen han. Gauza berria zen hau. Ez dakit konturatzen ziren nik pentsa hala!, kezka, beti! Orduak, normalak, lasaiak, nahiz eta gaez behin pasa behar izan nuen. Atso zahar batekin, eta bere txakurrarekin!, pasa nintzen batzuetan. Ezagutzen zuten, eta seilatu gabe pasa izan naiz. Baina, ez ote zuten andrea gehiegi ezagutzen!?... Kezka hau sortu zitzaidan.

Nolanahi, 1973ko urrian bota ninduten, eta 1976ko iraila arte ez nuen Hegoalderako bidaiarik egin. Bitartean alaba Itxasok, Bilborako joan-etorrian, Deustuko zubian, auto istripu larri bat izan zuenean pasatzeko egon nintzen, baina nire andreak ez zidan utzi.

Anamari zen maiz pasatzen zena, kotxe berean!, eta ezaguna bera egin zen. Beno, honez kanpo, galderarik baduzu, esan.

Baina jarrai dezadan Hondarribitik begira oraindik, 1973ko urriaren 18a arte, gure munduko giroari dagokionez zerbait.

Hasiak ziren autopistaren zati bat egiten; Bilbotik hasi zirela uste dut. Nola nahi, nik ez nuen zatirik estreinatu oraindik bota nindutenean. Asteroko bilerak, gehienak Bilbon egiten genituen, eta kostako bide luze, akabaezinak, egiten genituen, batez ere bueltakoak, goizeko ordubiak aldera. Goardia Zibilaren parejak ikusten genituen bidean, baina ez genuen sekula arazorik izan. Gogoan dut behin Hondarribiko espigoian gaeuz bueltatxo bat ematera irten nintzela, arnas hartzera, argirik ez zegoen orduan hor, bat-batean aurrean argi bat piztu zitzaidan eta: «A dónde va usted?!», esan zidan; pareja zen, nik batzuetan gaeuz Butroi pasealekuan ikusten nuen goardia zibiletako bat, oraindik etxaurreko, eta goardietarako kasetatxoak zutik zeuden... «He salido a tomar el aire, vivo en el paseo Butrón»..., eta utzi zidaten joaten. Egia esan, oraindik ez zen laster sortuko zen giroa hasi...

Hara garaiko eskema txiki bat:

Ni 1969an heldu nintzen. Ordurako Txabi hil zuten eta Manzanas; 1970ean Burgos, Argalak aipatzen duen 6. Asanblada, 1971ren azkenean 110 preso ditu ETAk, ETA indartzen da Egi Batasunarekin, eta Txikia 1972an eta Goikoetxea hiltzen dituzte, Posada hiltzen dute 1974ko apirilean, 1975eko apirilean Estado de Excepción delakoa sortzen da, irailean Txiki eta Otaegi hiltzen dituzte, «Urte gorriak». Hauek dira momentu batzuk, perspektiba apur bat izateko.

– *Leizaolarekin nolako harremana izan zenuen?*

Leizaolarengana Parisera egin nuen lehen bidaia, ni Hondarribian bizi nintzela egina izan zen. Data ez dut gogoan, baina gainontzekoa, bai, noski. Ez nintzen aurretik 48 rue Singer, XVI-an inoiz izan; esan nahi dut, kontseilari izendatu aurretik; sarreran, eskuinetara, Jose Mari Azpiazu idazkaria zegoen, gizon apala baina langile bizkorra. Honek bultza ninduen, erretirokoan, Gasteiztik nire kontseilari izandako hilerokoa jasotzeko paperak egitera!, eta hil zenean, bere semea etorri zitzaidan bere paper guztiak ekartzera, familia argazki eta guzti, aitak eman zion enkargua betez, eta paper hauetako bati esker lortu nuen Irujori eskainitako liburuxkan Lehendakari Agirrereren heriotza pixka bat argitzea. Agirre lehendakariak konfiantza osoa zuen gizon honetan jarria, eta beti leial portatu zen denekin.

Bada, Azpiazuk hartu ninduen eta eramanez, ezkerretik, pasilotxoaren azkenerantz... baina heldu aurretik irten zitzaigun bidean gure ezkerrean zegoen despatxutik don Manuel Irujo, eta hartu ninduen besotik eta sartu nahi izan zuen nirekin batera Lehendakariaren despatxura, hau atean zain zegoela, eta honek ez zion sartzen utzi!, ezetz: «Usted espere a que salga»..., eta atea itxi zion. Anekdotak xume bat da, baina ematen dut bi gizon handi hauen pertsonalitatea erakusten duelako: bata, don Manuel, espontaneo eta bizia, eta don Jesus Maria, berriz, hotza eta formala; honek gauzak erreglamentuz egin nahi zituen eta hark, berriz, zetozen bezala bihotz berroz. Ikusi ditut bi gizonak eztabaidan maiz, honelatsu, baina inoiz elkarri zor zioten errespetua, eta «zu»a, galdu gabe, nahiz eta bizi guztia elkarrekin bizi izan! Kostako da honelako portaerak gaur ikusten.

Leizaola jaunak bere eserleketik formalki hartu ninduen, eta esan zidan elkarrekin bazkalduko genuela; gero hartu ninduen eta don Manuelena eraman ninduen berak, eta gero, eguerdian, bazkaritara, ez bidez Azpiazu formalki aurkeztu gabe. Bidean, interes handia jarri zuen dendetako erakuslehoetan, eta laster konturatu nintzen niri ari zela janarien prezioak erakusten, eta sardina lata bakoitza zer kalitatekoa zen eta abar nirekin komentatzen. Hau izan zen gure exilioko Jaurlaritzak eman zidan lehen lezioa! Lehendakariak berak behin baino gehiagotan egindako aukerak ari zen niri pasatzen! Delegazioaren inguruan prozesio luzea egin eta gero heldu ginen, azkenean, bazkaritara; lasai eta ongi egin genuen, ez garesti!, baina duinki...

Une honetan aipa nezake, datu bezela, Leizaola lehendakariak erakutsitako joeretako bat: tren geltokietako jantokiak gustatzen zitzaizkion, eta behin baino gehiago esan ere egin zidan zein gustoko zuen hau! Ez zela garesti jaten, aukerak ongi eginez gero, eta jana freskua izaten zela, mugimendu handia zegoelako, eta azkar zerbitzatzen zutela ere!

Arratsaldean etxera joan zen zuzenean, zer bait idatzi behar zuela. Aspaldi alargundua, don Jesus Maria alaba ezkonduetako batekin bizi zen. Gero, bere lan osoak bildu nizkionean, Sendoa-n, konturatu nintzen zenbat idatzi zuen, eta euskaraz asko! Eta ni etxeratu nintzen trenez, joan bezala.

Pariseko hurrengo egonaldiez aipatu nahi dut, gauean, Delegazioko konserjeak eta bere emazteak (Alberdi senar-emazteak, Plazentziako ELAko leialak) egin zidaten ohea denbora batean Delegazioko enfermeriako (errefuxiatu euskaldunentzat jarri zuten) mahai edo gaixoak etzateko armatoste gainean.

Hemen lo egin nuen orduan egin nituen egun batzuetan. Eta Azpiazu haserre! Eta hurrengo bidaian, niri ezer esan gabe, inguruko hotel batean erregistratu ninduen, eta bertan lo egiten nuen. Ikus ekonomia! Hemengo numeroak ematen zituena Andoni Urrestarazu zen: Baionako delegazioan egoten zen, numeroak eramaten, eta noizean behin Parisera etortzen zen hemengoak hartzera.

Poliziak Hegoaldetik bidali ondoan ere, jarraitu nuen *Alderdi* egiten eta Leizaolarekin lan etengabea, Parisen, Baionan eta Donibanen. Gauzetako bat, Lehendakariaren Gernikako agerraldia Mikel Isasirekin batera prestatzea izan zen. *Alderdi*-n 1974ko apiril-maiatzean agertu ziren Euskadiko Jaurlaritzako Kontseilu kontsultarako lehendakari zen Gabriel Goitiak eta bazkarian Lehendakari jaunak berak Donibanen, esan zituzten hitzak.

Beraz, hau da data.

Hor daude hitzaldiak eta berrietan informazioa.

– *Jose Antonio Urbiolarekin izan zenuen orduan harremanen bat.*

Lehen esana dut, hau zela neuk Nafarroan nuen kontaktuetako bat. Behin joan eta taldea Café Iruñan aurkeztu zidatenez gero, hau zen bilatzen nuena, batez ere. Gero jakin genuen HBra pasa zela, eta oso aktibo ikusten genuen prentsan lan honetan abokatu bezala HBko jendea defendatzen. Ni Jaurlaritzan nengoenez, ez nintzen honetaz gehiago arduratu. Baina Iparraldera bota nindutenetik laster-edo, egun batean esan zidan Mikel Isasik Urbiola etorri zela bere emaztearekin, Iruñetik ihesi bezala, Poliziarekin arazoak izan eta gero. Neuk esan nion Mikeli, arazoekin bazegoen, geuk

hurbildu behar genuela beregana, jakin zezan, EAJ hemen dagoela, eta zerbaiten beharra bazuen... Eta, hala, Mikelek lantxo baten laguntza ere eskaini zion, behar bazuen. Eta bai, hartu egin zuen, behar zuelako. Hitz egin nuen beragaz, eta esan zidan Venezuelara alde egin nahi zuela. Eta bere emazteak, Zineaz arduratzen zen, nahi zuela nirekin hitz egin Venezuelarako izenen baten erreferentzia eman ahal banion. Hala etorri zen Sopitte kalera eta hitz egin genuen, nire emazteak ere eman zizkion bere inpresioak. Eta honetan geundela, esan zidan Don Manuel Irujok: «Ugalde, cómo ve a Urbiola?» / «Lo veo preocupado, es el momento de echarle una mano» / «¿Qué mano?» / «¿La que podamos... o la que él pida?» / «¿Sabe usted lo que quiere?» / «Si, ir a Venezuela con su familia, salir de esto por ahora» / «Yo quiero a su padre desde siempre, y al chico... ¿Podemos arreglar una comida juntos, usted y los tres?» / «Claro».

Hala bazkaldu genuen Donibaneko jatetxe diskretu batean. Hala, jakin genuen, Urbiola ez zegoela HBrekin pozik, hala ere ez zuela Alderdira itzuli nahi, eta irtenbidea Venezuela zela. Ulertu genuen dena, eta eskaini genion ahal genuen laguntza. Neuk Venezuelako erreferentziak eman nizkion parejari.

Hau zen egin genuena, errespetu osoan bere alde. Ikusi dugu orain Alderdira itzuli dela, eta lanean ari dela.

– *Teodoro Agirre eta Jose Mari Lasarte hurbileko lankide zenituen.*

Oraindik ez dut aipatu, baina Jaurlearitzak *Interior*-ean, Hegoaldean, zuen Delegatu Nagusia, Teodoro Agirre zen, Lehendakari Agirreren anaia gazteena.

Honekin eta Jose Mari Lasarterekin egon nintzen Eibarren, San Sebastian Hotelean (edo honen konpainia berean), ni Poliziak etxean jaso ninduen bezperako gauean, Nicolás Redondo eta Enrique Múgica-rekin batzartuta eta afaltzen.

Teodoro Agirre jauna oso zen gizon diskretu eta isila. «Ni etxean bertan naiz klandestino», esaten zidan maiz. Ofizinako materiala saltzen zuen denda bat zuen Amara-ko kale nagusian. Hara joaten nintzaion batzuetan. Ez zen sekula negoziante izan. Eskerrak bere sozinoa, gazteagoa, negozioaz arduratzen zen. Oso gizon atsegina zen. Lehendakaria gogorazten zidan, ba zituen honen hitz egiteko moduak. Bada, Jose Mari Lasarte eta Teodoro Agirre koinatuak ziren. Teodoro Lasarteren arrebarekin ezkondua zegoen. Eta, zoritxarrez, biak gaitz beraz, kantzerraz, joak zeuden. Bazekiten, eta ez zuten behin ere honetaz hitz egiten. Dignitate handiaz zeramaten bere karga latza, eta gogoan dut, ni bota eta Donibanera ikustera etorri zitzaizkidanean banekien beharbada bere elizkizunetara etortzerik ez nuela izango... Orain begiratzen dut Auñamendin... Ni 1973ko urrian bota ninduten, Jose Mari Lasarte 1974an hil zela dio, hilabete batzuk gero. Dakidana da ez nuela, ezta Teodoro Agirre ere, gehiago ikusi.

Estatu espainiarretik bidalia

– *Poliziak nola bidali zintuen Hegoaldetik?*

Hilabete bat edo bi aurretik jaso nuen Madrildik dei bat: kazetari bat zela, nirekin elkarrizketa baterako hitz egin nahi zuela, eta aipatu zidan lagun amankomunen bat, orain gogoan ez badut ere. Nire arazo nagusia zera zen beti, diskrezioa, kontuz!, baina

efikazia! Elkarrizketa bati muzin egiten banion, nire lanak ez zuen ezertarako balio!... Beraz, baietz esan nion, lehen telebista alemanekoekin eta beste egin nuen bezala. Taktika orokor bat nuen: zetorrenari polizia balitz bezala hitz egin! Eta hala onartu nion kazetari honi Donostiako kafe batean, Avenidan dagoen «Gaviria»n. Gizon gaztea zen, berrogei bat urte. Berak ere diskrezioa nahi zuen, ulertzekoa!, eta neronek ere ez nion galderarik egin. Orokorrean ibili zen: nola ikusten nuen erregimena eta etorkizuna demokraziaren bidean eta abar. Nik diskretuki, ez nion gure datu bat ere eman noski!, baina asmoak denak bota nizekion demokraziaren beharraz, frankismoan nituen itxaropenak. Honetaz, esan nuen, alderantziz esango banio ez lidake sinetsiko! Hura izan zen nire jokabidea, euskaldunok sortu nahi genuen askatasun biderako itxaropena eta nahitaezkoa. Ezer berririk ez, beraz, bakarrik konfirmatu berak zekiena. Ez besterik, ez gutxiago. Nire asmo minimoa, baina itxaropentsua, bota nion.

Eta handik aste batzuetara egin genuen UGT eta PSOEko buruekin, esandako Nico Redondo eta Enrique Mugicarekin, batzarra Eibarren. Gaia: politika orokorra, greben betiko asmoak –zituzten, eta genituen, asmoak– gurutzatu. Gu ordurako Leizaolaren Gernikara joatea, hemen agertzea, hitz egiten hasiak ginela uste dut, baina nik ez nuen, noski!, ezer esan. Mugica, «arin» bat zelako iritsia jaso nuen etxean. Redondo ez. Eta hala konfirmatu da geroztik.

Ez genuen isilpekorik aipatu, baina informazioa gurutzatu bai. Komeni zen orokorrean gauzak nola zeuden jakitea erakundeetan.

Hala, 18 goizean goiz jaiki eta idatzi nuen informe luze bat, nireak gehienetan ziren bezala, Leizaola jaunarentzat, arratsaldean bidaltzeko. Honelakoetan, Leizaola etortzekoa, edo ni joatekoa, ez banintzen, telefonoz aurreratzen nion interesa zuen edozer gauza, eta informe idatzia hurrengo egunean han zuen postaz. Honela funtzionatzen genuen. Lana egin eta mahai gainean utzi nuen. Eta bazkaldu genuen emazteak eta biok, ordubete barru erreparatxo bat testuari eman eta bestaldera eramateko asmotan.

Gogoan dut ongi nola lortu nuen neronek kopiak egiteko metodo bat; oso zen oraindik lana ematen zuena, baina erabiltzen nuen. Ez dakit kasu honetan kopia atera nuen edo ez, presaka banebilen (edo komeni ez bazen) ez bainuen egiten. Nolanahi, ni kasu honetan etzana nengoela etorri zitzaidan emaztea, esaten, bi gizon zeudela nire zain, saloian, nirekin egon nahi zutela. Galdetu nion ea langelara sartu ziren!, ezetz, bada nirekin zeuden bitartean bera sartu eta mahai gainean zeuden koartilak kolkoan gordetzeko!. Eta han agertu nintzen, ea zer nahi zuten, gauza argi bazegoen ere! Gizonak zutik zeuden itsasora begira... Batek esan zidan ea lagunduko nien, poliziak zirela. Ez, ez, arroparik ez!, hitz egin nahi zutela bakarrik. Eman zidan andreak txaketa bat eta irten ginen.

Kasu honetan, hurrengo egunean, 24 ordu gero, bota nindutenean Hendaiako zubitik barrena, «Broka» hotolean sartu eta ahal izan nuen azkarren, ez dakit zein idazmakinan, eta kopiarik gabe!, honen damu izan naiz beti, bero-beroan eskutitz luze bat idatzi nuen, norbaitek jakin zezan gauzak nola gertatu ziren, eta Venezuelara, Iñaki Zubizarreta arkitektoari, alderdikideari, bidali nion. Honela irten zitzaidan. Venezuelako nire jendeari jakinarazi nahi nion zer eta nola gertatu zen. Ez dut uste, eta hau da harritzekoa, Leizaolari kopia bat bidali nionik oraindik. Gero egingo nion

informea, beti bezala, baina une horretakoa honela gogoratzen dut. Geroztik, Donostian bizi den Iñaki Zubizarretari galdetu izan diot ea jaso zuen. Ez da gogoratzen, eta inon badago idatzi hau, «Alderdi egongo duk». Beraz, Joan Mari, hau da gogoan dudana: baliteke Lehendakari Leizaolaren artxiboan kopia, edo nire informea, egotea, Caracaseko EAJn geratu eta egotea, edo nire eskutitzen artean aurkitzea arrastoren bat. Pena litzateke freskura hartan egindakorik ez egotea.

Baina hau esan eta gero, noan gertatutakora.

Igogailuan hirurok jaitsi ginen, eta ni aurretik nindoala ikusi nuen etxeko ate aurrean kotxe bat bi gizonekin, eta aurrean zegoenari galdegin nionean non joan behar nuen, hartu ninduen atzapar gogorrekin eta atzeko aulkian sartu ninduten! Banekien zertan zen nire patua hemendik aurrera! Atzean joan ziren etxera sartu zirenak nirekin, eta ikusi nuen gure atzetik zetorrela Hondarribiko, Fuenterrabiako!, komisarioa (lehen Eibarko polizia izandakoa eta nirekin gaizki portatu ez zena!) bere kotxetxoan. Zeren eta oraindik Hondarribian komisario bat zegoen, Irunen mende, noski, ikusten denez. Laster aldatu zen zirkunstantzia hau, baina hartan oraindik hala zen. Hartu zuen kotxeak Irungo bidea, Hondarribiko komisarioa atzetik, eta Irungo mugara heldu zenean ezkerretara hartu zuen, errepide azkarra hartzeko... eta pentsatu nuen zuzenean zubira gindoazela, Hendaiara (lehen Behobia aipatu dut, eta oker, zeren eta Hendaiatik atera ninduten!), baina errepide azkarrean metro batzuk egin eta jaitsi ginenean, ezkerrean Hendaiara bidea hartu beharrean, eskuinera egin zuen, Irungo komisariara! Plazan geratu eta hartu ninduten, dudarik bazen!, indarrez. Sarreran zegoen mahaian nire gauzak uzteko eskatu zidaten mahaiaren karguan zeuden polizia uniformatuak (orain arte zibilez jantziak ziren, noski), utzi nituen (eta zorte ona izan nuen, esku-muturreko erlojua utzi zidaten ahaztuta; pasa nuen gauerako ordua emateko lagun bat izan nuen), eta beherako, ziegako, bidean zegoen beheko bizitzako erretenean, mahaia berriz eta bizpahiru polizia uniformatuak; hauen esku utzi ninduten. Hemen esan zidan mahaian eserita zegoenak eseritzeko, eskertu nuen, eta honetan esan zidan zutunik zegoenak: «¿Usted qué hace?» / «No sé, me han traído» / «¿Pero, en qué trabaja?» / «Soy periodista» / «Ah, claro, escriben cualquier cosa...; ¡¡¡porque esto viene de Madrid!!», izan zen bere azken iruzkina.

Ordubete edo eduki ninduten han, eta gero entzun nuen: «Que lo bajen!», eta polizia jantzi batek jaitsi ninduen beste eskailera maila bi edo. Eta lurpeko argitan zegoen plazatxo bat bezala, errejez inguratua, bakoitzak bere atea eta ipurtargia zuela. Hemen sartzen zituzten, onenean ere, mugan harrapatutako portugesak, eta niri esan zidan: «Métase en la que quiera» / «Quisiera orinar...» / «Ahí tiene...», eta mendixka bat kaka zegoen tokia erakutsi zidan. Egin nuen, behar nuen, eta itzuli nintzenean esan zidan haserre: «¿No sabe tirar de la bomba o qué?». Egia esan, ez zen beharrik, mendixka bat zirudien zikina ez zuen urak eramango!, baina egin nuen esandakoa eta azkenean garbien zirudien kalabozora sartu nintzen: zementuzko bankoa edo ohea besterik ez zegoen, lau bat metro karratu izango zituen, eta itxi zidan atea atzetik. Hormak kakaz zikinduta zeudela ematen zuen, oso zikina, arkatzez eta hatzaz idatzitako zerrikeria asko eta argi apal bat goian. Katua sartzeko adinako leiho txiki bat zegoen han goian. «Kris-kras», norbaitek ireki zidan atea leihatila bat zeukan, ni zertan nengoen ikusteko. Hau gau osoan orduero edo ireki zidaten, eta ni erne ikusi ninduten, noski, hotzak jota

(1973ko urria zen, 18 zituen, eta hotz egin zuen gau hartan, eta, bestalde, Venezuelako Iraultza demokratikoaren urteurrena!, ez zait ahaztuko), mugitzen... Ez zegoen zementuzko banku hartan berokia izan zen zati zikin bat besterik. Sarreratik esan nion: kostako zaik nire gorputzera igotzea! Baina goizaldera, leher eginda, gozoki hartu nuen lepoan bufanda bat bailitzan!

Goiza noizbait egin zenean, bederatzietan edo (eskerrak eskumuturreko erlojuari nekien noiz zen, niretzat oso inportantea izan zen irauteko) sentitu nuen nire emaztearen ahotsa, eta poliziarena atzetik. Nonbait, andreak hitz egin zuen Venezuelako enbaxadorearekin, eta honek esan zien, gero jakin nuenez, zerbait bazuten nire kontra, legeak dioen bezala, botatzeko Frantzia-ra, baina kartzelarik ez erabiltzeko. Kafesne beroa eman zidan andreak termoan eta laster irtengo nintzela; bitartean jakin nuen nire paperak Elbirita lagunaren oilotegian zeudela lasai gordeta (ez naiz gogoratzen itzuli zizkidaten!!) eta nire lankideen berri txarrik behintzat ez zela; hala lasaitu nintzen. Ez bainekien ezer. Eta, niri galdetu ez bazidaten ere, nire EAJko kideen ardura nuen.

Hamaikak aldera edo igo ninduten gora, eta itzuli zizkidaten nire gauzak. Irungo polizia burua desenkusatu zitzaidan, eta esan zidan etxera joateko bazkaritara eta arratsaldean, esan zidan ordua, Hondarribiko komisarioarekin etortzeko, Zubiko Komisarioak berak lagunduko zidala zubira legez dagokidan bezala irten arazteko.

Izenik ere ez naiz gogoratzen, baina oso ezaguna zen gizona, eta arratsaldean, irten aurretik, komisaldegia iren ondoan dagoen kafetoki txiki batean hartu genuen elkarrekin kafea, eta lagundu zidan zubira eta agurtu ginen bertan, sinatu nuen papera. Venezuelari gauza asko zor dizkiot. Oraingoan, kortesia hau ere bai!

Ni, bitartean, ez nintzen etxean lo egon: ez nuen telefonorik erabili, baina kotxea hartu eta Donostiara joan nintzen berehala, utzi nuen urrun eta kontu handiz (kotxez ez dakit, izan nituen dudak, baina oinezkoan ez), joan nintzen Joseba Leizaolak lan egiten zuen Marketen injinerutzako plano lantegira, Londres hoteleko inguruan, eta eman nion kide bati zor nion informe hitz egina, jakin zezan zer pasa zen. Honen bidez jakin nuen ez zitzaizela ezer pasa. Lasaitu ninduen honek. Noiz eta gero berri gutxi izan nituen hauen bitartez. Ez dakit bisita bat egin zidaten, Ajuriagerraz aparte. Ikusi genuen, noski, elkar, baina ez nire etxean.

«Broka» hotelean eman zidaten Unamuno bere desterruan bizi izan zen gela. Beste askori ere berdin esango zieten apika! Hona igo emaztearekin eta hau etxera eta haurretara joan eta gero, afaltzen ari nintzen. Nestor Basterretxea etorri zitzaidan agurtzera, eta bide batez galdetu zidan ea zer iruditzen zitzaidan, berak ere geratzeko asmoa zuela, badaezpada ere. Nirearekin zerikusirik ez zuen, eta esan nion, hobe zuela orain etxetik ez mugitzea, zeren eta ni atera eta Nestor etxetik irten eta Hendaia-irratzen bazen, bere burua salatzea izango zela. (Eta ez dakit zergatik!) Bere kaltetan. Ezeren zain ez bazegoen, behintzat. Ezetz. Beno, orduan afalduko genuela elkarrekin eta lotara etxera. Eta hala egin zuen.

Astebete egon nintzen Hendaian, nik uste, eta rue Sopitte-ko etxebizitza nire emazteak aurkitu zuen Joseba Rezolaren alarguna eta Lezo zirela medio.

Hitz egin nuen telefonoz Leizaola jaunarekin. Gero Ajuriagerrarekin eta beste. Jarraitu nuen aldizkariarekin. Honela amaitu zen nire Hegoaldeko klandestinitatea.

– *Zer bizimodu egiten zenuen Iparraldean?*

Sopitte kaleko etxebizitzan hilabete batzuk egin genituen. Hemendik hasi zen Ainara, alabatxoa, Saint Thomas, edo aurrena Saint Marie-ra, joaten. Alaba zaharrena Madrilen hasi zen Arte Ederrak egiten eta gero Bilbon; hemendik astero ekartzen zuten. Semea dagoeneko Exeter-en egongo zen, Venezuelako bekarekin. Hondarribiko etxea alokatu nahi ziguten mezua jaso genuen, lagun batek bidalia. Hori duk etxerik gabe uzteko presa! Nik Lehendakartzatik jasotzen nuen soldata, ez handia, baina bizitzeko laguntza. Heldu eta sei bat hilabete gero edo, Lezok egin zigun etxebizitza txiki bat (HLM) Urdazuri auzoan erosteko proposamena. Eskatu genuen, Jose Mari Lasarteren bidez Donostiako Kutxan mailegua hipotekan eta paperak egin bitartean nire lagun Iñaki Zabalak aurreratu zigun dirua. Eskerrak denei.

Hemen bizi zen, gertu, Peixoto, eta etorri zen hondartza ingurutik bizitzera Santi Brouard. Gogoan dut nola goiz batez etorri zitzaidan Bilbotik bisitara haurrak ginela Donibane Garazin lagun egindako, eta jarraitu Venezuelen, adiskide on bat: Imanol Anasagasti, dagoeneko hau Lekeition Santirekin lagun egina (Kexa zen Imanol, bestalde, hau euskara dela eta oso gogorra izan zela berarekin, euskaldun ez zelako kuadrilatik kanpo utzi zutela-eta, eta Santik egin zidan azalpena: «Esan nion, euskaraz ikasi eta etorri hadi, baina kuadrila ez dut erdaldunduko hik euskara ikasteko indarrik ez dualako!». Eta Imanolek ulertu zuen). Eta goiz hartan, beste bilbotar batzuk ere lagun zirela igo ginen Peixotoren etxera Oteizarekin hark egina zuen zurezko eskultura bat ikustera. Eta gustatu zitzaion Jorgeri. goraipatu zuen!

Hau etxe berrian lehen urte barruan izan zen.

– *Beldurra nabari al zen, giro politiko nahasia zela eta?*

Une oso delikatua zen hura; oso zailak ziren uneak pasa genituen. Urdazuri auzoan bizi ginen Peixoto, Santi, geu. Gauetz patruilak ibiltzen ziren kotxez, baina zaila zen jakitea noren aldekoa zen. Behin, beheko bizitzako Loustalot frantsesa (Pau inguruan bizi zen eta hau bigarren bizilekua zen) etorri zitzaidan esaten berak aurre egin ziola bart behean geratu zen kotxeari, eta alde egin zuela. Santiri esan nion hurrengo egunean, gertatua, eta esan zidan bera zaintzera zetorrena zela, zeren eta bazekiten Santi bota nahian zebiltzala... Ni isilik geratu nintzen, begira-begira, eta esan zidan jarraian: «Ni beldurtzen nauena ez da heriotza, gaiztakeriaz jipoi handi batez baldatua uztea baizik, betirako. Honi diot beldur»... Hau zen Santi Brouard. Baina geroxeago helduko da beste une bat. Oraingo, eta hau 1973-74ren ingurukoa izango da, hasiak ge. nituen hilen mezak Sokoan, Piarres Lartzabal negarrez hizketan!, oso meza gogorak; han izaten zen Monzon bere emaztearekin eta beti Jauna hartzen zuen. Anamarik eta biok ez genuen hutsik egiten. Bestaldetik jendea etortzen zen, batez ere hilaren familiakoak, mugan geratzen bazituzten ere.

– *Santi Brouard adiskide izan zenuen.*

Garai hartan eskatu zidan Santi Brouardek, ea EAJ/PNVren ordezkaria aurkeztuko nion, formalki egin nahi zuela, Partiduak ez badaki ere, berak beti izan duela Euzko Alderdi Jeltzalearenganako errespetu handia eta. Aipatu zizkidan izen batzuk, baina batez ere Agirre eta Ajuriagerra. Gaztetandik izan zuen hauen aditzea. Hala, hitz egin

nuen Mikel Isasirekin, ea noiz joan gintezkeen bera ikustera, eta hurrengo egunerako, goizean, geratu ginen ordu batean. Eta biharamunean joan ginen Mikelengana eta Santik aditzera eman zion bere ikuspegia Alderdiaz eta momentu politikoaz, eta Mikelek egin zituen bere iruzkinak, denak kasualki bezala eginak, eta ordubete gero irten ginen. Puska batean, Urdazurira zubiazpitik gindoazela esan zidan Santik: «Beno, beti da ona bestea nor den jakitea..., e?...» / «Bai...» / «Ni zaharrekin geratzen naiz...». Eta gelditu eta niri begira geratu zitzaidan...

Ez genuen honetaz gehiago hitz egin.

Oso zen Santi errespetu handiko pertsona, eta leiala eta fina. Exenplu gisa, hara: Franco hil eta laster, 1976an etorri ziren Venezuelatik nire gurasoak gurekin denboraldi bat egitera. «Franco hil da», esan zidan anaiak. Bai, baina!... Beno, Santik ikusi zituen biak, eta aitaz esan zidan zerbait: «Zer edade du aitak?» / «1894an jaio zen, ba, 82 izango ditu; amak, hiru gutxiago, 79...» / «Fisikoki, aita hobeto dago, baina ikusi dut kalean ibiltzen, eta noiznahi galduko zaizu...» / «Bai, ibili naiz bere atzetik pixka bat, baina haserretu egiten da ikusten nauenean...» / «Bere tokitik irteteak kalte egin dio, zenbat urte zeramatzan Venezuelan?» / «1939az gero, hogeita hamazazpi...» / «Hara, gauza bat egingo dugu: nik badut lagun bat Bilbon, sikiatra katalan bat, esango diot etortzeko, ikusi dezala, konforme?». Hala etorri zen sikiatra astebete barru, ikusi zuen eta esan zidan: «Gizona gordina dago, baina bere egoeran, hemen galduta dabil; bai, Franco hil da baina... beharbada ez da konturatuko ere! Gizon honentzat onena orain arte egon den tokia da, ahal baduzu behintzat. Han lasaiago dago: leku bera, tenperatura, dena».

Bi hitz labur esan nahi nituzke Santiz, bere pertsonenganako errespetua adierazteko. 1978an edo, behin Bilboko Action Française-k gonbidatu ninduen hitzaldi bat ematera. Errefuxiatuak eta Frantzia, gai bezala, eta ni Jaurlaritzako pertsona bezala onartua izan nintzenez bota nindutenean, pentsatu nuen, pertsonalki baino gehiago ofizialki nire puntua jakin nahi zutela. Ez nekien non zen, baina aurkitu nuen, eta eskaileran gora nindoala arratsalde batez Santirekin aurkitu nintzen: «Zer egiten duzu hemen?...» / «Ba Action Française hitz bat esatera deitu naute, eta zu?» / «Ba hemen dago nire kontsulta», edo «hemen bizi naiz», bietako bat da. Baina ez zidan Action Française kritikarik, aurpegi txarrik jarri edo ezer esan; errespetatu zuen nire joateko erabakia.

Beste bat: Ni Hegoaldera sartu nintzenean, 1976an, Bilbon bazkari handi bat eman zidaten «Guria»n. (Artetaren metal gaineko lan polit bat eman zidan Ajuriagerrak). Ezagutzen ez nuen jendea izan zen han, García Cortazar eta beste batzuk ere, gero jende ezagun asko ere bai, eta batez ere heldu ziren Alderdikoak, Ajuriagerra buru, Sabin Zubirik ikurrina zekarrela, eta mahai nagusia hartu zuten. Amaieran etorri zitzaidan Santi eta esan zidan belarrira. «Hemen badirudi hau EAJk eratu duela, eta ez da hala, zuk jakitea nahi dut, zeren eta hau alderdi guztien izenean antolatu da, eta orain, Alderdia sartu da ikurrin eta guzti eta hartu du presidentziako mahaiburua; ez da garbia, denona zen eta!» Halaxe izan zen, baina gauza hauetan ez zion inork aurrea hartzen Juan Ajuriagerrari.

– *KASen sartzeko proposamena egin zizuten.*

Santik proposatu zidan KASen edo ETAn sartzea.

Gure harremanetan ez genuen ideologia eta politikarik aipatzen, orokorrean eta gainetik ez bazen. Ezagutzen zuen ongi nire Alderdiko leialtasun zaharra, Jaurlearitza nuen postu aktiboa. Ez zidan inoiz galdera kurioso bat egin, neuk ere ez nuen ezer galdetzen; baina mundu berean bizi ginenez, Sokoako elizkizunak, hilen berriak, nire andrearen laguntzak ihes eginda zetozen emakume eta hurrei (frantsesa ere oso ongi egiten baitu Anamarik), batez ere sendagileekin, haurdunekin, eta abar, bizi genuen giroak berak behartzen gintuen orokorreko komentarioak, abertzaleak gudan beti, egitera. Baina mundu barru honetan, ez guk, gure familiak, ez haiek, galdera indiskretu bat ez. Esate baterako, Peixotok haur txiki bat zuen, ondoan bizi zen, eta gure Itxaso joaten zen haurra zaintzera honen beharra zutenean. Nire andreak egiten zuen enkargu bat Hegoaldean, askotan delikatuak, baina ezer galdetu gabe, laguntzeko beti prest geunden. Eta batez ere Anamari ibiltzen zen mugaz haruntz, honuntz, bere paperekin eta kotxearekin.

Mundu honetan, eta une honetan, abertzale ginen mundua oso zen estua Donibanen.

Ezagutu zuenak ulertuko du ni esatera noana.

Behin etorri zen Peixoto goizean. Bakarrik nengoen lanean, idazten ari nintzen, beharbada Chillidaren elkarriketa, edo Lehendakariari zerbait. Dena dela, Anamari ez zen etxean, eta beharbada bestaldera zerbait eramatera edo ekartzera joana. Hau 1975ean izan zitekeen. Eta Peixotok, hitz batzuk egin eta gero esan zidan, gutxi gorabehera da esaten dudan guztia noski, baina izpiritua zaintzen dut beti asko: «Segi lanean, Martin, nik zain egon behar dut eta pixka bat nekatur nagoenez, hemen etzango naiz, eta segi zu lanean».

Gure etxebizitza zen: sartu eta saloi handi, handi edo!, bat, gure handiena, ohe bat bilduta eserleku bezala, mahai bat, banku zabal bat (hemen etzan zen Peixoto), eta honen ezkerretara nire langela, ondoan komuna, eta eskuinera sukalde txiki bat. Bi hitzetan esanda. Bada, utzi nuen Peixoto etzana eta sartu nintzen gelan, eta itxi nuen, Peixotoren deskantsua errespetatzeko. Honela geundela atea jo zuten, nik ireki eta Argala zen, sartu nuen, zutitu zen Peixoto eta biak jarri ziren diskretuki hizketan, eta bakarrik utzi nituen, nire atea itxiaz, noski. Eta, egia esan, egiten ari nintzena joan zitzaidan zerura... Pentsatu nuen (ez da ipuinlari izan behar honelakotan pentsatzeko!), bi gazteak operazio baten aurrean izango zirela, hemendik bestaldera edo bertoko zerbaitetan, eta etorri zitzaidan egun batzuk lehen nola Argalak eskatuta nire gelan hizketan aritu ginen, jakin nahi zuelako Alderdiak (hau izan aldiako bat politika formalaz hitz egiteko garaia) nola ikusten zuen Euskadiren etorkizuna, eta zein bidetik egina, zeren eta geldirik geunden gu (Jaurlearitza ere bai, zein zen gure helburua eta noizko).

Beste batean, aste batzuk lehenago, «Erreka» eta «Pertur» etorri ziren bezala; konfiantza sentitu zuten niregan gure ikuspegia ezagutzeko, eta «Pertur», handik laster desagertu egin zen! Gauzak honela zeuden eta ni mundu honetan bizi nintzen. Amets batean bezala, esan daiteke, baina egiatan! Euskadi une gordinetan bizi zen eta, gu ere bai!

Eta jarri nintzen berriz nire harian, zeren eta denetara egiten da bat, bere herriaren kausetan sartua dagoenean. Eta lanean jarri nintzenean: klink, sentitu nuen nire

atzekaldean, norbaitek ireki zuen nire gelako atea. Peixoto izango zen, ba zihoaztela eta... Pentsatu nuen lehen gauza, baina ez, Argala zen, e!... «No es nada, sigue trabajando, nosotros te avisamos al salir»... Eta berriz lotu nahi nuen nire hariarekin, baina oraingoan pentsatzen: ni probatzen ari zirela. Eta normala iruditu zitzaidan, haiek lanean ari ziren kondizioetan adi egon behar zutela!... Handik laster etorri ziren biak esaten bazihoztela, hurrengo arte, eta irten ziren.

Bada arratsalde hartan agertu zen Monzon, ez zen etxera sarri etortzen zena, Peixoto eta Santi bezala. Telesforok arratsalde hartan, gogoan dut, Aita Santakruz zuen gaia, bera Donibanen bizi zen etxea erabiltzen zuela gerra karlistetan alde honetara etortzen zenean, Monzonen familiarteko bat ikustera, hain zuzen. Ezagutzen nuen historia. Presentzia hau ere bitxia iruditu zitzaidan egun hartan, eta hau argitu zen geroxeago, Santi etorri eta nire gelan, bakarka hitz egin zidanean:

«Martin, zurekin hitz egin behar dut serio». Baietz, esan nion, egiteko. «Bada, hitz gutxitan asko esan nahi zidala, eta, mesedez, askatasun osoz pentsatzen nuena erantzuteko, zeren eta gauza delikatuak zela». Baietz, esan nion, esateko. «Bada, izan zutela aukera ni neurtzeko abertzale bezala, hitzeko pertsona bezala, eta konfiantza osoan esan nahi zidatela bere sarean organikoki sartu nahi nuen». Hitzak ez ditut justu gogoratzen, noski, baina hau izan zen Santi Brouarden eskaintza laburra. Erantzun nion, eskertzen niola konfiantza, ez zela txikia. Une zail haietan gauza askotan euskaldun abertzaleok berdin pentsatzen genuela, Francoren aurrean batik batik, baina ideologikoki EAJn hezia izan nintzela, aspaldi konpromezuak hartua nintzela, berak zekien. bezala, eta nire erantzukizunari eutsi nahi niola. Behin adin batez gero zaila dela diziplinaz eta ikuspegi batzuez aldatzea. Nola nahi, abertzale bezala berdin sentitzen ditugun hizkuntza, herriaren askatasuna, borroka aktiboaren eginbeharra bakoitza bere sentsibilitatearekin, honek sarri jarriko gintuela lanerako tokietan, eta hor aurkituko ginela.

Ulertu zuen ongi.

Ez zidan inork gehiago ezer esan.

– *Iñaki Mujika Arregirekin izan zinen behin, Plazido haren osabaren izenean.*

Behin bisitatu nuen Aita Mujika Loiolan, bere hiztegi ederra egiten ari zela. Oria eta Andoain, gertu, eta estimatzen nuen Plazido. Etxean egona zen behin, baina berriz etorri zitzaidan goiz batean. Diskretuki hitz egin nahi zidala. Sartu ginen bion nire lantokian, eseri, eta hasi zitzaidan kontatzen sekretua: Iñaki Mujika Arregi iloba zuela, bere anaia baten (eta gaixo, laster hil zen, 1976an joan nintzen hiletetara Alzako eliza betera) semea. Mutila arriskutan zebilela... Anamari emaztea sartu zen Plazido agurtzera eta bidez kexan esan zion: «Ez nabil hain ongi bistaz, aldatu beharko ditut kristalak, nire lanerako gutxiegi ikusten ari naiz»... Nire andreak begiratu zion gertuagotik eta esan zion, «ekatzu betaurrekoak, ea...», hartu eta eramane zituen, eta abiaz itzuli zen: «Hara, jarri itzazu»... / «Milagroa!, oso ongi ikusten dut, zer egin duzu?» / «Xaboi pixka batekin kristalak garbitu ditut!...» / «Ederki baino hobeto!... Bada esaten ari nintzen Martini»..., eta eman zidan mezua bere Iñaki ilobarentzat, garai hartan ETArekin goian, nagusi, zegoen. Sarri ikusten nuen Donibane Lohizunen. Asko hitz egin gabe, noski, zeren eta konpromezua zen dena publikoko harremanetan. Ni Jaurlaritzako kontseilari nintzen,

oraindik sekretuan. Donibane errefuxiatuz bete-betea zegoen, «Anai Artean» eta Monzon eta Aita Larzabal oso gogotsu lanean ari zirela eta jendarmeak oso diskretu! Franco bazetorren beherantza, oraindik oso peligrrosoa bazen ere!...

Ez nintzen zuzenean Inakirengana joan (Gambetta kale inguruko trinketearen ondo-ondoan bizi zen emazte eta haurrekin; zakur polizia handi batekin ere ibiltzen zen), baizik eta bidali nion diskretuki mezua eta bere zain geratu nintzen Lezo bizi izan zen «Euskalduna»ren sarrerako mahaietako batean. Agerian eta bakarrik. Esandako orduan sartu zen beste bi edo hiru mutilekin, agurtu ninduen eta eseriz esan zidan: «Esan dezakezu nahi duzuna nire lagun hauen aurrean». Honek erakusten dizu, Joan Mari, garai hartako neurria! / «Bai, atzo zure osaba Plazidoren bisita izan nuen, zutaz arduratuta daukazula familia, eta eskatu zidan zurekin hitz egin eta konforme bazara ea zuri Venezuelarako bidea egiten lagunduko nizun. Hau eskatu zidan zuri lehenbailehen esateko, pertsonalki bera oso arduratua... Badakizu –pixka bat broman jartzeko– bera ere Kolonbian, eta Aita Santakruzen bizilekuan, urteak egona dela, eta mezu hau bidali nahi dizu. Hau da osabaren kezka eta mezua»... / «Ulertzen dut bere puntua, eta eskertzen dizut zuri bitartekotza, baina ni ez naiz momentu honetan herriko ardurak bertan behera uzteko mutila». Altxa zen, eskua eman zidan eta irten zen eskerrak emanez.

Laburki, hau izan zen bileraren giro eta zentzua.

Urrutiratzetik hausturara

– 1985eko hausturan EAra zoaz. Zergatik?

Nik kartaz, hirul, adierazi nuen ez nengoela konforme lanarekin. Erantzunik ez, hau zen Alderdiaren eta Jaurlearitzaren (bati karta, besteari kopia) taktika zaharra, betikoa. Neuk arrazoiak nituen Alderdiarekin (ez Jaurlearitzarekin) konforme ez egoteko, baina hau utzi behar nuen, kritikak, tratuak, ez ninduelako gustora uzten.

Nik heltzen banion oraindik, Ajuriagerrarengatik zen, honek ez zidan utzi nahi joaten. Ulertzen zituen nire kexak, berak izan zituen nire garai berak Alderdian behin baino gehiagotan, eta honek ezetz esaten zidan. Normala zela hala gertatzea, baina ez zaiola kasurik egin behar. Aurrera!

Nire eskutitzak argia egingo dizute, baina hauek etorriko dira, ez oraindik.

Honela gauzak, distantzia sortu zen nire eta Alderdiko taldearen artean. Gogoan dut nola Alderdiko kide batzuk, bisitetan, esaten zidaten zergatik ez nuen zatiketa bat sortzen, beraiek ere ez zeudela konforme jokabide batzuekin. Badakizu, klandestinitatetik irteten, eta gauzak berez joan behar zuten bere tokira etortzen, beti gerta ohi den bezala. Niri, berriz, ez zait inoiz hausketu gustatu. Batu, bai. Hautsi, ez. Hau Agirrerengandik jaso nuen, dut, bide zuzen bezala: ez dugu Luterorena egin behar, hau kaltegarri izan zen beti, Erasmorena baizik. Berarekin egon naiz beti puntu honetan eta beste gehienetan ere.

Baina, goazen zurera. Distantzia honetan geratu nintzen, nire kabuz. Ikusten ginen manifestaldietan eta beste, baina ni Ajuriagerrak deituta sartu nintzen *Deia*-n, gero idazteko lanak etorri zitzaizkidan eta politika kurpiletik at geratu nintzen, ia nahi gabe,

baina politikako interesa galdu nuelako. Ikusten ginen manifestaldietan, beraiekin joaten nintzen beste lagunekin batera, Juanito Zabala, Chillida eta abar. Gogoan ditut Xabier Arzalluz eta beste oso ongi.

Honela etorri zen haustura, ni Euskararen Sustapenerako Jaurlaritzan lanean, Velez de Mendizabal eta Joseba Azkarraga bila etorri zitzaizkidalako eta Euskara gai zelako!

Egia esan, nik ez nuen politika gertutik bizi eta ez nuen ondo ezagutzen korapiloa. Bakarrik, Garaikoetxea gertuago neukan, hitz egiten nuen beragaz Gasteizen, eta Arzalluz urrunago geratu zitzaidan alderdi askotatik. Bestalde, eta arrazoi berarengatik, orain ere hausturaren aurka nengoen, baina parte hartzerakoan dudarik gabe Garaikoetxearen aldean, legitimitatearen terrenoa bestalde, geratu nintzen.

Gogoan dut garai hartan zer zerbitzu ari nintzen egiten Alderdiari: Alderdiaren historia ematen ari nintzen batzokietan: Donostiako nagusian, Ordizian eta abar, nenbilen lan honetan, eta interesa bazegoen! Aurreneko aldia zen Alderdiko historia zehazten hasi nintzela, eskabidea egin zidatelako garai honetan, eta aprobeixatu nuen lan pixka bat egin eta nire klaseak antolatzeko. Donostiako klaseetara etortzen ziren, bestek beste, Joseba Agirre, Lehendakariaren semea, lagunekin, Maite Elizondo eta abar. Eta gertatu zen, hain zuzen, EArako geratu zela Donostiako batzokia, eta Gipuzkoako gehienak Garaikoetxearen alde. Dena, gerraren hasieran loteria geografikoak eragina izan zuen modura, etorri zela jokoan oraingoan ere.

Eta jokabideak dekantatzen hasi ziren hartan klaseetako bi alderdikide hurbildu zitzaizkidan etxera esatera beraiek Arzalluzen taldearekin geratzen zirela, eta nirekin hitz egin nahi zutela, beharbada ez nengoela ongi informatua eta beraiek bazutela datu zehatza, niri pasa nahi zidatela. Sentitu nuen, besterik gabe, txismea zela, garai hartan asko sortu zen!, eta esan nien ez nuela entzun nahi. Esango zidatela, harrez gero, baina neuk ezetz, eta hala joan ziren nik entzun gabe.

Hurrengo historia ikastaro hura Ordizian izan zen, hain zuzen, eta hemen ikusi nuen bi talde egin zirela eta eztabaida txiki bat sortu ere egin zen batzoki honetan! Sentitu nion, pena handiz, gure arteko hausturari pozoina!

Nire aldetik, hitz egin nuen Gasteizen Garaikoetxearekin, maiz edo joaten nintzaion, esan nion lan hura uzteko asmoa, eta esan zidan ezetz, hobe zela nik jarraitzea beste bat sartzea baino. Hala esan zidan. Hala ere hartua neukan erabakia. Ez nintzen boteak izan zirenekin batera joan, itxaron nuen aste batzuk, eta egia esan, Joseba Arregiren ordezkari Luis Mari Bandres etorri zenean nirekin ezin hobe portatu zen, geroztik beti portatu zaidan legez, eta geratzeko esan zidan; orduan erakutsi nion nire asmoa, eskertu nuen, eta aste batzuk barru Kulturako kontseiluaren izenean bazkari bat eman eta gero, oroigarri polit bat eta guzti, irten nintzen purrestadarik egin gabe, alderantziz, gustatzen zaidan modu zibilizatuan. Eta, esan bezala, aurkitu nuen bestaldean ere jarrera bera. Eskertu nuen hau.

Hara hausturaren garaian EAren sorrera eta honen aukeraren nire historia laburra.

- Haustura hori traumatikoa izan al da zuretzat? Nola bizi izan zenuen pertsona eta abertzale gisa? Euskaldunon batasun-kezka behin baino gehiagotan azaldu duzu.

Hara zure galdera, ez nekiela, erantzuna emanda utzi. Hala ere, «traumatiko» hitzak merezi du bereizketa bat: haustura beti izan da niretzat hori, traumatikoa, bihotzean eta

buruan ere marka bat uzten didana. Biolentzia dago hor, eta honek, neurri txikietan ere, min ematen dit. Alderdiari kalte handia egin dio, eta herriari ere bai, nik uste. Geunden baino ahulago eta txikituago geratu ginen, eta gara oraindik! Alderdia, bi jarrerarekin, zentratuagoa izango zen. Eta hemen, zentro bat, ezker bat, nahiko izango lirateke beste eskuin espainolaren ondoan.

Sinpleegi ari naiz jartzen, baina hara nire asmoa.

– Zuk barrutik ezagutu izan duzun Alderdiaren eta oraingoaren artean zer da desberdin? Zure ametsetako euskal alderdia nolakoa litzateke?

Hautzarroan ezagutu dudana Alderdia, Andoaingo batzokia, aitaren lanak udalean, nire dantzaxiki lanak, antzerkiak eta beste, oso gustu gozoa eta betea utzi didate. Dena zen polita, garbia. Gerra, abentura izan zen, gordina Bilbon, herriko heriotzak, lehen Gobernu euskalduna, lehen exilioa, bakardadea eta haustura tristea. Eta hiru zatietan sentitu dut Alderdia gertu. Gure familiako eta pertsonalki nire historian dago lagungarri, pertsona fisikoak tarteko direla. Herrira lehen aldiz itzuli nintzenean, sentitu nuen falta, bilatu nuen, eta azken fasean antzeman nuen, ahuldua. Venezuelako bigarren exilioan sentitu nuen eta barrutik lan egin nuen ilusio handiz, eta berak bultza ninduen bigarren herriratzerara. Bertan lan egin nuen, bigarren botaldia arte eta gero, bere txikikeria batzuek zehar, ezinbestean, eta demokraziako fase berrian, bigarren Gobernuan, izan direnekin gora-beherak sentitu ditut. Beharbada, egia hau da, baina ilusiozkoak ahaztu gabe oraindik.

Bi zati nagusi egingo nituzke. Antifrankismoak bultzatakoa garbiagoa izan zen: klandestinitatea eta exilioa errazago bizi izan ditut Alderdiari edo Alderditik begira; aukera garbia zen, erraza. Bigarrena, politika bere barrutik edo berari begira egitea, politika praktikoa, zailagoa da, eta hau da egiazkoena!, noski! Baina denak sentitu ditut, eta ezin dut gaur bertan ere, egiten duena ikusterakoan, kanpotik bakarrik ikusi; nolabait identifikatzen naiz bere historiarekin, merituekin, hutsekin, bat ametsekin eta errealitateekin uste gabe ere identifikatzen den bezala. Nola ulertu EA Alderdirik gabe, onean eta txarrean?

Gauza bat ez zait atsegin gaurko Alderdian: euskararenganako duen indar falta. Lehen, EAJren ardatz zen, ez zegoen aurrerago zegoenik, eta gaur atzera geratu da, oso ahuldua.

Min ematen dit ikusteak.

ETAko gazteekiko errespetua

– Caracasetik Ipar Euskal Herrira etorria zara 1964an ETAkoekin mintzatzerara. Zertarako? Ofizialki ala iniziatiba propioz?

Pertsonala, osorik. Txillardegik eta biok idazten genion elkarri. Ni gai honek kezkatzen ninduela zer esanik ez. Agirre etorri zen batean, berari egin nion galdera zuzenki Eusko Gaztediaren izenean, jendaurrean. (Nik prentsaurreak prestatzen nizkion eta beragaz egoten nintzen luze batzuetan, baina beste hau formala izan zen). Eta erantzun zigun: gazteek beraiek eskatu ziotela elkarrizketa, eta pozik hartu zituela, baina

esan, horiek nahi bazuten taldearen ardura hartzea, Lehendakaria berak agindu behar zuela, ezin zuela gazteen jostailu jarri Jaurilaritzaren edo honen buruaren prestigioa. Honetan arrazoi zuen. Ezina zen babeska eman agintzarik gabe. Bistakoa zen hau.

Eta honetan geundela, gero, 1960an, Agirre hil zen. Eta itxaropenetan geundela Landabururekin, laster hau hil zitzaigun. Neuk bi urtetan nahiko lan izan nuen estudioekin. Baina Caracaseran itzuli nintzenez gero, *Iltzalleak* agertu berria eta Txillardegirekin idazten nintzen eta gaiak asko arduratzen ninduen. Behin nire lehengusu Zubillagari idatzi nion Angelura esanez (hor dira eskutitzak, ez gutxi) neuk ETAkoekin hitz egin nahi nuela, ez hausle bezala. Agirrek esaten zuen behin eta berriz, gure herrian ez genuela Luterorena egin behar herri barruan, honek elizbarruan egin zuen zatiketa legez, baizik eta Erasmoren moduan, konponketa eta elkartasunaren, batasunaren, alde. Agirreri entzundako gauza asko geratu zaizkit gogoan, batez ere hau.

Zubillagak, hitz egin zuen orduko Alderdiaren ziren Solaun, Eli Etxeberria, Monzonen lehengusu zen Iñaki Unzeta –gizon jatorra oso, eta garai hartan *Alderdi* aldizkariaren zuzendari zena–, eta hauekin batera, idazkari praktikoa bezala Donibanen bizi zen eta Ajuriagerraren gizona zen gazte Mikel Isasirekin (hau ez zen Solaun eta besteen konfiantzako gizona eta gauza hauetatik kanpo uzten zuten, kasu honetan gertatu zen bezala), alegia, nik nahi nuena zera zela, ETA-ko taldearekin hitz egin, baina ez haiekin bakarrik, baizik eta haiekin hitz egindakoa Alderdiari pasa nahi niola, eta alderantziz, noski, behin edo bi edo hiru aldiz, ea zerbaite argitzeko eta konpontzeko modurik lortzen nuen. Ni joango nintzela honetarako bertara laster hartu nitzakeen oportetan.

Nik berauekin lortu nuen Eusko Gaztedi «mixtoa» sortzea Caracaseran heldu nintzenean, 1948an, nik uste. Ez dakit hau aipatu dizudan, ez nago seguru, baina uste dut beste nonbait ere idatzi dudala: Caracasen alderdikide batzuk, Andoni Arozena, Periko Olariaga, leader kontserbadoreek, eta beste hamarreko batek, asanbladan bronka handi bat armatu ondoren Eusko Etxetik baja eman zuten. Hala ere, bazekiten gauzak ongi irten zirela, Agirrek ere ondo hartu zuela egindakoa. Eta nire lehengusuak ere lagunduko zidan abokatu lanean, bera kontserbadore bat bazen ere, eta ETAREN kritiko handia, baina zentzua bazuen.

Eta baiezkoa eman zidaten, ez dakit Parisekin hitz egin zuten, nolana baietz, eta joan nintzaion. Berauekin hitz egin nuen aurrena. Gero Txillardegirekin, eta bere taldearekin, bi anaia Benito del Valle, nafarra zen Irigaray, euskaltzain eta idazlearen biloba eta semea; Julen Madariaga, Jose Manuel Agirre. Ez dakit Iñaki Larramendi ere hor ez ote zen. Hemen aurreratu behar dut gero idatzi nuen Historian, Iñaki Mugika Arregik erregalatu zidan ETAREN historia izan nuela eskuetan. Nahiko presaka aritu nintzen, zeren eta Bartzelonatik, Madrildik hobe, hemendik tiratzen zidaten gehien, Planetatik!, eta zatika bidaltzen nuen, ahal nuen bezala dena.

Eta ETAREN sorreraz ari nintzela, joan nintzaion Sokoan elizatzora orain Santo Domingon dagoen eta ezagutzen nuen Karlosi, eta eman nion originala Txomini pasatzeko. Lehenengo aldiz da hau aitortzen dudala, baina taldeak zeudenez, ez nuen hau beste biderik aurkitu gauzak zuzen ematen ahalegintzeko. Deitu ninduten eta joan nintzen berriz, baina ez nuen Txomin ikusi. Honen haserrea pasa zidan, ordeko, Pello Zaharrak, maitekorki, baina hark pasa zion hitz gogorrekin, nik egindako sintesia «kaka

zaharra» zela. Hala ere, esan nion Pellori, sartu egingo nuela, ez zegoen besterako denborarik, eta Pellok esan zidan: «Hik ikusi».

Beste gauza asko bezala, hala irten zen.

Nik piska bat tratatu nuen Txomin (batez ere Peixoto eta beste, Carrero Blancoren hildako segidan Donibanetik Parisera hegazkin berean Leizaola ikustera joan ginenean), eta ez zidan gure orduko gaiaz ezer esan.

Baina, bildu nintzen bada ETArekin, eta, egia esan, ameslari batzuk bezala ebaluatu nituen. Izan dugu lehen ere ameslaririk gure herrian, behar ziren!, baina ni nenbilen orduan praktikotasun apur baten bila, eta esan zidatenean gure herrian zergak nola kobratuko zituzten, ez nuen pentsatu egin zitekeenik. Gerra karlistetan bi aldeak egiten zuten gauza bera diruz kaxak eta txekorrak edo behiak sabelak betetzeko, baina orduan kobraketa haiek ez nituen bisualizatu. Ni neu ez negoen prest gauzak honela ikusteko. Baina haiek, herri-borrokan sartuak zeudenez, bai! Ezin izan nuen, beraz, ezer konpondu.

Ni konturatu nintzen alde batetik bestera tarte handiegia zegoela: gerraurreko eta gerrako jarrera oso zegoen gazte hauengandik urrun. Ni, gazteagoa, bien arteko belaunaldiko pentsakerak nituen buruan, baina lotuago nengoen batez ere Arana eta Agirre zenaren moral eta abertzaletasunera. Neuk biak nahi nituen lotu, ez ezer hautsi, denen beharra zegoen orduan, eta gaur ere!, baina gazteagoak hartua zuten bidea, orduan ikusi nuen argi etena. Min egin zidan. Geroztikoa hortik dator, min horretan bizi izan naiz beti.

– *Nola bizi izan duzu zuk han eta gero hemen ETA?*

Caracasetik lehenengoz Hegoaldera etorri nintzenean, 1968ko oporretan, Manzanasen heriotza egokitu zen. Ondo gogoan dut lehen aldiz etorri nintzenean hegazkinez Hondarribira, apirila zela uste dut, esan zidan andreak, eta Albizu pintorearen familiak, egun hartan berton hil zutela Elizatxon, Irunen, Manzanas polizia. Boz isilez esan zidaten dena bidean, gaur bizi naizen etxerako bidean, eta nire andreak berton zuen txanpan botila batetik edan genuen denok.

Eta, bestalde, pentsatu zuen Albizu pintoreak ea zerikusirik izango zuen desgrazia hark ni etortzearen zortearekin.

Gaur, 30 urte gero, ez dakit oraindik.

Gertaera honek erakutsi zidana da gure herrian, niretzat behintzat, heriotzaren zentzua aldatu zitzaigula. Gogoan dut haurra nintzela «gorriak», hauetako asko «kanpotarrak», zirela mehatxuak egiten zituztenak, kutxiladak ematen zituztenak («komunista» batek Apariciori!), pistolak bereak zirela, eta guk Batzokian entzun eta ikusten genuena dena bakea, eta izua ere bai... Gerra zibilean sartu gintuztenean ikusi nuen haurtzarotik gure herriaren ahuleria. Eskopetak eta pistola batzuekin ezin zen armada geratu; zer armada, Donostia eta Trintxerpetik Andoainera etorri zitzaizkigun kamioi blindatuak, eta armatuak, denak UGT, FAI, CNTkoak ziren, buzo urdinekin besterik ez bazen ere uniformeak bazuten. Partidu eta sindikatu euskaldunak esku hutsik eta haien beldur. Hasiak ziren oilaskoak ostutzen! Handik aurrera, eskerrak batasuna eta organizazioa egin zela nagusi Azpeitiaz gero, bestela 1936an bertan iritsiko ziren

Bilboraino frankistak, eta honen ordez zailtasun handiekin baina lortu zen paseoaren proiektu lotsagarri hura geratzea.

Orain, behintzat, Frankismoan erantzun euskaldun bat hasten ari zen, eta gordeta isilik zeudenak Euskal Herrian «gorriak» eta kanpotarrak ziren.

Laburki esateko, egia esan behar bada, hau sentitu nuen. Eta hau da barrukoek gehienbat pentsatzen zutena eta kanpotarrak lotsagarri isilarazten zituena. Honek ez zuen gaztedi guztia gerrarako prestatu, ez zituen denak gaitu ere, baina nolabaiteko aberri lanetan jarri zuen gazte euskaldun gehiena, folkloretik hasi eta kultura lanetara bultza zuen jende asko.

– *Nola baloratzen duzu ETA bere prozesu historikoan eta gaur?*

Honetaz joan naiz esaten nire ikuspuntua. Hala ere, merezi du, laburki laburbilduma baten ahalegin bat, eta honetarako nire betiko bide tenporala erabiliko dut etapa batzuk bereizteko.

Ni txikitandik harritzen ninduen zerbaitetik abiatuko naiz: herrian, Andoainen, kanpotik etorritako jendeak ausartagoak iruditzen zitzaizkidan herritarrok baino. Gauza gordinak: elizara ez joan, eta harrokeriaz agertzea, hau kanpotarrena zen, eta ez euskaldunona, gu bide onari lotuagoak bizi ginen. Batak besteari labankada bat ematea, hau ez zen gurea, kanpotik etorritako Aparicio karameluak plazan saltzen zituen bati («Apareció!») zegokion eta komunista ilegorri harro eta borrokari bati. Errepublika garaian manifestaldi errepublikar edo komunista edo sindikala egiteko adorea, herria batetik bestera garrasika zeharkatzea, hori gehien bat ausartenei zegokien, ez guri. Emagaldua edo arrimatua bizi ziren neskak gehienetan kanpotik etorriak izaten ziren, eta hemengoak gutxitan, baina eskandalu handiagoa sortzen zuten! Hau honela ordenatua ikustatu nuen, eta gure formazio hobeari iratxekiten nion. Elizari ere bai.

Berehala sortu zen gerra, eta hemen!, ausartak, armekin borroka bila, autoetara igoak eta kamioi blindatuetan, UHP, PC, *Viva el comunismo*, eta honelakoak kanpotik sartu ziren herrira. Eta ideologia bereko bertoko «kanpotarrak» ziren beste batzuk. Gu, herritarrok, begira geratu ginen. Nahiko izututa, nik uste. Udaletxean eskopeta batzuk eta errebolber batzuk zabaldu zituzten (zabaltzea tokatu zitzaionetako bat, Nemesio aguazila, fusilatu egin zuten). Aitak Smith errebolber bat zuen mendira peskisan, kontaktu bila, itsuan!, joateko. Gu, bai, konturatu ginen menditik etorriko zirela nafarrak eta militarrek, eta hori hobeto zaindu genuen. Kaleak garrasi eta klaxon eta tutu eta beste herria zarataz zulatzen zebiltzanak Donostiako edo Pasaiako jende ausarta ziren. Hauek hasi ziren oilotegietako oilaskoak harrapatzen, etxe hutsetan sartzen eta... Hala ere, lehen heriotza, Nikolas Agirre?, «kaxtro» izan zen, Batzokiko mutil gazte bat!

Bazirudien, beraz, agintzen jarri zirenak kanpotarrak zirela. Gu beste zerbaiten zain, Azpeitiko erakunde lan ederra egin zain geunden seriotasunean armak hartzeko.

Gu ez ginen, bada, besteak bezalakoak; beste zentzu batean azpiko, menpeko, bezala sentitzen ginen. Ni behintzat, eta koldarrago. Ez ginen borrokarako pertsonak, ezta borroka justifikatua zegoenean ere! Hau zen nire sentipena. Gainera, ez dakit zer mekanismo dela medio, zer konplexu, euskarak ez zuen laguntzen balorea izaten; alderantziz, kendu egiten zuen adorea. Azpikoak izateko bakarrik ginen gai euskaldunak!

Ikuspegi hau zabaldu zen gehiago Hernanira ihes egin genuenean, eta hemen egun batzuk bizi, lehengusu sozialistekin, gorriak, hauek euskaldunak, errebeldeagoak ziren. Ausartagoak ere bai; berriz, honela ikusten nuen neuk.

Nire lehengusu Pepito, nik baino lau urte gehiago, kamioi istripu batean hil zen, eta Gurutze Gorrira joan ginen gorpua ikustera, osaba eta nire amarekin ni neu. Inpresio itzela. Eta Hernaniko plazan geundela, hau kontatu dut *Iltzaileak*-en, ikusi nuen ni baino bizpahiru urte zaharragoa zen kanpotarra, euskaldun egina. Angelitok, kamioi baten gainean zihoala, erakutsi zidan fusila. Irunera zihoan (San Martzialen hil zen, zuten) eta deitu zidan: «Martin, goazen!». Ni haur bat bezala sentitu nintzen ikaratua, jadanik hamalau urte eta erdi banituen ere.

Hara bada, hemen, nire lehen inpresioa.

Bilbon ia urtebete egin genuen, aita udal lanetan, erakundeak funtzionatzen zutela guregan, sentitu nuen; dagoeneko Azpeitiako bilerek eta beste, armada euskaldun bat ikusi nuen, Jaurlaritzan bat ere, eta abar, euskaldunak gainditu zuen proba eta burua hartu zuen. Honek kontziliatu ninduen nirekiko.

Gero, ikuspegia zabaldu zitzaidanean, mundu gerra eta abar, soldaduzka, exilioa, ikusi nuen euskaldunak bere neurria eman zuela, eta «gorriak» baino orden handiagoan, eta ez zela inoiz erraz makurtu gerran, kartzelan. Ez zitzaizkigula gehiago kizkurtu besteei baino, harroei baino. Gure babes bila ibili ziren gero Bartzelonaraino ere eta Frantzia. Hau da egia. Kartzelako organizazioan! Eta Francok estutu zuen gogor, eta euskaldun sena gainetik geratu zen, indar eta kemen handiz. Gure gerran, mundu gerran, exilioetan, eta, hona iritsi nahi nuen, eta Francoren aurkako borroka luzean, gure herrian bestetan baino hobe, eta euskaldunak izan ziren egun beltz haietan aurpegia Francori eta goardia zibilei aurre egiten hasi zirenak! Honela ikusi nituen ETako lehen arrastoak!

Nire esperientzian lehen aldiz pertsonalki gainditu nuen nire barruan, eta ez nirez, nire arduraz, nire balorez, gazte euskaldunak herriaren defentsan ematen hasi ziren enxempla ikusirik. Gure herriko gaztedia hasi zen mamua borrokatzen! Honela ikusi nuen, bere kontestuan, ETA gure herrian jaiotzen. Honegatik nuen interesa mugimendu hau ezagutzeko, honetaz Agirrerekin hitz egiteko, egin nuen bezala Caracasen, aspaldi konta bezala. Eta ikusi nuen neuk sentitzen nuena sentitzen zuela berak ere. Noski, ezin zuen gehiegi esan, erantzukizun handia zuen herriaren eta munduaren aurrean. Eta hori esaten zuen, gazte hauek bere gidaritzan nahi bazuten, bere agintaritzan onartu behar zutelak, ezin zela Lehendakaria bera gazteen mende jarri. Normala den bezala. Baina miresten zituen gazteak, euskaldun gehienok bezala garai hartan. Gero Burgos lekuko!!

Gero, gero... gauza asko pasa da, batez ere Carrero eta gero hasita, ni dagoeneko bestaldean, eta Leizaolak ezin zuen Alderdiko bezala, bere erantzukizunarekin, egin zuena besterik egin. Nik zer sentitzen nuen badakizu une hartan, baina ez nuen formaziorik, ezta balore pertsonalik ere, adin hartan, nire familiarekin, egin nuena besterik egiteko. Santi Brouardi hau esan nion garbi, eta ulertu zuen. Monzon gauza izan zen beste zerbait egiteko! Ni ez. Hamalau urte nituela Angelito eskopetarekin Irunera joaten inbiriaz, eta beldurti, ikusi nuen bezala, sentitu nintzen garai berri honetan, urteak aurrera, nire egoera pertsonalean preso, ikasi nuena egiten jarraitzeko besterik ez nintzen gauza sentitu. Historiak esango du bakoitzak egin zuena, edo egin ez

zuena, zergatik gertatu zitzaigun gutako bakoitzari! Baina, zure galderari erantzun nahian esango dizut, gure herria ikusi nuela gazte hauetan borroka latz batean, eta miresten nituela, errespetu handiz.

Geroztik beste gauza asko pasa dira. Politikan sartu gara gure herrian, eta eboluzio politikoa ere izan du ETAk, gaur mugimendu hura asko konplejatu da, eta neuk, hirurogei eta hamazazpi betetzera noala, ezin dut modu berdinean pentsatu askatasunez erradikaltasun berarekin, nirea idaztea da borroka eta ez nioke tiro erdi bat botako inori; formazioa aspaldiko bidetik etorri zait neuk sentitzen dudana. Nire seme-alabek ere ez dute neuk bezala pentsatzen gauza askotan. Hala ere, errespetatzen ditut, errespetatzen naute, elkarrenganako errespetuan bizitzeko herria nahi nuke hemendik irtetea. Askatasuna nagusi gure harreman pertsonaletik hasi eta gure herriaren politika bidean azken muturreraino. Uste dut gure herriak irabazi duela bere eskubidea beste edozein herrik duen duintasun osoaz bizitzeko. Ez inor zanpatzeko, bai beste inoren azpian ez egoteko.

Ez dakit erantzun dizudan, Joan Mari, baina ahalegindu naiz pentsatzen dudana esaten.

Idazlea

Nahiago idatzi, mintzatu baino

– *Idatzi duzuna ikusita, garbi gelditzen da idazteko grina duzula, bokazioa. Noiz jabetzen zara horretaz, eta nola?*

Eskola ondoko liburutegian –Acción Católica izango zen, don José apaiz gazte eta Andoinera etorri berriak zaintzen zuen– abentura liburuak irakurtzen nituen, batez ere, gogoan ditut Salgariren hiru pirata-liburuak (hiru kolore). Konturatu nintzen nola sartu ninduen pirata mundu malasiarreko abenturetan bertan bizi izan banintz bezala. Idatzia gauza bizi bat gertatzea niretzat, hau miragarria iruditu zitzaidan. Filmeak ikusita bezala, edo sakonago, deskubritu nituen irakurketa bidez. Gazteleraz etorri zitzaidan, orain konturatzen naiz xehetasun honetaz. Euskarazko mundua, berriz, dotrinan eta elementalagoak ziren *Xabiartxo* eta *Martin Txilibitu*-n. Honek zerbait esan nahiko du geroko nire hizkuntza literarioaren klabeen. Diot nik orain.

Baina ez nuen idazten oraindik. Don Juan Aranguren apaizak aipatu zidan Aita Larramendiren jaietan neuk idatzi nuena, omen, berak lagunduta, galdu egin zait. Gero, gerra garaiko Bilbon, eta banituen hamabost urte, Bartzelonako *Pulgarcito* tebeora bidali nuen lantxo bat, eta marrazki almanakeak bidali zizkidaten, inoiz jaso nuen lehen saria.

Hau izan zen lehenengoa. Gero, Frantzian eta Iparraldeko lehen exilioan, irakurri egiten nuen asko, eta idatzi, kopiatu, zerbait, irakurketetatik, baina gehien saiakera eta abar, ez kreaio lana. Hor egon behar du nire kuadernoren batek inpresio elemental hauekin.

Baina ez nuen idazte literarioerik egin Caracasen orden batean ikasteko egin nituen irakurketa gidatuak (hau esana dago) etorri ziren arte: Dickens, Pardo Bazán, Pérez Galdós, Pío Baroja eta abar, Blasco Ibáñez, Aguilar editoreen Lan Osoen seriea goitik behera irakurri nuen arte, eta venezuelarrekin hasi, noski.

– *Samurragoa zaizu idaztea hitz egitea baino.*

Dudarik gabe. Idazten pentsatzeko hartzen dudan denbora eta abiadura da nirea. Esatekoa, burutik ahora, gertuegi daudela iruditzen zait, eta burutik hatzetara, batez ere makinaz, hau da menderatzen ikasi dudana abiadura eta bidea.

Nire defentsa baten zortea nire hitz esanaren balioan uzten badidate, galdua nago; nire idatzian uzten badidate, badut itxaropenik. Badut alaba bat, txikiena, alderantziz gertatzen zaiona, nire emazteari bezala: azterketa batean hitz egiten uzten badiote, ongi irtengo da, seguru; idatzizkoa bada proba, berriz, zailago egiten zaio. Beste alaba marrazkiekin defendatzen da hobeto, espresio bide bezala. Semeak, zientifikoa, berriz, saiakera du bide erosoan.

Oso markatuak dira gure familian espresio bideen posibilitateen aukerak.

– *Animaren leihoa da zuretzat idazkintza.*

Bada, bai. Ez dakit hau neronek esandako zerbait den, baina ez bada, esan nezakeen, arrazoi duzu. Ez da bakarrik nire biderik erosoena, plazerra ere sentitzen dut idatziz gauzak ongi, garbi, edo sakon; eta estetikoki, artistikoki, adieraztea bada apustua, hobe.

Poesia aparte!

Ez dut honen beharrik sentitzen.

– *Komunikatzeko idazten duzu eta zerbait esateko. Zer da inportanteagoa: «komunikatu-behar» hori (anima) ala zerbait adieraztea, aldarrikatzea (mezua)?*

Biak. Hala ere, bat aurrean jarri behar bada, mezua. Mensajea, da, nik uste: esateko ezer ez baduzu, ez zaizu espresatzeko presarik, bultzadarik sortuko barruan, eta diskurtso alferra, indarrrik gabekoa, izango dela pentsatzen dut.

Bestalde, «anima», hitz egokia aipatu nauzu: nik uste dut pertsonaren esentzia bera dagoela animan, neuk ulertzen dudan moduan behintzat.

– *«Mi vocación literaria pudo con todo» idatzi duzu. Gogorra izan al da bidea?*

Bai, oso. Ez da alferren bidea, bokazioarena. Orain berri gure alaba Ainararen bidea ikustea suertatu zait, eta konfirmatu dit nirea. Nirea baino lan zailagoa eta gogorragoa aukeratu du, haur tratatuen, espresa ezin diren, artean munduan argi pixka bat egitea. Behar da balorea hor sartzeko; bada, neke handi honetan aurkitzen du bere tristuraren poza.

Neurea apalagoa da.

– *Norbaitentzat ala norbaiti idazten diozu?*

Beti dago norbait zain; askotan ezagutzen duzun norbait, baina bestetan ere auresentitzen duzuna, askotan nire baitan sentitzen dudan kezka bat.

– *«Escribe por necesidad material y por imperativo espiritual» dio zutaz Ascunceck.*

Hala da. Bultzatzen nauen hau, nire barrutiko kezka berau, da egiatan lanera bultzatzen nauena. Zeren eta lana da barruko korapiloak dugun argitan jarri eta askatzen hastea, lan bakarti eta luzea zenbaitetan. Ipuin baten misterio txiki batekin asteak egin ditut batzuetan. Ez dakit merezi izan duen, baina ezinbestekoa izan zait ilunpe hau argitzea.

– *Zure ofizioaren sufrimenturik handiena non da, zein unetan? Eta pozik handiena? Idaztea amaitzean edo/eta argitara ematean bakarrik gozatzen al da?*

Argi dago: argia pizten duzunean sentitzen duzu poz handi bat, bila zabiltzana argitan ikusten duzunean. Gero, behin eta berriz irakurtzerakoan sentitzen duzu errepikapen bat, baina ez da lehen topaketa, aurkikuntza. Sufrimendua, argi hau piztu arteko ilunpe itsua da! Batzuetan ez da esaldi justu bat baizik; bestetan konplexuago den situazio bat adierazteko gauza izatea lortzen duzunean, hitzek berez duten baino zentzu gehiago, osoago bat, adieraztea lortzen duzunean.

Asmatzen baduzu, irakurleak argi hau sentiaraztekoa da gehienetan; irakurlearen sentsibilitatera heldu zarela uste duzun horrek pizten du argi kimeriko bat; bestaldean

norbaitek, norbaitzuk, ez badu zure seinalea sentitzen kale egin duzu eta ez zara enteratzen, edo irakurle baldarra edo adiezintasuna da errudun.

Ikusten denez, sentsibilitate kontua da, lortzen dena sentitzeko gai izatea, bai zeuk, zerorrek, bai irakurleak ere. Misterioa, bien artekoa da.

Emaztea irakurle

– *Zure jatorria, zure etxea, ez da izan idazle-eskola berez.*

Ez, ez! Bi aipamen egingo dizkizut salbuespen apal gisa, hala ere. Nire etxean amak irakurtzen zituen eleberri negartiak. Beti aipatzen ditut bi izen gogoan geratu zitzaizkidanak: *Santa Genoveva de Brabante* (gero ikusi dut hau Belgikako historia dela) eta *Gorriones sin nido*. Etxez etxe zabaltzen ziren kapituluak, 16 orrialdekoak, edo gero liburua osatzeko, armarioan pilatzen zituen amak. Garai hartan bertan, Donostiara amak eramanda, beti ama, ikusi genuen filme bat, gogoan dut niregan betirako: *Sin familia*. Gaia, ikusten duzu, amaren sentsibilitateak aukeratua. Ama nuen «nobelera» –hala deitzen zion aitak, hau ere harritura amaren afizio honetaz!– eta «periodista» –gerran, eta gero ere, familia osoa Andoain-Hernani-Errenteria eta Ameriketan zabaldua zegoen, eta berak biltzen zuen informazioa: gaixoak, hilak, zertan zebiltzan–. Hor dituzun eskutizetan ere egon behar dute amak idazten zizkidanak ni Afrikan edo Château Chinon-en edo Iparraldean nengoela, Joan Mari. Aitak gutxi eta labur, amak maiz eta luzeak, berri guztiak.

Honek denak zer eragin izan zuen niregan? Handia. Baina zein neurritan? Ez idazle-eskola neurrian, zuk jarri duzun modura. Bai, komunikazio apalaren neurrian bota zituen hazi batzuk, eta neuk jaso. Gero, idazten hasi nintzenen Caracasen, amak irakurtzen zituen nire gauza asko prentsan eta liburu batzuetan. Aitak ez zuen maila honetan ezer ulertzen.

Eta, bestalde, aitaren partetik jaso nuen nire aitona Gregorio bertsolariaren eskutik, etxean ikusi eta jaso nuen liburu bakarra: *Erderaz eta euskeraz itz egiteko esku-liburua* (1908), eta bertan idatzita, kopiatuta, zerbait. Entzun ditut familian bere bertsoak. Irakurri ditut gero Auspoan, osaba Joxe Manuelenak ere. Baina zuk jarri duzun mailan ezer ez.

– *Zeintzu dira, orokorki, gainditu behar izan dituzun trabak idazle bilakatzeko?*

1) Maisu eta exenplu falta. Ezin dira ezerezetik eta modelo gabe honelako gauzak ikasi.

2) Lana egin behar izan dut gaztetandik. 18 urterekin Donibane Lohizunen eskola utziz gero, aurrena pioi bezala, gero makinetan, azkenean ofizinan, dena Labordenean. Zazpi urte (soldaduzka barru) Venezuelara joan arte.

Hemen, aurkitu nuen Askatasuna, erreferentzia publikoak, modeloak, dena zen posible hemen! Banituen 25 urte beteak 1947an. Ez zen goizegi! Eta hemen ere lan egin behar, zuk dakizun bezala. Eskerrak idazbide bat, kazetaritza, aurkitu nuen azkenean lan ordaindu bezala!

Hemendik aurrera, behintzat, kazetaritza azkar harrapatu nuen aidean.

– *Anaiak animatu zintuen, ezta?*

Bai, honek bultza ninduen. Sobietarrekin ez zuen ofizio bat ere ikasi. Mundu gerran errusiarrekin oinetako fabrika batean lan egin zuen erretirada arte, Stalingradon. Goseak, zapata-larrua jaten zutela, jan, hortzetan zerbait ibili behar!, kontatzen zidan, eta lagunak hil zitzaizkion denbora honetan, bitartean... «goizean esnatu eta laguna hila kajoi batean». Izututa bizi izan zen harrez gero! Han ere, bere izenak, Joseba, salatzen zuen «nazionalista» bezala komunista espainolen aurrean, eta hor ere sufritu arazi ziguten, nire anaiaren kasuan.

Gutxitan hitz egiten dut nire aniaz. Pertsona ona, familiako gizona, ez zuen ezertaz hitz egin nahi. Ikaratuta bizi zen. Eskerrak aita Caracasen mugitu eta Venezuelako enbaxadoreak bera eta bi bizkaitar, galdakaoarrak, Lartitegi, sendagile baten semeak, lortu zuela ateratzea 1946an, ni amarekin hurbildu baino urtebete lehen. Lauok aurkitu ginen, gerra eta hamar urte gero, Venezuelen. Pentsatuko duzu, Joan Mari, anaia bakarra izan eta, neuk, familiako honetaz ezer ez esatea! Ez zidalako inoiz ezer kontatu! Bere emazte leondarrak ere ez: «No nos preguntes nada de allá, Martín, es que aún no me atrevo», esaten zidan.

Pentsatzen zuen zerbait idatzi nezakeela!, beldur zen.

«Mejor olvidarlo».

– *Emaztea ere laguntzaile, irakurle, arnasemaile, izan duzu.*

Bai, oso. Euskal Etxean elkar ezagutu genuenez gero izan zuen nire *Elite* aldizkariko lanaren interesa, eta nire literatura asmoak bere bultzada handi bat jaso zuen.

Sinetsi egin zuen nire posibilitateaz, egiatan. Orduan eta ezkondu eta gero ere, haurrak jaiotzen hasi zirenean ere, ez zuen lagundu besterik egin. Nire Euskal Etxe edo Centro Vascoko lanen kritikiko zen, ez zidatela denbora kendu besterik egiten, baina literaturari eskaintzen niona beti txalotu. Eta ez zen arnasa bakarrik. Berak irakurtzen zituen nire lanak, kritikak egin, gustatzen zitzaiona txalotu, eta eragin handia jaso nuen.

Anamari 1952an ezagutu nuen, New Yorken egin nuen egonaldi luzea eta gero, itzuli nintzenean. Urte eta erdi bat gero, mendian euri eraso handi batek harrapatuta eta gero gaixotu zen; puntzio lunbar bat ere egin zioten, gaitza gogor bat ote zen; azkenean irten zen, baina berak lan egiten zuen farmazi produktuen konpainia suizarrak, Sandoz-ek, Zurich-era bidali zuen, eta han urtebete egin zuen tratamendu batean, bizkarrezurra eta muskuloak zirela eta, gehien bat. Orduan idazten nizkion eskutitzekin osatu zidan, nik ez nekiela, nire «lehen liburua», eta 1955eko martxoan bertara ezkontzera (honekin, ama eta ahizpa bat zeuden) joan nintzenean eskaini zidan berak enkuadernarazi zuen bolumena. Han utzi nuen oraindik, eta bitarte honetan irabazi nuen, 1955ko abuztuaren 3an ematen den *El Nacional* egunkariaren Venezuelako lehen ipuin saria, eta bidali nion telegramaz berria. Laster itzuli zen gure lehen etxera. Hala, ia urtebete gero, 1956ko ekainaren 20an jaio zen gure lehen semea, Unai.

Jaio zenean, eta hau aipatu nahi nuen, ni Isla Margaritan nengoen ipuin batzuetarako materiala jasotzen (emazteak hala nahita, ez zela haurra oraindik jaioko!) eta koinatuak bidalitako telegrama bidez jakin nuen semea jaio zela! Urtebete gero jaio zen bigarrena, Itxaso, eta familia aurrera zihoala sentitu nuen, Anamariren eragina eta laguntza. Garai honetan argitaratu zidaten nire lehen ipuin liburua: *Un real de sueño*

sobre un andamio, nire pozik handienetako bat, 1957an. Eskaintza hau izan zen: «A la ancha esperanza americana del inmigrante», eta lehen alea Anamariri eskaini nion: «Lenengo idazti au nire emaztearentzat». Azala, Carlos Cruz-Diez artista handiak egin zidan.

– *Ekintza gizona izaki, nola uztartu duzu horrekin zure idazle-ofizioa?*

Bai, bi alor ezberdin dira. Nire bokazioa idaztea da, eta gustatuko zitzaidan ekintza guztiak idaztekoak izatea, baina neurri batean herrigintza/politika ere izan da tira nauena, ezinbestean. Biak sentitzen ditut, eta arazo politikoak hor daude beti zain. Nik nahiago nuke idazle bezala bakarrik ari, baina nire egoeran ezin diet ihes egin nire erantzukizun bezala sentitzen ditudanei. Esate baterako, eta zeuk ondo ezagutzen duzun nire *Egunkaria*-renganako jarrera. Beste ekintza batzuetan bezala, nik ez dut diseinatu euskal egunkariaren ekintza, baina Joxemik eskatu zidanean neuk ezin nion euskarari ahalegin hau ukatu, eta Joxemiri, bereziki, euskaldun argia eta fina. Euskararen aldeko laguntza bat eskatu eta ukatu?! Ezin nuen hau egin.

Idazle bezala izan ditut erantzukizunak, libreago egin dut hemen lana eta gehiago egin nezakeen eta hau da nire gustoa, baina abertzale bezala ere izan ditut lanak, eta erantzuten ahaleginu naiz. Honela etorri eta hartu nuen *Historia de Euskadi*, Planetak eskatuta. Honek badu historia! Euskararen sustapenerako egin nuen lana: beste eskaera politikoak ukatu ditut, alkatetzarako, diputatu eta senatorerako ere bai, politika hutsa zirelako eta honek ez didalako funtsezko ezer esaten, baina euskararen zerbitzuan bai sentitu nintzen deitua, kategoriaz edo diruz izugarria ez bazen ere; honek esango dizu neuk adierazi nahi dizudan zer bait.

Neuk idatzi bakarrik egiteko bideak izan banitu, literaturan, erdaraz eta euskaraz, etorri diren ordenean jarraituko nuen. Emazteak hau ulertuko zuen hobeto. Baina honetarako ez naiz izan deitua sentitu inoiz, ez didate idazteko beka bat eman. Laguntza txikiak ere eskatu behar izan ditut, zeren eta bizi ere egin behar nuen, genuen!, eta herrigintzarako deitu nautenean doan asko egin dut (emaztea, haserre) eta ordaindu didatenean, honen ordain ordaindua izan da, eta ez dut ukatuko honelako lanak ere behar nituela. Editoreak zuhur portatu dira nirekin, hala ere ez denak berdin!

Ez dakit zure baitan zer bait adieraztea lortu dudan garbi: 1) lehen bokazioa idaztea da, oraindik ere; idazle bezala figura nazional bat izatea gustatuko zitzaidan. 2) Bestalde, herrigintzan liburuak idatzi ditut hainbat generotan, garaia garaian, gauzak egin behar izan nituelako herriaren zerbitzuan; diru asko irabazi gabe, guk etxean behar genuen baino gutxiago, seguru!, galdetu nire tesorerari; nire andreak ez dit gehiegi eskatu, neuk ez dut bizio bat izan, oso ekonomikoa naiz, beharbada ez dut denborarik eta dirurik izan biziotan sartzeko!, ezin dut esan; eta, diru edo ez diru, batez ere euskarak arduratu nau. 3) Bizi ere egin behar izan dut, familiarekin zailago, Montherlant!, eta hemen ez dut laguntzarik izan neuk eta neureak aurrera irteteko lasaixeago eta efikazago, eta hemen andreak izan du beti arrazoi. Neuk ematen diot hau osorik.

Beste gauza bat: agintzen zegoenak nahi zuena idatzi izan banu, bai Venezuelen, eta baita hemen ere, zer bait gehiago kobratuko nuen, baina ez dut inoiz saldorik eman, ez dut egin gaberik kobratu eta ez dit inork merezi ez nuenik ordaindu. Nire uste garbia adierazten ari natzaizu, baliteke hutsik egitea.

Hemen ez dut ahaztu nahi bereziki Iñaki Zabala abertzaleak emandako laguntza, euskaltzale eta abertzale bereziak.

Hau da jaso dudana laguntza jatorrena. Idatzi eta idatzi, zerbait esatera iritsi naiz!

– *Idazlearen bakardadea gogorra da.*

Bai. Ez naiz bakarra, seguru! Baina hau beste bizibide guztietan ere berdin gertatzen dela uste dut: txukun jokatzeko ahalegintzea beti izan da luxu garestia.

Nire alaba txikiak, sikologa berriak, esaten dit hemen, eta bestetan, mugak direla garrantzi handikoak: mugetan planteatzen da konportamentu etikoa. Arrazoi du. Ainara bere kontestuan jartzeko, kopiatuko dizut, Joan Mari, bere tesina gurasoei eskaintzerakoan idatzi berri diguna: «*Sleichenek esan zuen bezala, lan interesgarria da (bere tesina) posizio ideologikoa eta ignorantziaren arteko mugan definitzen delako. Mugan egotea beti da zailena, baina gai honetan pribilegiatua naiz: oso ondo bait dakit zer prezio altua pagatu behar den norbera norbera izateko. Niretzat hor dago etika, eta etxean zuengandik jaso dudana maitasun eta konfiantzari esker borroka linea hortan egitea erabaki dut*».

Horretan ari da etengabe oraindik. Eta bakarrik. Eta urruti.

Irakurketa sistematikoak

– *Txikitatik datorkizu irakurzaletasuna. Nola asetzen zenuen egarri hori txikitan?*

Galdera polita da hau, ez baitut gauza handirik gogoratzen etxean, aipatutako *Xabiertxo*, *Martin Txilibitu* eta Tebeoak baizik, orduko marrazki animatuak! *TBO* zen inportanteena. Gero *Pulgarcito*, *El Día* Donostiako (Aitzol eta abar) egunkari abertzaleak ateratzen zuen *Geromin* (gero jakin dut suplementu hau eskuin espainoleko katekoa zela, hau zen gurea!); gero baziren urteroko Almanake deituak, tebeoenak zirenak, oso onak. Gero, eskolaondoan zegoen bibliotekatxoaz gain, ez nuen ezer ere. Gogoan dudana hau da, eta eskolako lan asko, ni oso nintzen langile jarritako tareak egiten; nire anaia Josebaren orde, oso baitzen hau axolagabea, urte eta erdi gazteago ere zelako agian.

Eta ostegun arratsaldetan futbola genuen gogokoen; korrikako entrenamenduan ere jartzen ninduen aitak. 1936an bertan, Donostiako Zubietako proba (de los puentes) korritu nuen lehen aldiz eta 9. heldu nintzen, ia ehunetik edo. Aitak eraman ninduen eta nirekin korritu zituen azken metroak. Prentsan irten zen proba honen berri. 1936ko hasieran zela uste dut. Ez zait begiratzea inoiz bururatu, askotan honetan pentsatu badut ere. Gero, aitak administratzen zuen futbol zelaietan futbol asko ikusten genuen. Nik ez dut garai honetan beste girorik jaso etxean eta eskolan.

Etiketikan kanpo irten nintzenetik, gerrarekin, izan nuen eragin pertsonal gehiago, eta frantsesez hasi nintzen liburu batzuk irakurtzen, esan bezala, Donibanen.

Hauek dira nire aurreneko bide bakartiak.

– *Noiz ezagutu zenituen euskal literaturako idazle klasikoak?*

Berandu, oso berandu. Erbestean nengoela. Euskaldunok ez dugu literatur tradizio aberatsa, baina duguna izkutatu, baztertu egin zaigu. Niri eskolan ez zidaten sekula euskal idazleei buruz hitz egin. Literatur erreferentziarik ez nuen euskarazko lehenengo ipuinak idatzi nituenean.

Gogoan dut Agirre lehendakaria Caracasera etorri zenetako batean aipatu niola Txomin Agirrereren *Garoa* irakurri nuela, pentsatuz hori zela idatzi zuen guztia. Eta erantzun zidan: «Baina ez zaitez ahaztu *Kresala* irakurtzen». Orduan izan nuen *Kresala*-ren berri!

– *Caracas-en hasten zara sistematikoki irakurtzen. Zernolakoa zen Aranoren gidaritza?*

Oso ona. Honek hitz egin zidan egile espainoletaz, bizpahiru aldiz aipatu ditudanak. Argitu zizkidan bideak, zergatiak. Madrilgo Eskola Laikoko irakasle zela esan dut, prof. Luzuriaga eta bestekin. Ikusten duzun bezala, Madrilen euskaldunak Jainko gabe erakusten! Garai hartan erosi nuen Aguilar-ek egin zuen serie osoa, lan osoak alegia. Begiratzen dut orain, eta 1948koa da edizioa, justu. Bada, Arano izan zen niri literaturaz hitz egin zidan lehen irakaslea.

Gero ibili nintzen New York-eko New School-en sistemakikoki klasetan. Amerikanoak hemendik aurrera irakurri nituen.

– *Zer literatura-mota irakurri duzu gehien? Zein genero?*

Kontalariak, batez ere venezuelarrak eta latinamerikarrak, hau bertoko giroak eraginda. Eleberriak ere bai, Rómulo Gallegos, Uslar Pietri, eta latinamerikarrak, batez ere nire maisu den Horacio Quiroga eta beste, batez ere, bai eleberrian, bai ipuinean, maisu berria izan den Gabriel García Márquez. Nik hau Caracasen ezagutu nuen kazetari bezala aritu zenean, kazetari petoa zela.

– *Irakurgaiak aukeratzean zeri begira tu diozu gehiago, estetikari ala tematikari?*

Biei, zeren bila zoazen da kontua. Formari dagokionez, ipuina eta eleberria ezberdinak dira pentsatzeko moduan, eraiketan, eraiketan, teknikari dagokio interesa; hizkuntzari dagokionez, berriz, berdina dira, eta biak dira oso jakingarriak, biak dute interes berdina, «relato», kontakizuna, hizkuntzaz bat da.

– *Zer eta zenbat irakurtzen duzu gaur egunean?*

Egia esan, ez dut une honetan behar adina, nahi adina, irakurtzen. Bereziki zerbaitetan ari naizenean, esate baterako zure galderei erantzuten, honetan jartzen naiz burubelarri, eta ditudan tarte guztiak lan berari eskaintzen dizkiot. Ez da sortze lana, eta musika bera ere ez zait hain beharrezko kontzentrazio sakonerako, eta datuen memoria bilaketa lanari ekiten diot egun guztian. Egundak hartzen dit zure lanari erantzuteak, eserita hiruzpalau ordu besterik eskaintzen ez badizkiot ere.

Hau izan da beti nire lanerako modua.

Honetan hasi nintzenez gero, nire ipuingintza geldirik dago. Artikuluak, alabari asteroko saioan idazten dut apur bat, hauek errespetatu behar ditut, baina gainontzekoak, egiazko sortze lanak, eta irakurketak ere, geratu zaizkit ganbarako

ganbaran! Ez dute alde egin, baditut asmo berriak ipuingintzarako, baina deskantsuan, neguko hibernazioko lotan dauzkat beti erne. Bitartean, eta zuri erantzuteko: irakurketak, tartetakoak, hemen, han, bila ibiltzen naiz, eta batzuetan Biblia irakurtzen dut, pasadizoak, zein garaitan nagoen dut kontuan. Aste Santua, Gabonak, aurkitzen ditut garaikoak. Eta libururen bat hasten badut, ez du irauten nire gogoetan.

Zure lanaz aparte, dena da behin-behineko.

– *Zenbat liburu duzu zure liburutegian?*

Ez ditut inoiz kontatu, baina gainetik egindako kalkulua badut, hurbilketa bat: lau eta bost mila artean. Ez naiz izan liburu biltzailea. Lanerako liburuak, eta eman dizkidaten batzuk, eta kendu utzi eta itzuli ez dizkidatenak, batzuk latinamerikarrak, asko maite nituenak. Hauek geratzen dira hemen. Nora joango diren kezka ere badut. Alaba txikiak esaten dit, baten liburuak ez direla sakabanatu behar, baten zati direla. Eta arrazoi du. Hala ere, ez dira alferrik utzi behar, lanean baizik. Ez dakit non.

Bakardade osoa behar

– *Papertxoak daramazu beti aldean, apunteak hartzeko.*

Bai, alkondarako poltsikoan. Betidanik. Burua beti lanean, eta gogora etortzen zaizkidan gauza interesgarriak berehala anotatzen ditut. Askotan hitz bat. Bestela ahaztu eta galtzen dut hitza edo asmoa! Gertatu izan zait autopistan, Caracasekoan, hemengoan, geratu eta idaztea. Orain, ibiltzeari utzi eta hartzen dut nota; ikusi nauen norbaitek esango du: hau erotu al da? Papera berezia da, folio bat hiru aldiz tolesten dut, zortzi papertxo ematen dizkizu, oso praktikoak. Bada hau egin ez dudalako galdutako asmorik.

– *Nola lantzen dituzu gaiak: derrefente?, eskema egin eta gerorako gordez?, edo...*

Denetarik sortzen da. Burua ez da geratzen, eta ez dakizu aspaldi bila zabiltzana derrefente, zuk esan bezala, etorriko zaizun. Edo zerbaiten bila jarri eta, taka, salto egiten dizu hitzak, askotan irratia entzuten zaudela norbaiti entzuten diozulako!, edo irakurtzen ari zarela topatzen duzulako! Eskema bat landu eta zerbait osatzea suertatzen zaizulako, bai. Buruak ere denetarikoak daude, seguru, bakoitzak bere sistemak lantzen ditu, seguraski. Zenbat hizkuntza dakizkizun: askotan ez dakizu zeinetan etorriko zaizun zerbait, buruak baditu ikasi dituen hizkuntza bakoitzean osoen, indartsuen, sentitzen dituenak, eta besteak iheskorak, arinak. Batzuetan oztopo bat da, ez baitzara gogoratzen zeinetan dagoen zu pentsatzen zauden asmo bat, esaldi bat. Denok ditugu mekanismo hauek berezko edo sortzen ditugu berriak. Nik aitarengandik jaso ditut euskal esaldiak, eta gaztelerazkoak gehien amari entzundakoak dira. Bakoitzak bere iturrian jaso ditu, amarenak Iruñea ingurukoak dira, eskuinekoak (amaren aita Gurpegin jaio zen): «Elkano, Ibiriku y Egues, cual está más cerca de los tres»; aitaren hobetsienetako beharko du lan, askotan aspergarri gertatzen dena! Idazteko batzuk presaka samar eginak dira, esate baterako *Euskadiko Historia*, editorearen presaz hala egin behar izan

nuelako. Ez da bakarra. Baina gehienak landuak dira. Batez ere ipuinak! Hau da nik gehien landu dudana generoa.

Zenbat aldiz? Ipuin bat hamar aldiz idatzi behar dut gutxienez; batzuk hogeire!

– *Nola idazten duzu: lumaz, boligrafoz, arkatzez, idazmakinan, ordenagailuan...?*

Hemen modernoa naiz: makinaz eta hamar hatzez idazten dut, ez dakit bada soldaduzka aurretik ez ote nuen hau ikasi herriko maisu erdaldun batek Andoainen jarritako eskolatxo batean. Ama ikusi nuen gerraurrean bi hatzez lana egiten, eta hogeire urterekin, pioi lana egiten ari nintzela, gauzak ongi ikastea gustatu zitzaidan, soldaduzkako ofizina lanean pentsatzen, nik uste.

Geroztik, beti makinaz, eta orain hamar bat urte semeak erregalatu zidan beretzat atzera geratu zen ordenadorean; baina batez ere honetan lagundu didana lagun on bat izan da, Fermin Olaskoaga. Honen pazientzia eta laguntza dela medio, eta beronek utzitako IBM bat, polito ari naiz lanean harrez gero, etengabe. Abantaila handia zuzenketak behin eta berriz egiteko. Laguntza hau izan ez banu, ez nuen herena idatzi ahal izango!

Bestalde, ordenadorean ez dakit idatzi besterik egiten!!

– *Noiz idazten duzu: egunez ala gauez?, egunero zerbait ala hartan murgilduz?, asteburutan? Profesionalki lan egiten zenuko ohiturekin segitzen al duzu orain ere?*

Bai, lehen bezala dut errutina, besterik sortzen ez bada, behintzat. Goizekoa da nire diziplina. Beharbada, arratsaldean ere jarraitzen dut, baina gehienetan nire bost kilometroko ibilaldia egin eta egunkaria eta beste zerbait irakurtzen dut. Goizekoa, Caracaseko larunbat-igandetan, eta hemen egunero, goizeko zazpitan jaiki eta hamabiak artekoa zen nire neurria, eta arratsaldean beste bizpahiru ordu edo lau, presakako lanetan. Baina aspaldi honetan, arratsaldekoa patxara pixka batekin hartzen dut, presarik ez bada.

Goiza da sakratua dena niretzat idazteko; bazkaltzera deitu egin behar naute.

Zuk esaten duzun bezala, murgilduz. Ez dut telefonorik entzuten. Zure lanarekin hasi nintzenez gero, Joan Mari, honetan ari natzaizu.

– *Non idazten duzu: zure zeure gelan?*

Idazgelan, bai. Behar dut toki jakin bat, zaratarik ez; musika klasikoa, literatur lanetan ari naizenean. Bestela, oraingoan lez, ez dut behar. Baina musika hau ez da nik entzuteko, ez dut ezer entzuten. Entzuten jarriko banintz, adios idaztea. Entzutea gustoko dut, baina idazten ari naizenean ez. Ez, idatzi egiten dut, eta musika jakina, askotan entzuna, batzuetan behin eta berriz disko bera, giro bat sorrarazten didalako («El gran cañón», Beethovenen Bederatzigarrena, «El Emperador», esate baterako, indar handikoak, edo Mozart eta beste, oso finak, gaiez gai), soinu hau dena beste ezusteko zaratak estaltzeko bakarrik erabiltzen dut, hau da batez ere neuk behar dudana! Musikaz babesten dut lanerako behar dudana fondo ezagunaren aislamendua. Ez da oso poetikoa, baina honetara ohitua nago.

– *Bakardadea behar al duzu idazteko?*

Osoa, esan berri bezala, kontzentrazioak hau eskatzen dit, bakarrik sentitu behar naiz.

– *«Encerronas con música» egiten omen zenituen.*

Halaxe da!

Lan asko, diru gutxi

– *Funtsean kazetari eta literaturgile izan zara zu. Esan al daiteke, zure kasuan, kazetaritza izan dela emaztea eta literatura maitalea?*

Konturatzen naiz zer esan nahi duzun, baina ez ditut bi generoak modu honetara ikusten.

– *Kazetaritzatik bizi izan al zara ekonomikoki eta literaturatik «izpiritualki»?*

Hau hobeto ulertzen dut, eta nerontzat argitu behar dut hemen ekuazioa.

Bai, batetik, Kazetaritzatik bizi izan naiz. Lehenengo profesional gisa zazpi urtez *Elite* asterokoan lan egin nuen eta ongi irabazi nuen nire bizimodua, esan dizudan legez hor aurrean. Hemendik deitu ninduten ESSOra eta ongi finkatutako lana eskaini, eta hamabost urtez hileroko *Nosotros* (kazetaritza) eta *El Farol* literarioa zen bihilabetekaria, biak zuzendu nituen. Dena nire kazetaritzarako ahalmenetan finkatuta. Eta, bi, hemen errazago aurkitu nuen egiten hasia nintzen literatura egiteko, idazle eta artistekin harremanak izateko, kolaborazioak bilatzeko. Edo eskaintzak jasotzean, idatzi ere egiten nuen berton, eta nolabait, agertzen joan nintzen ipuinak, irabazi nituen sariak, argitaratu nituen hiru liburuak, denak senti arazi ninduen idazle, mundu hau bizi izan nuelako. Eta mundu hau, kazetaritzakoa baino izpiritualagoa zen, aberatsagoa. «Izpiritualki» osatuago sentitu nintzen.

Ez dakit ongi erantzun dizudan.

– *Zure lehen «ofizioa» zein izan da (lehentasunaren zentzu desberdinetan): literatura ala kazetaritza?*

Dudarik gabe, kazetaritza. Nire lehen pausoa hau izan zen, bide bezala gainera. Nolabait esan dut kazetaritzan nola joan nintzen pixkanaka lanak literatura bidean lantzen, *Elite*-ko azken erreportaietan ikusi dezake hau edonork.

– *Ekonomikoki zer eman dizu literaturak: autore eskubideak, kontratuak. Zein neurritan bizi izan zara literaturatik?*

Literaturak eman dit niri heldutasun bat. Hau koka dezakezu «historia txiki» baten barruan. Autore eskubideak eta kontratuak, ez, ez dut maila hori iritsi, seguraski herriratzean nire bidea neronek trunkatu nuelako, eta ezagutzen dituzu honetarako izan nituen arrazoiak. Hemen, literaturan jarraitu beharrean, herrigintzan sartu nintzen hainbeste liburu idazten: politika, historia, euskal kultura. Literatura utzi egin behar izan nuen honegatik. Oraindik gaztelera zen, ez nengoelako euskaraz prestatua, eta, gainera,

praktikotasunez, garai hartako Euskal Herrian ezina zelako, praktikan, efikazian, beste pedagogia bat egin. Zergatik ez zituen beste inork lehen, euskaraz, beharrezko gauza hauek denak egin hemen, herri desanparatu honetan?! Galdera hau lehen ere egin izan dizut.

Baina goazen zure galderarekin. Literaturak ez dit eman bizitzeko. Eman dit izen bat, prestigio bat, oso gaizki ordaindua, gero hemen beste liburuak egiteko preparazio bezala, heldutasun bezala. Nire prestaketa pertsonala idazlanetan, intelektualki, ez da amaitu oraindik, jarraituko dut lanean hil arte, honetara bultzatzen nauelako barruan daramadan beste ni zorrotz bat den norbaitek!

Harritzen nauena da ni errazago ez ulertzea.

– *Idatzitik aparte zer egin duzu komunikabideetan? Zinema-gidoirik?, irratirik? Telebistan, bai, ibilia zara.*

Ez, idatzi bakarrik egin dut. Zerbait irratirako: Caracaseko «Euskadi Irratirako» editorial aberkoiak. Eta telebistarako nire hamabi galdeketen apunte batzuk. Joan naiz hemengo irrati eta telebistara, deituta, zerbaitetaz hitz egitera, beste edozein bezala, eta gutxi.

– *Aspaldisko utzi zenuen kazetaritzatik bizitzea. Nola bizi izan zara ekonomikoki geroztik? Liburu soziopolitikokulturalek (Elkarrizketak, Historiak, etab.) zer eman dizute?*

Lan asko, diru gutxi. *Historia de Euskadi* izan da luzeena: lau urte, asteburu eta gauzez ere askotan, eta bost milioi pezeta kobratu nuen denera. Hara negozioa! Lehen Sintesiak, konparazioan, gehiago eman zidan, saltoka, sei, zazpi edo gehiagoko edizioetan, nire kontrolik gabe. Jan genituen Venezuelen gordetzen joan ginen sosak. Anamarik daki ongi gainontzekoa. Esana dizut hau lehen.

Nire historia oso da sinplea, baina neronek ez dakit nola egin duen nire emazteak familia hau aurrera ateratzeko, egiatan diotsut. Bakarrik, hilak hila gainean zuela eta beti zerbait eta norbaitentzat idazten aritu naizela, 1969an etorri nintzen gero. 1986 geroztik, erretirua. Iraungo ahal du emazteak eta gu biok adina.

– *Argitara eman gabekorik baduzu. Batzuk ondu gabe dauzkazulako. Eta beste batzuk beste arrazoirengatik.*

Bi gauza batez ere: Venezuelako eleberri luze bat, *Josefina*, edo *Las rejas están sembradas en el jardín*, bi titulu ditu, Venezuelen argitaratzea nahi nuke. Ipuin liburu bat euskaraz, amaituko dut noizpait, zure lan hau amaitzean. Helduko zaie bere garaia. Baita Lezo Urreiztietari egindako elkarrizketa luzeari ere.

– *Liburuak argitara emateko izan al duzu zailtasunik edota laguntzarik?*

Zorte handia izan dut honetan, beti izan dut norbait argitaratzeko prest.

Estetika eta etika

– *Esteta hutsak (hutsalak) ez dituzu maite. Baina, ezta ere, mezu ideologiko baten estrategiara bere idazkintza makurtzen dutenak. Literatura konprometiturik ez duzu atsegin.*

Esteta hutsa, posea da niretzat: jarrera, posaldia. Esteta, bere buruari, zilborrari!, begira dago, ez da ari pentsatzen. Pentsatzen jarri den idazlea barrutik kanpora begira dago ikusi nahian, edo bere barrura, sondatu nahian, bakoitzak bere barrua ere izan baitezake objetibo barrukoia.

Baina esteta prejuizioak enkuadratuta ari da gauzak edo pertsonak bere kuadro barruan kokatzen.

Beharbada polito!

Baina irakurleak antzemango dio zertan ari den.

Enkuadre hori ideologikoa ere izan daiteke, baina hau ez da hain pertsonala, ideologiaren mende dagoena modu jeneralagoan dago preso. Irakurlea aise konturatzen da preso dagoenaren itsu dihoan makuluaz.

Idazleak kortse horietatik libre behar luke.

Ez dut esaten lortzen duenik, inor ez da osorik libre.

Ghien lor dezakeena kartzelaren kontzientzia apur bat izatea da, inor ez dela prejuiziotik osorik libre, kerietatik, berekoitasunetatik. Auto-goardia hori argi batek bezala funtzionatu behar du egia ikusten ahalegintzeko. Batzuek ez dute eta ez zaie axola, beste batzuk bila dabilta beti, bada zerbait! Bada intelektualik bere argi propioaren sistema montatzen duena sofisma bidez, hauek dira detektatzen zailenak.

Literatura konprometitua ez zait sekula gustatu, goardian egoten naiz, neronenean ere. Defenda daiteke bakoitzak defendagarri sumatzen duena, edo uste duena, baina aitortu behar genuke nolabait bekatua. Honek libratzen gaitu apur bat, zeren autodefentsa libre baita, noski.

– *Zein da etikaren eta estetikaren arteko oreka?*

Estetika etikaz jazten da maiz. Badirudi funditzen direla, batera funtziona dezaketela. Etika orokor, elegante, esku eta bihotz-zabal!, baina luzera estetika, itxura, batzuetan itxura polita, gairatzen dela uste dut, eta huts geratzen da, posea.

Ikusi baino gehiago, sentitu egiten da hutsaren zuloa.

Irakurtzen ari garela, polito esana baina ezer esaten ez duenarekin topo egiten badu gure izpiritu kritikoak, hutsaren aurrean gaude. Irakurtzen ari garena ulertzea zaila bada, buruak ez badizu hainbesterako ematen, ez da, gehienetan, tontoa zarelako. Niri Cortazar argentinarrak uzten nau egoera honetan. Hainbeste irakurle leial dituen idazleak, diot nik, izan behar dik bada zerbait..., hi, herorri, haiz motza, imaginazio gutxikoa!... Baina beste talentuak ulertzen ditut eta hau ez, eta ezin diot nire buruari gezurrik esan!

Nik ez dut uste testu guztiek gardenak izan behar dutenik, baina ezta garden guztia errazkeria literarioa denik ere.

Bien artean zein den oreka?!

Nik ez dut zentzu komuna beste inbentorik aurkitu erabakitzeko. Xinpleegia da hau batzuentzat, eta ni neu nahiko xinplea naiz literatura gaitan: hitzak badu zentzu bat baino gehiago, batez ere apresa daiteke bigarren bat frasearen eraikieran edo beste modu askotara, baina niretzat, ulergarria izan behar du gehiegi analizatu gabe. Narratiba irakurtzeko lanak ez du tortura bat izan behar, lan ulergarri eta gustoso bat baizik.

Ez dakit, Joan Mari, ezer argitu dizudan.

– Zure idatzietan estetika omen duzu helburu, diozunez, baina zure ipuinak «sozialak», «moralak» omen dira, diotenez. Kontradikziorik?

Kontradikzioek ere zentzu bat badute diskurtsoan.

Badakizu zuri erantzuteko sistema, zuzeneko delat. Alegia, galderei erantzuna emateko, banan bana irakurtzen ditudala. Honek askotan joan-etorriak dakartza galde-erantzunetan, baina aberatsagoa da, elkarrizketa baten zentzua erabiltzen dut egiatan.

Eta halaxe erantzungo dizut orain, esandakoaz gainera:

Nire estetikaz, formaz ari naiz hemen. Ez naiz orain estetikaz gai bezala ari, hizkuntza beraren estetikaz, formaz, baizik. Eta forma argia da bat, iluntasunaren kontrakoa naiz, gardentasuna bilatzen dut. Nire neke handia, hitz egokiak, justuak, aurkitzean datza, eta ahal den xuxenen, inpaktatuen, bide laburrena erabiltzea, dut amets, estiloan. Nire maisuak asko ditut: Azorín eta Quiroga, hain ezberdinak, bestalde!, eta Stefan Zweig!, baina ez naiz honetan hasiko! Nik gutxitan idatzi dut estetikaz, nire hizkuntzaren estetika bilaketaz, bai! Eta nire bide neketsu honetatik barrena gaiak, bai, gai sozialak dira nire gehienak; moralitatea dute animan, baina ez dut moralitateaz diskurtsorik egingo, edo behintzat ahaleginean ez naiz moralinaren bila ibiliko, aitzitik, ihes egingo dut formula honengandik, kostunbrismotik bezala!

Ez dakit hemen diferentzia argi utzi dudana: niri interesatzen zait gizakia, bere sakontasunean, bere bakardadean, bere baloretan, zirkunstantzia zailtan, bere bizitzan eta baloretan, eta ez anekdota hutsean, baizik eta hau erabiliz nahi eta nahi ez, baina, hau trazedentuz maitasunaren eta bizitzaren, lanetan, neketan, eta heriotzaren zirkunstantzietan.

– Ameriketako zure lana aztertu dutenek zure ipuinak-eta sozialtzat jotzen dituzte, solidaritatea, bizitzaren garrantza, aipatzen dituzte. Pertsona-biktima omen dira zureak; baina tunelaren bukaeran esperantza, argia.

Honek munduaren aurrean jarrera pertsonala erakusten du. Ameriketan aurkitzen dudana mundua berria da niretzat. Gizaki bera da hangoa, noski, baina hemen utzi dudana gizarte estrukturatua, eta gerrondoko gorrotoz tintatua, oso ezberdina da, eta Amerikakoa berria da niretzat. Hemendik aukeratzen ditut, ez konszienteki, interes humano bezala baizik, 1) amerikano pobrea, bere lurtean, etxean, etorkina baino fragilago dena, zeren europarrak badu ofizio bat, gutxienez, eta bera gehienetan «torero» bat da, denetik egiten dakiena, hutsa, eta ez da gai etorkin honi kompetentzia egiteko, eta 2) etorkina, hizkuntza gabe gehienetan, mutu, eta askotan pioitzan ari behar duena, batez ere hasieran. Bi tipo hauekin egiten dut topo, nagusiki, errukitzen naiz beroietaz, nire ipuinetan. Bestalde, neroni, irten berria gerra gogor batetik eta exilio neketsu baten olatuan nator, eta nirez sensible izanik gainera, erraz deitzen naute hauen miseriek.

Eta, noski, solidaritatea irteten zait, halabeharrez, eta neronek niretzat nahi dudan argia piztutzen diet errugabe horiei ere. Nola ez!

Hau da, laburki esanda, zure hitzak sortzen didana.

– *Zuzenki edo zeharka kritika soziala egiten duzu, kritika desmitifikatzailea.*

Justiziak kritika eskatzen du. Idazleak zerbait zor badio bere fikzioko kreaturei ulerpena eta justizia dira, beretzat nahi lituzkeen berak, gutxienez. Eta bidean lotzen eta zanpatzen duten mitoak hausten ahalegindu, eta ez moralina errazez, erruki pobrez, hau erlijioak eskaintzen duen azken erremedioa baita, baina merezi duen errebeldia, kuraia eta askotan iraultza ere.

– *Nola aukeratzen dituzu gaiak?*

Gehienetan ez ditut neuk aukeratzen, gaiek aukeratzen naute ni, datoz niri aurpegiratzera, ea nola ordurarte pentsatu ez nuen lehenago! Zerbait berria bururazten zaidanean, beti nirekin daramatzadan paperezko biletetxo batzuetan hartzen dut nota, oinez banago, erraza da, baina kotxean banoa, geratzen naiz. Orain jada ez dut gidatzen!, eta autobusean errazago zait honakoa bera egitea.

– *Genero desberdinetan nola moldatzen duzu mezua?*

Artikulu bat bada, hasieratik badakizu zer esatera zoazen, orokorrean. Hala ere, sarrerak, lehen pausoak, badaki nola esan nahi duzun, behintzat hasten zara tanteatzen; gero, zalantzetako unea hau da: badakizu orokorrean zer esan nahi duzun, baina ez dakizu oraindik nola, eta hemengo abiatatik aurrera bazoaz apurka apurka, onenean!, bidea egiten, egin behar da, Machadok zioen bezala: «Caminante, no hay camino; se hace camino al andar!». Ba hauxe da nire kasuan, esate baterako, idazten noan bezala noa pentsatzen eta aurrera bidean idazten. Ipuina bada, aurretik asko pentsatua egon behar dut; hemen, bertsolaritzan bezala, amaiera kontuan hartuz zoaz aurrera, finalak garrantzi handia du eta hasieratik ari zara bi muturretan batera pentsatzen!... Gero, ahalegin batetik hurrengora denboraldi bat utzi behar diozu gehienetan pentsatzen. Geroztik eguna edo egunetan ipuina darabilkizu gora eta behera buruan, eta usterik gutxien duzunean agertzen da «hitz» klabe bat, asmo bat. Eta nota hartu eta segi; batzuetan amaitu arte, zorte handia baduzu, berriz ur epeletan beratzen uzten duzu gaia edo arazo literarioa... Hemen, ipuin on bat egiteko, gehienetan lan asko egin behar da, eta bakoitzak badu estilo bat, hitzaren exigentzia handia, edo ez!, eta..., bada hau da bidea. Nik gehienetan ipuin bat hamar bat aldiz idazten dut, eta askotan gehiago!

Genero bakoitza diferentea da: saio batek esate baterako, informazio gehiago eskatzen du, oinarriak sendoak behar ditu eta datu zehatzak bilatu egin behar dira zure asmoa garatzeko.

Liburu osoa idatzi genezake gai honetaz!

– *Zure lan askotan bizitza errealeko pertsonak agertzen dira.*

Batzuetan, eleberri batean, kasu, idazleak aukeratu du nobela hasi aurretik zure pertsonaia baten «modelo», ongi ezagutzen duzun norbait, fikziokoak koherentzi bat izaten lagunduko dizuna. Hau egiten da. Ez dakit honetaz ari zaren. Nire *Pedrotxo*-n,

esate baterako, mutila, nire osaba bat zen, eta apaizetako bat, don Manuel Lekuona. Honela, tenperamentu, hitz egiteko modua, zure buruan laguntzen dizute deskripzioak egiten. Bada besterik, esate baterako, Iruñeko etxean hartzen duen apaiza, Eugenio Arregi da, berak oraindik ez badaki ere, baina orokorrean bera da: zabala, manga zabaleko gizon leiala eta azkarra Eugenio da.

Beste askotan, inoiz ikusitako neskatxa baten memoria erabiltzen duzu gain-gainetik, eta tartean imaginazioak ematen dizuna.

Askotan zerorrek aldatzen diozu genioa, joerak, bekatuak erre!, hala iruditzen zaizulako! Dena askatasun handian erabili behar da, jainko txiki bat bazina bezala!, askotan martxa bizian.

– *Bestalde, zein neurritan ispiilatzen da errealitatea, zera diozunean adibidez: «Nire jaioterrian fusilatua izan zen gizon bat gogoan nuela idatzia izan zen» (Iltzaileak, 1961)?*

Hau erretratu bat da, egiaren isla; nire egiarena, alegia. Nik ezagutu nuen Nemesio, fusilatua izan zena, aitaren laguna, gerra aurrean dantzan. Dantzaritxikitan erakutsi zidana. Gero gertatua, zehatz ez dakit, baina horren ondoan istorioak entzun ditut, eta nire idazkera Caracasen garai hartan kontatu bezala ikusi nuen. Esate baterako, bere seme Imanol, nire eskolako eta dantza laguna, haserretu egin zitzaidan ni Ameriketarik etorri nintzenean, ipuinean kontatzen nuelako, gauzez gizonaren bila etorri zirenean ni Imanolekin ohean nengoela. Idatzi nuenean, dramatizaziorako inportantea zen neu han egotea, lekukoa!!, eta norekin jarriko eta Imanol etorri zitzaidan idaz-makinaren puntara eta halaxe sartu nuen fikzioan Imanol laguna gezurretan. Gezur hau esan du Barojak askotan, idazle guztiak erabili duten modua hau da.

Ez dakit Imanolek barkatu didan, baina ez da bekatu. Galde diezaiola bestela Eugenio Arregi apaizari.

Poesiak ukitutako ipuina

– *Ia genero guztiak probatu dituzu. Baina lirikan olerki bat bakarrik. Eta hala ere, lirismo handia dago zure ipuinetan.*

Hemen, beti bezala, bi gauza bereizi behar dira: edukia eta forma. Nire ipuinak, egia da, poesiaz ikutuak daude, baina formaz ipuinaren moduan daude josiak, estrukturatuak, egituratuak. Forma da agintzen duena, edukiak usain nahasiekin eginak, materializatuak, izan badira ere.

Irinarekin eta gatzarekin egindakoa ogia, ogia da, pastelen edo tarten forma ematen badiozu ere. Eta azukrearekin eta kremarekin egindakoa tarta izango da, seiko ogiaren forma ematen badiozu ere.

Gauzak ez dira hain garbiak literaturan, baina ulergarri egiten du gaia.

Niri poesian, bertsoan, enbarazo egiten didana metroa da eta errima, biak. Poetari gehien gustatzen zaizkion eta babesten dituen bi neurri horiek, ni alferrik nekatzen naute, korseak bezala sentitzen ditut, ez naiz libre sentitzen, eta ez naiz gustora sentitzen. Beharbada nire belarria ez delako ona eta zail egiten zaidalako. Agian. Ez dakit, baina, lirika alferrikako garrasia iruditzen zait. Pavarotti eta Plazido Domingo,

esate baterako, entzuten ditut harriduraz, ahotsa dela eta, baina opera ez dut gogoko, opereta ezin dut eraman.

– *Genero bakoitzak bere helburu propio eta berezia al du?*

Dударик gabe.

Antzerkiak, dialogoaren arrazoi bidea eskatzen du.

Neuk, nire txiki eta apalean, euskara dela eta Unamunoren jarrera adierazteko antzerkia iruditu zitzaidan biderik onena, eta *Ama gaxo dago* ongi irten zen ahalegin honetan.

Antzerkian musika eta kantua sartzen duzunean, badakizu drama eta lirika sartzen dituzula gizakiaren garrasi, erregu lodiak Jainkoari eskatzen. Zerurainoko efektuak lortzeko bide egokiena da. Saiakerak badu bere kontzentrazio tonu barrukoi eta intelektuala, serioa eta korserik gabekoa. Norbait pentsatzen jartzea nahikoa da, sakon, ez duzu efekturik behar. Gaur, teknika berriekin, argi eta soinu efektuak ez du mugarik!

– *Zure ustez, egilearen ikuspegitik begiraturaz, zergatik moldatzen zara hobekien ipuinean? Zein da hurrengo zure gustorako?*

Nire kasuan, ni lehendabizi kazetari izan nintzen, hau zen biderik elementalena, egunkarietan ikusten nituen elkarrizketak, artikulua, bazuten zuzeneko praktikotasuna gauzak esateko, espresatzeko, pentsatzen nituenak esateko. Hau izan zen nire lehen eskola idazkeran. Eta berehala, Venezuelako ipuina, eta denbora berean Latinamerikako ipuin harrigarria. Horrela espresatzea zen nire ametsa. Pentsatzen nituen gai batzuk modu horretara esateko ahalmen harrigarri hura. Eta ipuinaren ondoan, nobela, hau hain ondo menderatzea lortu ez badut ere. Eta ez dut hau lortu ez dudalako denborarik izan lan luzeak asmatu eta egiteko. Ni honeratu nintzenean bizi egin behar nuen familiarekin eta beste lan ordainduak hartu behar izan nituen. Gainera, hauek, herriko arazoak, nire gogokoak zirenez gero, historia eta abar, pozik egin nituen. Baina eleberria landuko nuen gustora honetarako beta izan banuen.

Baina dena ezina da.

– *Tituluak munta berezia du zure lanetan.*

Bai, dударик gabe.

Bertsogintzan gertatzen den bezala, nire egitura mutur bateko frase batetik hasten dut. Bai amaieratik ere, askotan, baina gehienbat titulutik, lehen muturretik. Titulua da, askotan, lanaren laburbilduma.

– *Hasiera-bukaerak ere bereziki zaintzen dituzu.*

Esan berri dudanarekin argitu dut hau, nik uste. Bi muturretatik hasten banaiz, hor daude preferentziak. Eta biak zaintzen ditut indarra, ulermen-argitasuna izan ditzaten.

– *Zure pertsonaiek hitzez baino areago ekintzen bidez elkar komunikatzen dute. Elkarrizketa luze dialektiko gutxikoak dira. Autorea bezala?*

Ni batzuetan berritsu ere jartzen naiz, baina normalean ez naiz hitz askoko pertsona. Entzutea asko gustatzen zait; uste dut entzuten ikasi dudala. Besteari entzutea

oso da garrantzi handikoa. Eta bide honetatik labur hitz egitea, berezko bezala dator, etorri behar luke; nahiz eta, esan bezala, batzuetan berritsu ere jartzen naizen, gauzak argitu nahian gehienbat. Eta nire pertsonaiek nirea den zerbait daramate askotan. Hau esan nahiko nuen zeuk nire erreferentzia hartu duzun testuan. Hau ez da dogma!

– *Esperimentazioaren bat egin duzu, estilo eta teknika aldetik. Linea uniformea mantendu al duzu gainerakoetan?*

Unibertsitatean egiten genituen. Amerikanoa oso da analitikoa. Gehiegi, nik uste. Batzuek sinesten dute honetan inkestetan bezala, eta nik ez. Nire irakurketan oso adi egoten naiz formaz, idazlea gustokoa badut, eta lortuak ikusten ditudan fraseak, bi edo hiru aldiz irakurtzen ditut; baina ez naiz orokorrean notak hartzen ditudan horietakoa. Puntuazioa da nik oso kontuan hartzen dudana, eta hau Northwestern-en ikasia. *Egunkaria*-ko nire zutabetxoan ere aplikatu nahi izan nuen, baina laburregia izanik, eta toki laburra, zuzentzaileak aldatzen zizkidan. Orduan hartu nuen erabakia dena jarraian, puntu aparterik gabe, jartzeko. Hau errespetatzen didate, eta, hala, neuk bilatzen dut testu bidez, komaz eta punto-komaz, erritmoa.

Izan nuen denboraldi bat puntu aparterik gabe idaztekoa, Unamunoren zerbait kontuan harturik, gogoan dut, zer zen gogoratzen ez banaiz ere. *Las brujas de Sorjin*-en ikusten da hau, eta gogoan dut Irujo-rekin izandako gora-behera: «Oiga, Ugalde»... ohitura handia zuen honela deitzeko: «Esa novedad suya de no poner puntos y apartes tiene inconvenientes», «¿Qué, no se acostumbra?», «No, es que me ahogo! ¿Cuándo tengo que respirar?», «Eso es fácil, don Manuel...», «¿Ah, sí?», «Respire en los puntos-comas», «¿Y qué se gana con ese cambio?», «Nada, ¡es la modernidad!». Egia esan, irakurketari abiada pixka bat ematen zion, baina frakaso bat zen. Beste zerbait egin nahi nuen, eta gogoan dut nola bazkari batean idazle amerikar bati (*Iberia* idatzi zuenari, nahiko frankista) galdetu nion, poeta venezuelar baten aurrean, Rafael Pineda, ea frase luzeen aringarri txiki batekin parlamentua haustea beharrezko zen (hau Unamunorena da, seguru), eta esan zidan zubi bezala jokatzen zutela. Ni konforme nago honekin.

Hortik kanpo, ez naiz esperimentutan sartzeko mutila, nahiko kontserbadorea naiz estilo aldetik.

Idazkeran inbentu zaharrak jokatzen dute oraindik!

Idazle «venezuelarra»

– *Venezuelan egiten zara idazle. Egiten eta garatzen. Ber-bertako idazle egin zinen, gainera.*

Bai, ongi hasi zara galdezka. Venezuelan egin nintzen idazle oso-osorik.

Idatzi nuen zerbait herriko korrespondentsal legez, baina hain urri, zentsurapean eta gaiez mugatua, nire kazetaritza xume hau aipatzerik ere ez du merezi.

Bai, ber-bertako kazetari eta gero idazle egin nintzen. Aitortuko dizut, idazle venezuelar hau euskal idazle izateko ametsetan ari zela, gero gertatu den bezala, osorik!, baina garai hartako venezuelartasuna ofizioan eta sentipenean osorik bizi nuen, ez nuelako beste eskolarik, beste maisurik izan, eta bi sentipen hauek batera izateak ez dit

zailtasunik sortzen. Hizkiak hainbesteko konplexidadeak posible egiten ditu, nire aldetik lekukotasun hau emango dut non-nahi.

Zure mesfidantza estuegia da, eta ez du sinisten; euskaldunak berez dituelako hizkuntzaren aurka prejuizioak gure borrokan sortuak. Txikitasun hau gurea da. Gurea, esan nahi dut, europarra, hemengo historian sorrarazi digutena, eta zanpaketak sortua.

– *26 urte dituzu hara zoazenean eta gaztelaniazko literaturaren altxor handirik ez.*

25 eginak; 26 Caracasen hurrengo hilean bete nituen.

Gaztelaniaz, eta ez euskaraz, irakur ahal izan nituen liburu gehienak, ezinbestean; eta frantsesez, Frantzia eta Iparraldean hiru urtetan frantsesa zen aukera, ezinbestean.

– *Literarioki bertakotu egin zara, hiru alor hauetan, adibidez: gaietan (inmigrantea), idazkeran (tonua, musikalitatea), hizkuntzan (lexikoa, esamoldeak, herri xehearen hizkera). Nola antolatzen edo/eta Iortzen duzu bertakotze literarioa?*

Bertakotzea, Joan Mari, oso luzea izan zen, mantsoa, mintsua, asmabideko sufrimendu handiarekin. Orokorrean, beste hizkuntza bat zen menderatu nahi nuena! Ez da hainbeste, baina gertu dabil. Eta ez nuen amaitu! Pentsa izan dut 50 urte behar izango nituela! Mintzoan, sekula ez!... Baina idatzi konkretoan, gaurko nire euskara-gaztelaren neurrira jartzeko, hori, gutxienez. 22 urtetan hurbiltze handi bat lortu nuen, baina beti kezka, kontsultak lagun venezuelarrei (gaur oraindik euskararako Xalbador Garmendiarengana hurbiltzen naizen modura!).

Hizkuntza literarioa, bestalde, ez da sekula osorik menderatzen!! Beti prezisio osoagoa nahi zenuke, laburrago esan, indar gehiagoz, kemen bila beti. Honetarako asko jakin behar da, beti gehiago, eta ez dut inoiz lortu dudan sentsazio hori sentitzen. Oso gutxitan! Aipatuko dizut, zeuk ezagutzen duzun zerbait eredu gisa. Zerorrek iradoki zenidan gai batean, haserretu ziren bi anaia haiek..., bada bien arteko elkarrizketa zorrotzean lortu nuen honelako perfekzio-poz bat. Ez dakit irakurleak sentituko duen, baina egile bezala lortu dut hor. Eta elkarrizketetan batzuetan lortzen dut. Esate baterako, *Pedrotxo*-n, honen eta apaizaren artean baratzan duten elkarrizketan! Kontatuak dira. Behin irakurri nion Ibon Sarasolari heldu berrian ez zuela oraindik euskara gaztean elkarrizketa ongi josia ikusi, eta hau klabea zela literaturan. Ez dakit geroztik aurkitu duen, nik ez diot entzun.

Ikus nola dauzkadan gogoan auzi literario horiek!

Erritmoa, abiadura, justutasuna. Lehengoan, etxeratu zinenean aurkitu ninduzun behin eta berriz irakurri dudala esan nizun Bernard Shaw-ren antzerkiarekin: *Santa Juana*. Ez da asko, herenegun zen!... Bada, historikoa ere interesgarri asko duenez aparte, elkarrizketaren kemena irakurtzen diot liburuxka honi behin eta berriz.

Bai, zuk galdera honetan aipatzen dituzun alor guztiak dira hizkuntza literarioa markatzen dutenak. Gaiez, inmigrantea berria zen, berez saltatu zitzaidan, pentsatu ere gabe, niri zegokidala, bereziki, eta nire abantailan zetorren, gainera. Eta gaian gainontzeko zure aipamenak: tonua, lexiko venezuelarra, baina baita nire bentajarako venezuelarrek beraiek ezagutzen zuten gaiaren iruntzia! ere, nire alde egiten zuena, mentalitatean ere, ni inmigrante izanik!

Laster sartu nintzen, gero, venezuelarrekin, barrutik, zaila! *Las manos grandes de la niebla* (los Andes-etara igo nintzen bila), *El cacho*, *El hijo*.

– *Zergatik bilatu zenuen erabateko integratze hori maila honetaraino literaturan, baina ez ahozko hizkuntzan eta ezta, kazetari-hizkuntzan?*

Nire bokazioa kazetaritza eta honen bidetik literatura izan zen, konplementarioak nire lanean. Idazle, ez hizkuntzalari, gramatiko edo beste, ez! Esan izan dizut niri gramatika ez zaidala gustatzen, beharbada inoiz ez didatelako ongi erakutsi. Hizkuntzan, komunikazioa kreatibitatean bilatzen dut. Euskaltzaindian lan gutxi egin dut idazteaz gainera. Gramatika gutxi dakidalako, batez ere. Hitz egin izan dizut injineru eta gramatiko den batek, zuk ezagutzen duzu, eman zidan esplikazioaz: «Martin, zurea esplika erraza da: Zuri ez zaizu fisiologia axolarik, txonkatilak nola funtzionatzen duen, zu korrikalari bat zara eta zangoa aurrera bota eta abiadan zara hezurrik baduzunik ere jakin gabe!, korrikari gehienak bezala!!

Nik zientzia gutxi dut eta imaginazio ugari, zer nahi duzu!

Kazetaritza bera, ez da nire kasuan egunerokoetakoa, elkarrizketari, erreportaje egile, beti literaturari begira eta honen efektu bila.

Ez dakit ulertzen didazun, baina hala da.

– *Hori al da «idazle oso» izatea?*

«Oso», gehiegi da. Hobe esan, kazetaritza literarioa dela. Gaur, kazetaritza medikua, kazetaritza artistikoa, kazetaritza espaziala eta kazetaritza ekonomikoa diren bezala. Espezializazioetako bat. Hala erakusten da Estatu Batuetan aspaldi; Medizinan bezala espezialitateak kontuan hartuz.

– *Lortu al zenuen ehuneko ehun «venezuelar» izatea?*

Ezta antzik ere! Hau ez da sekula lortzen. Hurbiltzearen neurriak daude, gehien ere. Esate baterako, haurrak zirela heldu ziren euskaldunak, oso haur, hiru urte arte edo, ezagutu ditut, oraindik han daude, venezuelar oso eginak, familia euskaldunean hasiak ere! Eskolak, kaleak, komunikabideak (TV) asko egiten dute «impregnación» lanean, adin horretan. Kasuz kasu badira diferentziak, baina zortzi-hamar urteko haurrari kostatzen zaio gehiago jatorrizko seilua galtzen: hemen, kulturalki Unibertsitatean dator aldaketa.

– *Zer zara zu, zurekiko batez ere, idazle «venezuelarra», latinoamerikarra edo/eta «espainola» (komatxoan artean, noski)?*

Idazle bezala, hona 1969an etorri arte, idazle euskal-venezuelarra, erroak euskaldunak eta teknika venezuelarra, bokabulario espainol-venezuelarrekin.

Oso konplexua, baina teknikaz, hala sumatzen dut.

Euskaraz barrutik idazten hasi nintzen hamar urte pasa eta gero, apurka. Eta gaur, 28 urte gero, berdin zait, berdin osorik!, erraztasunez diot, euskaraz ala gazteleraz idatzi. Aitor dezadan, gai tekniko sakon bat erdaraz errazago, eta gai sakon pertsonala, intimoa, euskaraz hobee; ipuin bat, esate baterako, Venezuelako hizkuntzan beti axalean agertzen dela. Zaila da hau esatea, baina halaxe sentitzen naiz nire barruan instante honetan.

Gehiago pentsatzen jarriko banintz, konplexuago agertu beharko nuke!!

– *Gaztelaniaz Venezuelan eta Venezuelarako bakarrik idatzi nahi izan duzu?*

Dena da irristatsu gai honetan. Venezuelan bertan ere adaptazio bat izan nuen, luzea, noski. Hasieran Francoren aurkako artikulua bidaltzen nituen egunkarietara, nik bizi nuen korajea! Ez ninduten aintzat hartzen ere. Profesionalki, bizitzeko, *Elite* aldizkarian bertako jendearentzat idazteko gurutzea kargatu nuen, beldur nintzen *musiú* edo *godo*-aren gehiegizkoak ikusiko al zizkidaten, eta ikusten zizkidaten! Baina osorik bertako jendearentzat pentsatzen idazten nuen, noski! Norentzat idazten dudan hau beti argi izan behar dut nire ofizioan. Eta ez bi buru ezberdinentzat, eta hala egiten baduzu galdu duzu zure mezua bientzat! Hau venezuelar bati hizketan euskaraz hitz egitea bezalatsu izango litzateke, eta aurpegian ikusten diozu harridura! Idazten ari naizela ere sumatzen dut irakurle potentzialean ere aurpegi hori!!

– *Zure ahalegina eta lana ulertu, baloratu eta eskertu al dizu Venezuelako «Letren Errepublikak?» Venezuelarekiko esker oneko azaltzen zara zu behin eta berriz. Agertu al dizute haiek esker onik?*

Bai, baloratu naute, eta maiz agertu dute bere artikuluetan nire ahalegin berezia.

Bai, sentitu naiz onartua, orokorrean. Han ere bada *godo* izatea barkatu ez nauenik, zeloak eta, bai. Baina ezagunak dira eta gutxi. Egunkari zabalena etorkinekin, *El Nacional*. Aldizkaria, *Elite*. Ezkerra. Eskuinak erretserba gehien. Hau normala da leku guztietan.

– *Euskal pertsonarik ez da agertzen zure literaturan. Jakinaren gainean eta espreski, ezta?*

Bai, bai. Honen aitormena neronek egin dut, eta esango dizut. Aurrena, inkonszientea izan zen eta konturatu nintzenez argitu nuen zergatia. Bada idazle euskaldun onik euskal inmigranteaz idatzi duena, eta ez diot meriturik kentzen. Ezta autokritikaren balio eta graziarik ere. Hauetako bat, Argentinatik, Tellagorri izan zen, Jose Olivares Larrondo, getxoarra bera, kazetari eta idazle zela exiliatu zen, ANV/Eusko Ekintzan sartua, Buenos Airesera, eta hor egin zuen bere partiduko *Tierra Vasca* (Acción Nacionalista Vasca). Pello Irujok, don Manuelen anaiak, laguntzen zion. Tellagorri, sona handiko idazlea zen gure artean, eta kazetari profesionala. Baditu nobelak idatziak ere, niri tokatu zitzaidan bati hitzaurrea jartzea. Eta idatzi zuen, batez ere, liburu zoragarria estampa euskaldun batzuekin, *El hombre de la carretilla*, esate baterako. Liburu honek, *Horas joviales*, arrakasta handia izan zuen; eta gero, neuk argitaratu nizekion estampak banan bana *Elite* aldizkarian Caracasen; laguntzarren, eta politikak zirelako. Tellagorriren lan gehienak euskaldunen abenturak ziren. Hau esan nahi nuen lehen, neuk ez nuela bide hau hartu, beste batzuek bezala. Euskaraz ere beste batzuk egin baitzituzten ahalegin berak, eta onak: Joanixio, J.A. Irazustak, Ekaitzpean, J. Izagirre, esate baterako, eta neronek, *Iltzalleak*. Baina ikusi nion azkar bide honi erreparatu latz bat: zaila egingo zitzaidalako askatasunean exilio edo imigrazioko laztasunak argitaratu ematea, eta, bestalde, nire irakurle venezuelarra eta bere mundua, neuk landua, galtzen nuela.

Honek merezi luke gai bezala gehiago lantzea, baina askatasuna kentzen zidan idazle bezala ikusten ari nintzen mundu berria, eta erdaraz, Venezuelako hizkuntzan, emateko.

Euskal kapillari beldur nion, egia esan. Idazle bezala suntsituko ninduen.

Eta askatasuna irabazi nuen, legezko zen bezala, Ameriketan.

Euskal idazlea

– *Etxeko euskararekin joan zinen Venezuelara. Etxekoarekin, ez eskolakoarekin. Zure lehen obrak «landu gabeko» euskaran idatziak dira. Inoiz entzun dizut ez zenuela han taxuzko hiztegirik, gramatikarik, literatur klasikoak ezagutzeko aukerarik. Nola ausartu zinen maisu, erreferentzia eta baliabiderik gabe? Premiak beharturik?*

Bokazioak baditu bere fueroak, nik uste. Neuk banekien, ez dakit nola, ni gai nintzela lan hau egiteko; bultzatzen ninduen barrenak! Idazle latinamerikarrak irakurtzen ari nintzela sentitzen nuen haren desafioa, neurtzen nuen barrutik, neurririk gabe, nire lanerako gosea. Neuk hori egin ez banuen, ez zen gai ez nintzelako sentitzen, baizik eta ez nekielako honelako lanik egiten zenik nire mailan. Lehen izan nituen, haurra nintzela, Salgariri irakurritakoak, baina harrezkero ez nuen berriz gose hura sentitu modeloak eta askatasuna aurrean, nire barruan sentitzen hasi nintzen arte. Ez dakit ulertzen didazun, Joan Mari, baina barrutik koherente sentitzen naiz zuretzat, zuri erantzuteko, irteten ari zaidan guzti honetan. Zeuk aipatzen duzun «premia», ba, lana egiteko premia sentitzen nuen, ez oraindik neuk bizibide bat lortuko ote nuen kezkarik, baizik eta ordaindu gabeko lana izan zitekeen, neuk gauza bera egingo nuen. Idazle izateko bidean sartuta nindoan zailtasunen kontra, itsu-itsuan bezala, baina hala ere barruko argi baten seinaleak bultzata.

– *Noiz eta nola hasi zinen euskara lantzen?*

Hasi, betidanik ahal nuena irakurtzen. Andima Ibinagabeitiak uzten zizkidan bere lan batzuk, eta Miranderen *Haur besoetako*a originalean jaso zuenean, utzi zidan irakurtzeko, asko gustatu zitzaidan, eta ale hori erregalatu egin zidan. Denbora zen falta zitzaidana Caracasen eta gero honeratu nintzenean, zeren berehala sartu bainintzen Ajuriagerrarekin eta erdarazko lan beharrezkoetan. Sintesia, *Hablando*, hauen beharra oso urgentea zela ikusi nuen eta beharrezko lan hauek irabazi zuten berehala Iñaki Zabalaren laguntza ekonomikoa, nire beharra!, eta Euskaltzaindian eta *Argia*-n ere ari nintzenez gero, handik aurrera bi frontetan, hirutan politikoarekin, sartua nengoen: Euskaltzaindia eta *Argia* euskaraz, eta hor asko irakurtzen nuen, eta politika eta erdarazko aipatu ditudan liburuak, elkarrizketak eta idazkera!!

Ez nintzen *chomeur* sentitzen!

– *Venezuelan argitaratu zenituen euskarazko lehenengo lanak.*

Euskarazko nire lehenengo lana, ipuin modura idatzia dago; barru-barruan daramadan zerbait da gai: Andoainen fusilatu zuten lehen gizona. Hau izan zen, Iltzailleak, neuk idatzitako lehen literatur saioa euskaraz; 1959an idatzi eta urte berean

izan zen saritua, Agirre lehendakariaren bidaia bat zela eta eratu zen lehiaketan; Agirrerengandik jaso nuen urrezko domina.

Beste hirurak, hirurogeiko hamarkadan idatziak eta argitaratuak izan ziren.

Ama gaxo dago, nire lehen antzerkia, 1963an argitaratzen da Caracasen, eta euskararen egoera eta honen zergatia erakutsi nahi du; hau erakusteko asmotan egina dago; bestetik, arazo honetan Arana Goiri eta Unamunok izan zuten zerikusia argi utzi nahi nuen. Eta gure herriarentzat, euskaldunentzat, hain xuxen. Ustekabea izan zen erbestetik itzuli berritan telefonoz dei bat jaso nuenean Zestoatik, esanez bi edo hiru egun barru herriko zine aretoan antzeztuko zutela nire obra, klandestinitatean. Caracasen obraren jendaurreko irakurketa bat egin zen, baina ez zen sekula antzeztu. Unai semea eta biok joan ginen. Opari ederra izan zen niretzat, aretoa bete-betea zegoela, antzeppen oso zaindu hori ikustea.

Hurrengo urtean idatzi nuen *Gurpegin aspaldi gertatua*, antzerki bidea gustatzen zitzaidalako; euskaldunentzat, noski; eta ez zuen zorte handirik izan. Ez dut gaurko euskarara egokitu oraindik.

Laugarrena, euskara eta nire haurrak izan ziren eragile: *Umeentzako kontuak*. 1966an irarria izan zen Zarautzen, Patxi Unzurrunzagari esker; seme zaharrenak hamar urte bazituen, eta lehenengo alabak, bederatzi. Venezuelako hizkuntzak bezala, gureak ere ipuinak bazituela erakutsi nahi izan nien, eta hitzaurre bezala, nahiko luzea, haurrak uler ezin zuten batasunaren gaiari eskaini nion. Nire ikuspuntu apaletik, euskara literario baten beharra, denok sentitzen genuen behar gorria aipatuz.

Hurrengo urtean txotxongiloetarako lantxo batzuk idatzi nituen, eta hauek erakusteko behar ziren mamuxelak eta abar egiteko bidea jaso nuen beste hizkuntzen batetik hartuta. Hau ere argitaratu gabe geratu zen orduan, hemen *Erroetatik Mintzo* 1993an Korrika 8an AEK-k argitaratu zidan arte.

– *Zure Iltzalleak izan da Venezuelen argitara eman den lehen euskal liburua. Ez al da lotsagarri?*

Ba, bai! Egin ezazu kontu XVIII. gizaldian, Real Compañía Guipuzcoana de Caracas-en (1728-1864) egindako lan ekonomikoa, euskaldunak gehienak, eta ez zela liburu bakar bat euskaraz egin! Azter ezazu hobeto, baina nik ez dut honen aipamenik euskal entziklopedian aurkitu! Venezuelarrak berak ezin dute hau ulertu!!

Miseria hau nozitu dugu denok gero.

– *Ibinagabeitiak lagundu al zizun ezertan?*

Berari eskatu nion iker eta idaz zezan Centro Vasco-n bost urtetik behin egin nuen aldizkarirako: «Mundu berriko euskal idazleak». Hor aipatzen du, hain xuxen, *Iltzalleak*-en bitxikeria.

– *Euskal Herrira etorri zinelarik ere, zure lehen lana erdaraz da. Noiz eta zergatik erabakitzen duzu literatura euskaraz egitea?*

Nire lana hemen erdaraz, zergatik? Euskaraz ez nintzelako gauza tajuzko ezer egiteko. Jarraitu nuen Venezuelen egiten nuen euskal kazetagitza, eta orain euskal literaturaren asmotan. Noiz? Ahal nuenean. Zeren eta laster ikusi nituen premia

handiak herrigintzan erdaraz ere. Mila aldiz aipatu dut hau, eta agerian dago oraindik. Euskal Herriko historia, biografiak, eusko jakintza ere dena edo erdaraz zegoen egina eta, eta dibulgazio faltan.

Egin nuenari begira jarri zaitez: gure herriko gizon jakintsuek ez zuten jakituria zabaltzen, gure herriaren gehiengoak, erdalduna zoritxarrez, jantzi behar zen gure historiaz, linguistikaz, antropologiaz. Dena egin gabe zegoen.

Bakoitzak bere aldetik ikusten du: ni konturatu nintzen erdara zela erreminta egokia, eta presa hartan bakarra!, eta justu prestatua nengoela lan hau tajuz egiteko. Zuk esango didazu egin nituen *Síntesis de la Historia*, *Historia de Euskadi* eta *Nueva Síntesis*, eskaloian eginak, neuk ahal izan nuen moduan, ongariak izan ziren gure herrirako ala ez. Oraindik ez da horien lekukorik irten 25 urtean. *Hablando con los vascos*. Eta esaidazu ea bi obra hauek euskaraz egin izan banituen, egin ahal izan banuen ere, fruitu bera emango zuen. Planteatuta dauden arazo asko gure herrian gaur ere hizkuntz arazo berdinean ez ote dauden pentsatzen dut askotan. Ea gaur ere, eta zuk ezagutzen duzu nire euskararenganako ahalegina eta maitasuna, bi hizkuntzaz ez ote behar genukeen baliatu behar gaiez gai gure herria nazionaltzeko, maila bateratuagoan erdaldun eta euskaldun herria egiten jartzeko. Hau planteatzeko dago oraindik seriooki. Ez da momentua hemen geratzeko, baina egin beharko du norbaitek.

– *Nola egiten duzu «aprendizaia» hor? Norbaiten laguntzarik? Xalbador Garmendiak zertan lagundu zaitu?*

Laguntzak beti jasotzen dira honelakoetan.

Gogoan dut zure lehen *Euskal Idazleak Gaur*-en atal egoki bat ikusia. Utzidazu bertan bilatzen. Orain konturatzen naiz elebiduna dela! Bada hemen aipatzen dituzun eskola idazle izateko dauden zailtasunak, ereduak eta maisuak, eta orain ez dut aurkitzen, eta ez nuke denborarik galdu nahi goiz honetan, gogoan dut aipatzen dituzula zuzentzaileak eta itzultzaileak egiten duten lan ederra. Hauetako bi ditut neuk gogoan orain. Xalbador Garmendia, zerorrek aipatzen didazuna, eta Dionisio Amundarain. Honek itzuli zizkidan Ereinen Venezuelako hiru ipuin maisuki, ezin hobeto, eta erakutsi zuen neure lanaren balioa, eta Xalbadorrek egin zidan gehiago, nire euskal ipuinen originalak aurreikusi eta hainbat huts gramatikal eta lexikokoak ere zuzendu. Ez dut geroztik ipuinik argitaratu Xalbadorrek ikusi eta zuzendu gabe. Eta aitortu egin dut beti hau, ez baita lotsa ez dakienak dakienari galdetzea. Eta lotsa izan behar luke harropuzkeriaz irakurleari oker dauden gauzak esatea. Neuk hala ulertzen dut behintzat. Idazle izanik eta euskaraz sentitutakoa euskaraz jarri nahian aurkitzen dizkidaten akatsak. Honek, eta berandu bada ere, euskarazko eskola falta zuzentzen du apur bat. Seguraski batek baino gehiagok kritikatuko dute laguntza honen etika. Neuk ez dut konplejorik honetan behintzat. Eta urteak zehar asko ikasi dut Xalbadorrengandik, eta bere zuzenketekin hiztegi txiki bat dut egina, eta erabiltzen dut oraindik.

Hara niri gertatua.

– *Zer irakurri duzu euskaraz luma trebatzeko?*

Luma trebatzeko, klasiko seguruak, «Orixe» barru, eta *Euskaldunak* baino gustorago *Santa Kruz apaiza*. Poeta indartsua, Aresti; Mirande, Mitxelena eta gutxi

gehiago, nire gustokoak. Ez dut aukera gehiegi aurkitu. Bada besterik, baina orain bat-batean...

– *Zer zailtasun mota aurkitu duzu bide horretan? Ekonomikoa ote handiena? Beka bati esker hasten zara «Mantal urdina» idazten.*

Zailtasunak, ekonomikoa handiena. Erdaraz, ordaintzen didate, edozer idatzi; euskaraz, zaila. Hala eskatu nuen Diputaziora laguntza; Diputatu nagusi zen Xabier Aizarna harrituta geratu omen zen nire behar hau ikusita. Gogoan dut nola garai hartan Joseba Arregi agertu zen idatzi aurrez emandako laguntzen kontra! Oso eskasa izan da neronek jasotako ofiziala. Egia da alergia apur bat badiodala neronek.

– *H-ren inguruan gerra medio, erdaraz segitzeko tentazioa aitortzen duzu.*

Ez dakit non eta nola, baina egia izango da. Idazleen mundu euskaldunean traba handiak izan nituen, *h* eta beste!, eta jaso, laguntza gutxi.

H sakratuaren gaia pil-pilean zenean hasi nintzen, behin Euskal Herrira itzulita, *Zeruko Argia*-n kazetari lanak egiten. Ni, neu, optimista samarra izan, eta ingenuo edo gizaixo samarra ere bai, eta astindu ederrak jasan behar izan nituen orrialde beteko elkarriketak argitaratu nituenean.

Neuk, kazetaritzan neukan fedea geure arazoak argitzeko, errazionalizatzeko. Eta onerako izango zelakoan, hurbildu nintzaien *h*-ren aldeko eta aurkakoei: Lekuona, Intza, Akasolo eta beste, batetik, eta Satrustegi, Mitxelena, San Martin eta Kintana, bestetik. Teknika ezagutzen nuen, hizkuntza ere apur bat bai, baina ezagutzen ez zuena zera zen, nire herria.

Honekin, Euskal Herriko giroarekin egin nuen topo; hartu nituen telefonoz, idatzi bidez (bai eskuz, postaz, baita aldizkari bitartez ere) eta baita aurrez aurre ere, nire ausardiagatik merezi nituenak eta bi. Beste gaiez ere idatzi nuen, noski, baina egin nuen guztia *h* sakratu honekin nahastu zidaten.

Ez nago egin nuenaz damutua, noski; berriz gauza bera egingo nuke egoera berdinean; baina gehiago egin ahal izango nuen euskaraz, seguraski, euskararekin nire esperientzia beste bat izan bazen.

– *Gaur egun zer gertatzen zaizu errazago, euskaraz ala erdaraz idaztea?*

Bietara egiten zait erraz. Ahaztu egiten zait zein lan nola idatzi dudan. Konturatu naiz, euskaraz gustorago aritzen naizela, lanean. Lexikoan, erdaraz ez dudan trabarik badut batzuetan, baina poz berarekin gaintitzen dut, gaintitzen dudanean. Edo traba gaintitu ezinik frasean beste zirkuito bat aurkitzen dudanean. Hau gertatzen zait sarri!

– *Idazle venezuelarraren zer gertatzen zaio baliagarri «Euskal» idazleari? Hizkuntzaren maila erabiltzen al duzu bietan? Estilo berdina al duzu bietan?*

Txispa, hizkuntzaren argi bizi asko ditu kriolloak, eta batzuetan hori itzuli nahian lortzen dut euskaraz pizgarri bat, su txiki bat. Gertatzen zait honekin euskara aberastea!

– *Lehen «Ugaldetar Martin» idazten zenuen.*

Ez ahaztu ni mutikotik Sabin Aranaren eskolakoa naizela. Nire irakurketa haiek, *Martin Txilibitu*, *Xabiartxo* eta *Euzkadi*-n nire hamalau urterekin ikusten nituen firmak konkordunak ziren, mundu hartatik nator, eta *tar*, noski. Hemendik zetorren Martin de Ugalde, kate estua zen hau niretzat! Martin Ugalde, beste etapa bateko firma da, batuaren fruitua, nik uste.

– *Zure belaunaldikoen artean gaurkoentzat eredu bakartzat jotzen zaitu Koldo Izagirrek. Hala ere inpresioa dut «Euskal letren errepublikan» ez zaizula aitortu merezi duzun lekurik.*

Xalotasun osoz esango dizut, uste dudala ezetz. Aurrena, ikusi ez zutelako nire prozesu berezia; nire kasua berezia izan da Venezuelan, bertakoentzat, euskaldunentzat han bertan, nolana begira jarrita berezitasun bat agertzen da. Ez dut esaten meritua dela, nirea behintzat, baizik eta situazio berezi batean berezi jokatu dut euskaldun euskaltzale, aurreratu, neuk jokatzeko moduarekin, ez besterik. Eta, bigarren, ikusi eta gero ez dutelako interpretatu zabal, euskal munduko fenomeno sozial berri bezala, baizik eta fenomeno pertsonal legez, pertsonalkeriaz ukitua gainera. Keria beti dago presente, bi alderdietatik!

– *Nola tratatzen zaituzte editoreek. Nola kritikoe?*

Editoreek ongi. Kritikoe, ausentziaz, esango nuke kriolloz.

– *Merkatu txikia da euskarazkoa. Eta horrez gain, oihartzun gabea, esker gaiztokoa. Ez al zara sekula damutu, erdara utzi eta euskaraz idazteko erabakia hartu izanaz?*

«Sekula» hitz handia da. Baina erabakia ez da inoiz niregan hoztu. Erdarari eman nion nire kemenik handiena, euskarak merezi du, gutienez, nire leialtasun ziurrena harrez gero.

– *Nola baloratzen duzu gaurko euskal literaturgintza, edizioa, kritika?*

Oso da langilea gaurko euskal literaturgintza, eta honek emango du bere emaitza. Eta idazleak irakurtzen du, hau ona da, baina orain arte lortutakoa eskasa dela uste dut. Edizioa, aberatsa, laguntzailea, idazlearen zain oraindik. Kritikarik eza da oso larria, eta hau da denaren oinarria!

– *Jarrantzen al duzu gaurko produkzioa?*

Handia da, eta editoreek bidaltzen dizkigute obrak, eskuzabal. Ni ahalegintzen naiz, zerbaiten bila. Ahalegin honek emango du fruitua.

– *Koldo Izagirrek idazle elebakarra zarela idatzi du. Halere, bi hizkuntzetan idatzi duzu. Nola sentitzen duzu zuk zeure burua?*

Esan nahiko du, nik uste, euskaraz ala erdaraz, idazle bera naizela. Ez naizela bi hizkuntzetan idazten duen horietakoa. Literaturan behintzat, eta hemen dago idazlea egiazkoa, batean edo bestean idatzi dut, baina bakoitzari bere denbora eta jarraimena eta izpiritu bakar bera emanaz.

Honetaz hitz egin dut luze lehen.

Fenomeno hau da, nik uste, askok ulertzen ez duena. Koldok, bai, bihotz zabal!

– *Zeure euskal eta erdal literaturak maila berekoak al dira biak? Ipuingintzan, adibidez.*

Maila ez da, beharbada, hitza. Maila, «nivel cultural» bezala, erdaraz landuago dago niregan, hizkuntza honetan kulturalki formatu naizelako eskolan eta irakurketa luzetan, eta euskaraz oso gutxi. Honek uzten du oinarri iraunkor bat. Baina bada «beste maila» bat: lehen hizkuntzarena, batez ere euskararen etxeko lehen egosialdea; hizkuntzarenganako sentipen estua; egindako ahaleginak eta justizia borrokak, erdararen zapalkuntzaren aurka erreakzioa eta lortutako giro aberatsa, eta neronek jarri dezakedana ongarri bezala, nire zerbitzu zentzu hau.

Ipuingintzan batez ere.

– *Nola ulertu behar da idazle «elebiduna»?*

Normalki bi hizkuntzetan idazten duena. Ni neu, etorriberrian.

– *Izan al daiteke bat «euskal» idazle erdaraz idatziz?*

Ez, baina «eusko» idazle, «escritor vasco», bai. Hauek dira nire iritziak, bada besterik, seguru asko.

Kazetaria

Erreportari eta zuzendari Venezuelan

– *Atentzioa ematen du kazetari izateko zure gogoak, bokazioak, erabakiak. Dirurik gabe ere lan egiteko prest («Hasta gratis hubiera trabajado en la revista Elite», diozu). De facto, irabazten zenuenaren ia hirutik bat kobratzen hasten zara lanean.*

Bai. Ez nuen okasiorik izan oraindik idazlaritza bat ezagutzeko. Ea! Irrika bizia neukan hori nola antolatua zegoen ikusteko, lan hori nola egiten zen. Eta kazetaria pertsona inportantea zen niretzat. Ezagutzen nuen euskaldun bat, «Atxerre» firmatzen zuen, beso batetik txangoa zen eta gerratean Bilboko egunkari batean lan egiten zuen, ez dakit *Euzkadi* zen edo *Excelsior*, eta zertaz idazten zuen ere, agian kirolak ziren!, baina Caracaseko *La Esfera*-n lan egiten zuen. Honen zuzendariarengana jo nuen behin, hau kontatu dut eta badakizu nola karneta eskatu zidan, eta ustez Sociedad Venezolana de Periodistas-en ematen zutela jakin nuenean bertara agertu eta eskatu nuen, baina honetarako egunkari edo astekarian lan egin behar zen!... Eta ikusi nuen oso zaila zela Venezuelan *musiú* bati karneta ematea! Kazetaritzarako nahikoak zituzten berak!

Venezuelara zertara etorriko eta kazetari izatera! Sinestezina! Hasiera-hasieratik, ikusten duzu!

– *Lanbide horretan laguntzak ere izan dituzu. Euskal jatorrikoena, horien artean (bide batez, euskaldunik ba al zegoen prentsa munduan?)*

«Atxerre», bakarra. Bazen pare bat linotipista; bat donostiarra, Joxemari Etxezarreta, eta esaten zidan: «Alde egin ezak hortik motel, ez hadi kazetaritzan sartu hemen, ez ditek sosik balio!»... Gero, Centro Vasco-ko lehendakari izan zen, eta honen atzetik, ni... Petroleoa atera eta saldu beharrean, non nenbilen ni, amerikano berria!

Bazen beste bat, euskal jatorrikoa baina bertan jaioa: Pakito Villanueva. Honen bidez hasi nintzen, hain zuzen ere, kazetarigintzan lanean.

Pakito Villanueva, *Telemicros* goitizenaekin *El Gráfico*-n zutabe bat idazten zuen kazetari gaztea, *Elite* aldizkariko zuzendari izendatu zuten. Pakito ni baino gazteagoa zen, 22 urte, baina kazetari gisa eta kultura aldetik ere heldutasun harrigarria zuen. Caracaseko astekari bakarra zen *Elite*, ilustratua eta koloretan. Eta lana eskaini zidan: asteen bi erreportaia argitaratu nitzakeela, erreportaia bakoitza 50 bolibarretan. Berehala atera nituen kontuak: 500 bolibar hilean, gehienez. 1.200 irabazten ari nintzen General Motors-en. Baina aurrera egin nuen, eta General Motors-eko lan segurua utzi eta *Elite*-n hasi nintzen.

Elite argitaratzen zuen Editorial Vargas-eko (Caracaseko garrantzitsuena orduan) nagusia Juan de Guruceaga zen. Bi euskal erbesteratu ezagun konfiantza osokoak zituen Guruceagak: Ricardo Leizaola, gero lehendakari izango zenaren anaia, Euskal Herriko inprimatzaile eta publizista inportanteenetakoa, eta Santiago Aznar, Eusko Jaurlaritzako

kontseilaria alderdi sozialistaren izenean, Agirreri leial jarraitu ziolako alderditik bota zutena.

– *Euskal Herriatik preparazorik gabe joan zinen.*

Eta Francopean eta abertzale exiliatu baten semeak, zer gehiago lor zezakeen! Nik izan nuen suertea Bilbotik barrena Santandertik irten zer olatu handi haren barruan untzi ingeles batean irtetea, eta amaren ondoan irtetea, izan zen. Badakizu hau. Baina gogoraziko dizut Château Chinon-eko zinemalekuan aukeratu gintuztela, geroztik filmetan eta telebistan asko ikusten ditudan bezala!, ama-izebak eta lehengusuak harakin batek zuen barrakoi batera, eta nire hamabost urteko moldaerraza, sei urteko semetxo bakar bat zuen pareja batek aukeratua, jende ona, komunista, François Meunier, jator baten etxera. Sukaldea eta gela eta erdi. Hemen, zer eskola emango zidaten bada! Ni joango nintzen gustora herriko eskolara frantsez ona ikastera, baina ez zen pentsatzekoa ere: ez genekien astebete ala hilabete ala zazpi hilabete egingo nituen, azkenean egin nituen bezala.

Gobernu frantsesaren laguntza amaitu zen, nire ongileak langileak ziren biak, eta nahikoa eduki ninduten hainbeste. Ama eta lehengusuak Bartzelonara eramanez izan zirenean, eta nik, nolabait eskerrak erakusteko, haurra eramaten nuen, Gerard, eskolara, kontu egiten nion eltzeari, ekartzen nuen ogia, eta ahal nuen modura baratzeko lurtxoari buelta eman nion... Zer mundutan nengoen banekien, zeuk orain bezala!

Nik idazten nuen Bartzelonara, gurasoak ez zuten ni hara joaterik nahi, eta, bestalde, bazekiten haurren errefugio batzuk mantentzen zituela Jaurlaritzak Iparraldean, eta hala lortu nuen Donibane Garaziko «Citadelle»ra iristea, eta eskerrak, hemen haur asko zegoen, adin guztietakoak, asko sarnarekin, baina ahal zuten ondoen zaintzen gintuzten hango euskal maisu eta apaiz jatorrek. Han ez genuen gehiago ikasi berririk baina neuk Lasalletik nekarrena gordetzen bai, eta euskaraz euskaldunoi, lagundu ziguten, zortzi-bederatzi hilabetez. Gero Ziburu («Antxo txuri», jan eta lotarako) eta Donibane Lohizunen (Hotel Regina) klaseak, eta maisu oso onekin (ez ditut izenak errepikatuko) asko ikasi genuen. Behin euskaraz 10etik 10 atera nuen, baina «Sesena» s-gaz barkatu zidatelako!; hala egin zidan Andoni Arozena, «A-bi» euskal idazle jatorrak.

Eta hemen noiz arte? Mundu gerra 1939ko irailaren 1ean sortu zen arte, urtebete eskas, nik uste. Maisuek eta ahal zuten guztiek, alde, nire aita dagoeneko, justu!, Venezuelan, ama Bartzelonan harrapatua izeba, lehengusu eta lagunekin, eta dagoeneko Andoainen, lagun baten etxean kizkurtuta, eta ni laster Gurs-eko kontzentrazio zelaira... Amaitu ziren nire erreparazioko eskolak!, eta alemanak eta zubi madarikatu batetik Andoainera liburu batzuekin, ongi miatuak, eta ikurrintxo bat orrien artean, ez argazki konpromezukorik... Izeba alargun baten etxera Larramendi kalera Andoainen, berak, izeba Mariak, lan egiten zuen bakarrik algodoneran! Ni lan bila, Andoain barrutik irteterik gabe, Donostiara esate baterako! Estudio gutxi zegoen posible hemen. Muturrak ikusten ziren ederrak, eta azkenean pioi lana eman zidatenean, pabilioi berriko (gaurko *Egunkaria*) leiho pintura eta kristalak betunarekin lotzeko lanek ez zidaten gehiago erakutsi; neguan hotz egiten zuela, eta oinez bi kilometroko bidea nuela lantokiraino.

Garai hartan ikasi nuen bada zerbait: makinan hamar hatzez idazten, maisu etorkin batek etxean ematen zituen klase partikularretan.

Ikusten duzu, ez nuen denborarik galdu. Baina ez zegoen Unibertsitaterik guretzat!
Bi urte gero solduzkarako bila etorri ziren artio.

Hemen hartu nuen preparazioa ia hiru urtez, ezagutzen duzu; beti izan dut ikasteko gogoia, edozer!, sos batzuk gehiago irabaztearren... Eta amaitu eta gero zer eskola eta unibertsitatera joateko aurkituko nuen nik denbora garai hartako basamortuan?!

Nire preparazioa askatasunerako, edo askatasuna preparazioa aurkitzeko, hau dena Ameriketara zegoen, ilusio honekin alde egin nuen hemengo kartzelatik. Ez harritu nire esperantzaz eta nik han jarri, inbertitu, nuen entusiasmoaz, urte askotako presioa nuen ustekabean gordea!

– *Zer nolako preparazioa izan zenuen bertan?*

Lanak, etengabeko lanak, ematen duena. Hasieran bide bila eta irakurtzen; gero lanetan sartzea lortu nuenean, gau eta egun lanean.

Erreportaiak idazten hasi nintzen, baita ezagutzen ez nituen kirolei buruz ere, beisbola esate baterako, edota oso gutxi ezagutzen nituenei buruz, boxeo adibidez. Balio handiko pertsonen elkarrizketak egiten ere hasi nintzen.

Kazetaritzako nire hastapenetan aurretik pentsatu ez nituen zailtasunei egin behar izan nien aurre. Gaztelera hitz egiteko nire azentua gogorra zen venezuelarren entzumenerako, baina saiatu ere ez nintzen egin mintzaeran moldatzen. Baina idazkeran bai. Idazle venezuelarren obrak irakurtzen hasia bainintzen. Nire hiztegi gaztelarra hiztegi venezuelarrera (berrikuntzez betea niretzako) egokitzen ahalegindu nintzen.

Venezuelan ez nion denborarik opa Unibertsitateko lan formalari, denbora galdua zela iruditu zitzaidan titulu bila hastea. Jan ere egin behar genuen. Lanak erakutsi zidan lanean! Idazteak idazten. Gero Master-a berez etorri zen ezaguna zen lanaren gainetik onespen bat bezala.

– *Pare bat aldiz EEBBra ere joan zinen, ikasketak egitera.*

Han azkar konturatu nintzen ingelesak asko lagunduko zidala. Lanean hasi bezain laster sartu nintzen kurtsoak hartzen, gauetan ematen ziren. Sos batzuk aurreratu nituenean, nire juergetako dirua kurtso on bat Michigan Universityn, Evanstonen, inbertitu nuen, hiru hilabetez, interno. 1952ko ekainean izan zen. Atsedean garrantzitsua izan zen hau garai hartan, nire gain hartuak nituen lanekin estu bainenbilen. *Elite*-ko lana nuen batetik, literaturari gero eta denbora gehiago eskaintzen nion, eta Euskal Etxeko lanak nituen gainera. Atsedean bat behar nuen, eta *Elite*-n baimena eskatu nuen.

Aprobetxatu nuen eta segidan New Yorkeko New Schoolen (Washington Square) hartu nituen kurtso libre batzuk literaturaz, eta bidez bidaltzen nituen erreportaiak *Elite*-ra, ordaintzen zizkidaten eta. Beltzen eliza klase gehienetara joaten nintzen, hango kantuak eta giroa asko gustatzen zitzaizkidan, judia baten ezkontzara ere joan nintzen, Mario Salegi lagunaren bitartez, hiriko auzoetan jaiak bereziak egiten zituzten, eta idatzi nuen gauza hauez ere. New York mundua baita! Handik idatzitako erreportaia hauek, gero konturatu naiz, kazetaritzatik literaturara egindako jauziaren trantsizioa izan ziren.

Hurrengo urtean joan nintzen berriz. Inbertsio bat zen hau, eta nire «juerga», ez bainuen honelakorik egiten! Asmatu nuen, honek lagundu baitzidan gero ESSOk aldizkarietan sartzen Caracasen.

– *Masterra egin zenuen Kazetaritzan.*

Creole Petroleum Corporation-eko *Nosotros* aldizkarian sei urte neramatzanean Konpainiak berak eman zidan Estatu Batuetan Kazetaritza Masterra egiteko aukera. Enplegatuak promozionatzeko euren politikaren barruan zegoen hori. Aukera baliatu egin nuen eta, horrela, Illinois-eko Evanston-era joan ginen emaztea, bi seme zaharrenak eta lauok. Bi urtetan atera nuen Kazetaritza Masterra Michigan Unibertsitatean.

Aukera ona izan zen lauontzat. Nik gogor egin behar izan nuen lan nire 39 urterekin. Zerbaiteko balio izan zidan Andoainen korrespondentziaz egindako CCC ingeles ikastaroak.

Handik bueltan, Creole-ko lanarekin segitzen nuen bitartean, Andres Bello Unibertsitatean ere aritu nintzen, Masa Komunikazioko eta Iritzi Publikoko irakasle.

– *Denetik egin duzu kazetari gisa.*

Bai, euskaraz eta erdaraz debaldeko ziklostilean inprimatutako aldizkarietatik hasi (Eusko Etxekoak, Eusko Gaztedi, Caracasen), asteroko irrati saiorako editorialak, *Elite*-rako erreportaiak, elkarrizketak (kiroletakoak ere!), eta hasierakoz kanpo beti literaturaren bideak egin nahian; urtetan egin dut honelako lana, prentsarako artikuluak ere bai *El Nacional-en*, hemen, eta gero, honeratu nintzenez hemengo prentsan eta aldizkarietan, politikaz ere bai, asko... Bai, nik uste dut kazetaritzako maila guztiak pasa ditudala. Eta denetan ahalegindu naiz txukun eta argi idazten. Irakurleaz pentsatu behar da beti, honi lana errazteko kazetariak hartu behar du hau bere bizkar. Bien onerako.

– *Gustokoena? Erreportaia akaso?*

Dudarik gabe. «Cuando los peces mueren de sed», lekuko.

– *Erredakzioko esperientzia da nagusiki zurea. Eta kalekoa?*

Ez dut egunkaririk zuzendu, hemen idatzi dut, baina ez zuzenki zuzendu. Astekaria, bai, urtetan, *Elite*, grafikoa, oso lan interesgarria, testu aldetik berezia, eta bereziki grafikotasunak ematen duen esperientzia. Hilerokoak: *Eusko Gaztedi*, politikoa; *Nosotros*, industrialia, ESSOn genituen 32.000 langileentzat; *Euzkadi* Caracasen, bihilabetekaria, politikoa, kontinentean euskaldunei zabaltzeko; *El Farol*, industrialia arte eta literaturakoa, 34.000ko tirada, ESSOk doan zabaltzeko; eta *Alderdi*, EAJ/PNVko klandestinoa, hemen, lau urtez.

Kalean, erreportaiak egiteko, sekula ez berriak jasotzeko; falta zait esperientzia hau.

– *Elite-n erredakzioko arduradun nagusi izan zinen urtetan.*

Pakito Villanueva zuzendaria huts egiten hasi zen edariarekin arazoak zituela-eta, eta lanpostua galdu zuen. Haren lekua hartu nuen orduan, 1950eko maiatzean,

erredakzio buru tituluarekin bazen ere. Izenez Juan de Guruceaga jabea bera zen zuzendari.

Garai hartan, aurreko urtean estatu kolpea eman zuten militarretako bat, Delgado Chalbaud, kolpisten artean demokratikoentzat jo zena, hil zuten. Hilketa hari jarraitu zioten gertaeren jarraipen berezia egin nuen *Elite*-n, tirada bereziak plazaratuz. Eta ezagun egin ninduten kronika haiek.

Honela, *El Nacional* egunkariko jabeetakoa zen Miguel Otero Silvak bere egunkarian erreportaiak idatziz lan egiteko eskaintza egin zidan. Hilean 2.000 bolibar. Soldata ona zen, baina batez ere ohore bat zen Venezuelako egunkari sonatuenean eta modernoenean lan egitea. Guruceagari esan nion zer eskaintza izan nuen eta erantzun zidan: «Nik ordainduko dizut hainbeste».

Elite-n jarraitu nuen, beraz. Gerora kolaborazio ugari idatzi nituen *El Nacional*-en. Bertan argitaratu nituen, gero *Cuando los peces mueren de sed* liburuan jasotako erreportaia sorta. Egunkariak antolatutako erreportaia eta ipuin sariak ere irabazi nituen.

Elite-n, erreportaiak ez ezik elkarrizketak ere asko egin nituen, «El personaje» izeneko asteroko sailean. Eta kazetarigintzak uzten zidan denbora librean, ipuina lantzen aritzen nintzen.

Sei urte egin nituen *Elite*-n.

– Eusko Gaztedi eta Euzkadi aldizkarien zuzendari ere izan zinen, *Euskal Etxean*.

«Eusko Gaztedi mixtoa» delakoa neronek sortu nuenez gero, ziklostilean egiten hasi ginen aldizkarian neuk idazten nituen euskarazko editorialak; eta artikulua «Erritar» izenpetzen nituen. Euskararen aldeko lankiderik banuen: Andoni Arozena, «A-bi» lasartearra, batez ere. *Eusko Gaztedi*-rekin hasi nintzen, baina laster jarri ninduten moldez formalagoa, irarria, zen *Euzkadi* hilerokoaren buru, eta honek iraun zuen artean, eta ez luze, dirurik ez zegoen eta, idatzi nuen bertan euskaraz ere.

– *Eta Elite utziz gero, Nosotros eta El Farol aldizkarien zuzendari izan zinen urte luzetan.*

Elite botatzen genuen inprimategi berean inprimatzen zuten Creole Petroleum Corporation konpainia estatubatuarraren hilabetekaria: *Nosotros*. Konpainiak Venezuelen zituen 32.000 langileei banatzen zitzairen. Ipuingile handi bat zen aldizkariaren zuzendaria, Alfredo Armas Alfonso. Konpainiaren literatur aldizkariaren ardura ere bazuen, *El Farol*, eta zailtasunak zituen bi aldizkariak aldi berean zuzentzeko eta *Nosotros* hilabetero epearen barruan garaiz kaleratzeko. Horregatik eskaini zidan zuzendaritza hartzeko. Lan baldintzak erosoagoak ziren eta baldintza ekonomikoak hobeak, eta horrela aldatu nuen aldizkariz. Baina ez nuen *Elite* erabat utzi: astekariarekin kolaboratzen segi nuen Juan de Guruceagak saldu egin zuen arte.

Nosotros-en zuzendari nintzela, *El Farol* literatur aldizkariaren eta konpainiaren beste argitarapenen ardura ere hartu nuen. Hamabost urte egin nituen, guztira, Creole Petroleum Corporation-en argitarapenetan lanean, Euskal Herrira itzuli nintzen arte, alegia.

Gogoan dut Konpainiaren egoitzan egindako ekitaldi ofizial batean ministro batek esan ziola Konpainiako zuzendari bati: «Aldizkari hau, *El Farol*, Creolek duen gauzarik venezuelarrena da». Eta egia da aldizkari honen bildumak ondo adierazten duela zer den Venezuela geografian, baliabide naturaletan.

Petroleo konpainiako aldizkariak zuzentzeko lanean askatasun handia izan nuen, bai sormenerako eta bai gaien nahiz kolaboratzaileen aukeratzeko.

– *Hauen artean, zer izan duzu gustokoena?*

El Farol kulturala.

Esperientzia etsigarria *Deia*-n

– *Deia-n euskal periodikua erdarazkoaren barruan egiteko saioa egin zenuen, ezta?*

Bai. Franco 1975ean hil eta gero, nik klandestinitatean asumitutako lana bukatutzat eman nuen, EAJ/PNVren errepresentazioa Leizaola jaunaren Jaurlaritzan Paris-Baionan. Honetaz hitz egin dut aurreko kapituluren batean. Lau urte neramatzan honetan, eta azken aldian hiru eskutitz idatzi nituen Alderdira, eta kopia Leizaola jaunari, utzi nahi nuela esaten, baina erantzunik ez. Azkenean, Baionako batzarrera joatea utzi egin nuen, Lehendakariari etxeratu zitzaidan azken batean esan nion bezala. Ez zen haserrikerik egon bion artean, bakarrik Alderdiak ez zidala errenuntzia onartzen.

Bai, Ajuriagerrak eskatu zidan *Deia*-ko esperientzia nire kondizioetan egitea, gerrateko Eguna-ren sorrera berea izan zen bezala.

– *Zeinek egin zizun eskaintza? Ajuriagerrak akaso? Babesle al zenuen Ajuriagerra?*

Ajuriagerraren eskutik egin nuen Caracasetik heldu nintzenez gero. Gaixotu, eta hil, egin ez bazen *Deia*-ko esperientzia bestela amaituko zen.

Bada, beti bezala, Juan Ajuriagerrak eskatu zidan *Deia*-ra joateko. Lekuko asko ditut, jendeaurrean eskaini baitzidan zuzendariorde izateko, zuzendari batekin, edo beste bi zuzendariorekin batera nire euskararenganako; figuraziorik ez. Nik esan nion, beti bezala, euskara zela niri axola zitzaidana. Hala hartu nuen egiteko hau; kondizio batekin: *h*-rekin eta *h* gabe, bietara egiteko gai izan behar genuela, baina taldea neronek aukeratuko nuela, kazetaritzan gai zirenak izan behar zutela, eta Mitxelena izango zela nire taldeak kontsultak egitera joango ginen iturria. Konforme izan zen, eta izan ziren taldetxo hartan. Hala egin genuen.

Neroni ibili nintzen kazetari bila, eta ekarri nituen: Mikel Atxaga (kosta zitzaion, baina erabakia hartu zuen, Donostian geratu zen); Elgoibarreko ikastolara joan nintzen Antton Aranbururen bila, eta gogoz etorri zen; niretzat garrantzi gehien izan zuen fitxajea, Eibarko tintoreriatik aterata nirekin etorri zen «Amatiño» izan zen, eta urtebete barru nirez irten behar izan nuenean, berau utzi nuen nire ordezkari bezala, nahiz eta gero aldatu zidaten aukera, eta ez dakit nork erabaki zuen, hau «Amatiño»k jakingo du; beste bat ekarri nuen Madrildik, *Eguna*-n aritu zen ondarrutar idazle eta antzerkilaria den Augustin Zubikarainen semea; Elixabete Garmendiak ez zuen nahi izan; bestalde, inposatu zidaten bat izan nuen: Mendizabal bizkaitarra, gero nire salatari zela jakin

nuena. Nahi zuena egiten zuen, eta behin neu ausartu nintzen botatzera taldetik, eta farrez hartu zuen nire erabakia; eta bai, arrazoi zuen, ondo amarratua zegoen partiduan; Erromak ez zuen honelakorik ordaintzen, baina *Deia*-n bai. Ezagunak egin dira gero materialak. Bada, honek eta gero Bilboko alkate izan zen Gorordok bultzatzen ninduten, beste gauzen artean, *Deia* uztera.

Esango dut Gorordorekin zer auzi izan nuen. Gorordo kontseilari ordezkari zela, lehen egunetik deitu gintuen bere despatxura hiru zuzendariorde kontu ematera, orrialdez orrialde, ea zenbat zentimetro karratu eskaini genizkion partidu bakoitzari eta zergatik. Haurrak bezala jarri gintuen bere aurrean lezioa ematera. Berehala altxa nintzen, eta esan nizkion esatekoak, eta denuntziatu nuen asteroko batzarrean –Arzalluz, Retolaza, Zubiri eta Gorordo bera–, baina ezer ez zen gertatu!

Gero bestea: hilabete batzuetara esan zidan pertsonal euskaldun gehiegi zegoela, eta botatzeko artean euskaldunak, bi, bota behar zirela, nik esateko zein. Niri asko kostatzen zitzaidan inor botatzea, neronek atera bainituen bere tokietatik!, baina hitz egin nuen, lotsatuta, Antton Aranbururekin, hau ikastolatik atera nuelako eta banekielako honek aurkituko zuela errazen berriz ikastolan lana... Pena hartu zuen Anttonek, baina onartu zuen. Zein egunetan alde egin behar zuenarekin kezkatua nengoen ni, Antton niregana etorri zitzaidanean, esanez, Gorordo etorri zitzaiola esaten lasai geratzeko, konpondu zutela eta lanean jarraitzeko. Niri ezer esan gabe, neuk joan behar izan nuen Gorordo koxkor horri bi hitz esatera. Baina gainezka nengoen dagoeneko.

Inziso hau utzi eta jarraituko dut.

Denetara, kazetari euskaldunen taldea dozenatik zerbait gora izan daiteke. Une honetan ez zait besterik etortzen. Donostiako bururako Javier Aranburu hondarribiarra neuk aukeratu aurretik aukeratua zegoela jakin nuen; gauza bera pasa zitzaidan Miren Azurza anderearekin.

Talde-lan hau ongi egin zela uste dut, baina interferentzia askorekin. Politika eta kazetaritza nahasi ziren, eta diru kostua ere bai, alde batetik. Egunkari euskalduna, nirekin behintzat, ez zen izan posible. Bestela, erdalduna zuzendaria, ez txarra; nirekin hirukotea osatzen zuten bi erdaldunak ziren, eta haez gain erredakzio buru guztiak ziren erdaldun hutsak. Eta oso zaila zen hau, gainera erregimeneko egunkari batetik zetozelako batez ere.

1) Behin, jakin nuen gure bertsolaririk handiena, eta bertsogintzan ari zen momentuan bertan, hil zela derrepente, «Xalbador» hil zela. Esan nion gauezko erredakzio buru zegoenari: «Te voy a dejar para primera (lehen orrialderako) una nota y una foto»... / «Tema»... / «Bertsolari...» / «¿Un bertsolari para primera página?»... / «Sí, este lo vale»... Hurrengo goizean hartu nuen neuk *Deia* Deustuan, bizitzen jarri ginen auzoan, eta lehen orrian ezer ez. Berotu nintzen eta armatu nuen. Alferrik, nire kijotekeria zen euskara hemen ere!!, aurretik esaten ez bazidaten ere, abertzaleek beraiek ez zuten nire postura ulertzen. Horrek, bertsolari euskaldun batek!, jaitsiko zuen tirada!

2) Beste batean jakin nuen Monzon pasa zela mugatik honuntz, eta pentsatzen nuen berrogei urteko exilioa puskatzen duen Alderdiko lehen politikoetako bat, Gerra denborako kontseilari izan zenak, berrogei urteko lan abertzaletan aritutako gizonak, merezi zuela lehen orrialdea, eta lehen bezalako moduan utzi nion, orain beste

erredakzio buru bati, nire agindua. Eta berriz porrot nire kazetaritzak, nire kriterioak, eta erabaki nuen alde egitea.

Sarreratik izan ziren ikuspuntu abertzaleak ezberdinak: irten ginen herrietara kotxez, herriz herri, plazetan, propaganda egitera. Niri, nirezkoa irten zitzaidan: esan nuen bi egunkari euskaldun irtengo zirela lehen aldiz, hauek erosteko, *Deia* eta *Egin*, ez erdaldun espainolak. Inprobisazioan, hau irten zitzaidan. Harrituta utzi nituen nire lagunak, zertan ari nintzen! «Zer ba?» / «Zergatik *Egin*, gure konpetidorea!!!». Egunkari euskaldunak ginen. Ni ez naiz inoiz izan barru-borroketako gizona, gogaitu egiten nau honek. Ez nuen, bestalde, inoren aldetik babesik jaso. Gauza ekonomikoa grabea zen, baina ez zuen ekonomiak galera berririk jarriko *Deia-ren* negozioan.

Zoritarrez, ni babestu ninduen gizona, Juanito Ajuriagerra, oso gaixo zegoen. Esana dut elkarrizketa eskatzera nola joan nintzaion, eta berak «pentsaukot» erantzun, irrifar jostailu batekin. Ez nuen gehiago ikusterik izan, Nafarroara eraman baitzuten, berak nahi bezala.

Hemen, denborarekin, egunkari euskalduna egiten ahaleginduko nintzen, orain bost urtera itxaron gabe. Badakit goizegi zela oraindik, baina ahalegina hor egongo zen.

– *Euskarazko lana gutxietsia ikusi zenuen.*

Nik Mitxelenarekin hitz egin nuen, eta bilera hamabostean behin edo afari batekin egiteko geratu ginen, erdibideko nonbait. Asesore nagusi bezala onena iruditu zitzaidan. Egin genituen bilera batzuk, baina arazo nagusia zen erredakzio buru guztiak, eta inguruko teknikoak, *Gaceta*-tik etorriak edo ekarriak izan zirela, eta nahiz eta euskaraneuk agindu, erabakiorrak hauek ziren.

Astean behin edo, orrialde osoko elkarrizketak egiten nituen, eta nire bizkar farrez sentitu ditut orrialde bat euskaraz nork irakurriko zuen, bada, broman hartuta!... Izpiritu honetan nire ahaleginak alferrikoak zirela ikusiz, urtea bete nuenean, agur esan nien. Geratu ziren, bai, hiru eskutitz luze urtean zehar eginak nire kexekin. Behintzat hor dago nire testigutza, ohitura dudana bezala.

– *Euskal Autonomi Erkidegoko boletin ofiziala euskaratzean ere izan zenuen zerikusirik.*

Lehen esan dut *h* nola sartu nuen *Alderdi* aldizkarian Ajuriagerraren bidetik. Esan dut, beste aldi batean, *Deia*-n ere sartu nuela, bide beretik.

Eta ahaztu egin zait hirugarren bidea ere Juanito Ajuriagerrak jarria izan zela: Jaurilaritzako Boletin Ofizialean ere, eta esango dut nola, historia baita hau dena. Eta hemen, Boletinean, aipatu behar dut beste norbait: Karlos Santamaria. Honek esan zidan, lehen batzarretan planteatu zela Boletinaren hizkuntza. Sozialistek ez zuten euskararik nahi, eta gauzak hain nahasi ziren garai hartan, botatu ere egin zela esan zidan Karlosek, eta boto baten faltaz erdaraz bakarrik egitea geratu zen nonbait, eta erabaki gabe utzi zuten. Orduan Ajuriagerrak niri dei egin eta esan zidan sartzeko muturra berehala eta, nik proposatzen nuen lagunarekin –Xalbador Garmendia– batzarretako lehen originalak jaso eta euskarazko lanak inprenta ofizialean sartzeko.

Ba zen orduan *Etc* deitzen genion jaun bat. Ez dakit zer, de zerbait eta de ez dakit zer bestetik, izen luzea zuen jaun arabar bat, Idazkari bezala lanean ari zena. Honekin hitz egiteko lehenbailehen. Eta hala egin nuen... Orain, hutsak egiten baditut, fetxak eta

abar, ez dira nahita eginak, ez baitut gezurra esateko batere interesik. Datu batzuk eman nahi nituzke, gure historiarentzat, eta ahal dudan zuhurrena izan nahi dut. Memoria, badakizue oso iheskorra dela!, ez besterik, nire partetik!

Karlos Santamariak esan zidan, lotsagarri geratu zela behin Jaurlaritzako batzarrean gai honetaz hitz egin zenean. Santamariak bazekien niri Ajuriagerrak, eta betiko arrazioekin, esan zidala ni honetaz arduratzeko. Baina Karlosek ikusi zuela, erreserba. Eta niri pasa zidan alarma! Hitz egin nuen Ajuriagerrarekin eta honek agindu zidan martxan jartzeko lana. Arazoa zen paperak irteten hasi zirela, eta itzulpenik ez zegoela! Neuk Juanitori esan nion bezala, ni ez nintzen gai lan hori zuzenean egiteko, baina banuen norbait oso ona: Xalbador Garmendia, *Argia*-ko zuzentzailea. Hitz egin nuen Xalbadorrekin, eta hasi zen Gasteizen agiriak jaso eta itzulpenak egiten. Eta egunetara esan zidan, harriturik, berak azken entrega egin zuenen esan ziotela bazegoela beste norbait lan bera egiten. Ez nekien ezer. Hitz egin nuen Jaurlaritzan, eta garbitasun gutxi ageri zen han, ez baitzuen inork aurpegiarik ematen. Ni bero-bero, Xalbador hartu eta deitu nion kontseilari bezala gaia zegokionari: Javier Caño, gizon ona, baina aginduak betetzen ari zen, nonbait, eta esan nizkion, Xalbadorren aurrean, oso gauza gogorrek, gogoratuko da oraindik Xalbador (hitz egin iezaiozu). Kontseilariak isilik jaso zituen nire erasoak, baina ez zidan erremediorik eman, ez argitasunik ere, eta nik, beti bezala, nahiago dut borroka itsusi honen aurrean gauzak galtzen utzi.

Hemen jokoan zegoena, batetik pertsona zen. *Deia*-n topatu nuen Bergarako Josu Oregi bera (nire laguna) eta euskara mota! Hau da historia oraindik, hemen behintzat, kontatu ez nuena. Beharbada, eta ez dakit nola, Lafitteren omenaldirako egin zen libururako lan batean... Diferentziarik badago, data diferentetan, esaneko umoretan eta memorian egongo da.

Zerorrek ikusi dezakezu, Joan Mari.

– Euskaraz eta erdaraz idatzi duzu Euskal Herriko prentsan. Nola aukeratu duzu kasu bakoitzean hizkuntza?

Bai, gaiari, inguruneari komeni bezala, nik uste. Ez dakit beste arrazoirik baden, baliteke. Unetxo honetan ez dut ikusten.

– Norbaiti idazten diozu beti. Nola bereizi dituzu organu bakoitzean eman beharreko gaiak, mezuak? (Iruditu zait ongi bereizten dituzula Egunkaria-n, Mundo-n, DV-n, Hondarribiako aldizkarian, ematen dituzun gaiak eta mezuak).

Pertsona bakoitza bereizten den bezala hitz egiterakoan, nik uste. Hondarribiak, gaia berea izatea eskatzen du, herria bera. *Egunkaria*-k bere pertsonalitatea du, sakona. *Mundo*-n, mezua euskara bera da, *DV*-n bezala.

Saiolari eta elkarrizketatzaile

– Saiolari eta elkarrizketatzaile gisa hainbat liburu argitaratu dituzu. Liburu mota hauetan zein da zure metodologia?

Unamuno y el vascuence, esate baterako. Hau, esana dut nola euskararen balioa gutxiesteko asmotan Unamunoren argudioak erabili zituen poeta espainol batek (Antonio Aparicio) Caracaseko prentsan. Lehen egin nuena, egunkari bertan artikulu batez erantzun, eta bi edo hiru. Debatea sortu baitzen. Baina gero pentsatu nuen gai honek liburu bat egitea merezi zuela, eta ez nuen garai hartan Euskal Herrirako pentsatu, baizik eta Latinoamerika guztirako, zeren eta Unamuno argudio bezala indar handikoa zen, espainolak maiz erabiltzen zutena gainera. Eta hasi nintzen idazle hau sistematikoki irakurtzen, batez ere gaiari buruz idatzi zuena, eta idatzi nion Bilboko lagun min bati, Gustavo Beika, joan zedila Diputaziora eta lor zitzala Azkueren euskal eskolaz, Sabin Arana eta abar, ahal zuen gehien.

Hau egin nuen aurrena, zimentuak. Luzea izan zen. Eta irakurketaren ondoan jaso nuen materia, fitxetan, begien aurrean jarri eta liburuaren plan bat egin, eta gero, idatzi.

Hau da dena.

Hablando con los vascos, bestea. Etorri berrian, eta hau ere aipatu dut, ikusi nuen behar handi bat: ez nuen aurkitzen ikasi nahi nuen Euskal Herriko historia ikasteko liburu egokirik. Gai batzuk landuak zeuden, batez ere abertzaleak ez zirenak, baina asko irakurri behar zen alferrik, eta falta ziren argudio klabeak. Egile berriak aurkitu nituen, interesgarriak, nik nahi nuen lan mamitsu eta labur baten bila. Eta konturatu nintzen idatzia ez zegoen asko bizirik zegoela gure gizon jakintsuetan, Barandiaran eta Mitxelena, batez ere. Elkarrizketak egin behar ziren ondo, eta egiten hasi nintzen, eta ikusi nuen oinarrizko material berria bazegoela hor, eta beste batzuk, Sota bezalakoak. Bestalde, ez nuen belarria gehiegi erakutsi behar, sartu behar nituen tartean beste batzuk ere, eta azkenean denak izan ziren interes handikoak.

Nire sintesiaren oinarrizko sarrera hor zegoen.

– *Historiaren sintesian kazetari gisa aritu zinela irakurri dizut. Liburuaren helburuen arabera ala lana egiteko moduagatik diozu hori?*

Kazetari batek ikus zezakeen hori, eta neu kazetari izan, eta, gero, kazetari bezala, argi, adi, eta arin, idatzi, historiako karga gehiegi gabe.

– *El libro blanco del euskara eta Conflicto de lenguas liburuetan zein da zure «aitatasuna»? «Rewriter» al zara horietan?*

Bai.

Etorri berrian Euskaltzaindian laguntzen hasi nintzen bezain laster konturatu ziren erraztasun bat nuela testuak kondentsatzeko. «Honi eman testu bat, ezer galdu gabe neurritz erdian uzteko esan, eta egiten dik», entzun nion behin esaten Haritschelharri. Eta hala zen. Beraz, Liburu Zuriaren totxoa, bolumena, ikusi zutenean, ikaratu ziren eta, Mitxelena tarteko, erabaki zuten liburua erdian uzteko lan hori niri emateko. Horretarako jarri ninduten lanean. Eta gehienek onartu zidaten nire aizkora; ia denak, bi ez beste guztiak. Bat dut gogoan, Mari Jose Azurmendi izeneko andre gazte bat, oso barrokoa zen idatzi zuen testua, egin nuen ahalegina, baina ezetz, eta berea osorik joan zen. Eta beste guztiak nik utzitako testuarekin joan ziren. Zenbait zati nik osorik idatziak dira, noski, eta nahi izan zuten nire izena zuzendari bezala agertzea. Izerdiak bota nituen

lan horretan. Beste liburuan, berriz, (mapak) testu trinko batzuk nituen eskuetan liburua osatzeko, eta Iñaki Larrañaga eta nik osatu genituen.

– *Nik dakidala, liburu bat ez beste denak Euskal Herrira definitiboki itzultzean idatzi dituzu. Zergatik orduan, eta zergatik erdaraz?*

Galdera hau askotan egin didazu, eta erantzun dizut beti, ez nekielako oraindik euskaraz efikazki eta nik nahi nuen bezala euskaraz idazten. Argitu dut hau bi edo hiru modura. Garai hartan neronek efikazia asko zaintzen nuen, ez denek hala ere! Nik idazle profesional bezala jokatu izan dut beti. Euskaraz ailegatzen ez nintzenean, erdarara mugatzen nintzen, liburu mailatako lanak, behintzat. *Argia*-rako lanak, gauza ezberdina da, ahal nuena zen eskatzen zidatena; hemen nire profesioa «euskalduna» zen.

– *Bilduma egile ere bazara: J.A. Agirre, Aitzol... Zergatik eta nola?*

Agirre, Leizaola eta Sabino Aranaren bigarren edizioa, adenda batzuekin. Sendoak eskatutako lana izan zen. Hainbesteko diru fijo bat eskaini zidan Joakin Berasategik, eta neuk ere bizi behar nuenez, berarentzat ere lan egin dut. Eta ongi portatu da Joakin laguna beti. Baina ez naiz aberastu. Hiru lan horiei biografiak erantsi nizkien.

Hemen argitu behar ditut puntu batzuk:

1) Eskubide gisa, editoreak gizon hauen familikoei bina milioi pezeta ordaindu zizkien (memoria ona badut). Aranaren kasuan, pentsatu genuen Alderdia zela jaso behar zuena, lehen edizioa berea izan zelako, eta biok joan ginen Xabier Arzalluzengana, eskaintza egitera. EAJko lehendakariak esan zigun ez zutela beraiek ezer kobratuko, bere ustez nahikoa zela editore batek edizio berri hau, berrikuntza eta guzti, ondo egindako lana egitea.

2) Gauza bera egin nahi izan genuen don Manuel Irujorekin, eta honetarako bere alaba Mirenekin ere hitz egin genuen, baina honek Andres anaia zaharraren esku utzi zuen erabakia, eta honek gero ezezkoa eman zuen, don Manuelen liburuak berak egingo zituela Buenos Airesen. Zerbait egin zen, baina ez bere lan osoak, eta don Manuelek merezi zuen hainbeste gutxienez.

3) Aitzolen obrarekin ez zen gauza bera egin. Pedro Arregiren etxean hartu genuen mandatua, Godo Hernandorenak eskatuta, obra hau egiteko. Talde bat osatu zen, edizioan agertzen den bezala. Joan ginen Gipuzkoako Diputaziora laguntza eske, eta Xabier Leterengandik biderik lortzen ez genuenez, joan ginen zuzenean Imanol Murua diputatu nagusiarengana, eta hor bertan jaso genuen baimena obra Ereinen inprimatzeko. Hemen Lizundiak deitu zuen: lana kostuan egingo zuela. Hala irten zen edizio polita eta merkea, bost bolumen eskuarretan.

Joxemi Zumalaberen sua, egiazkoa

– *Iada 1987an, artean goiz, euskarazko egunkari baten premia aldarrikatu zenuen.*

Bai, eta ez nik bakarrik. Ezagunak dira urtez aurrekoak ere, eta oraingoan *Argia* egiten ari zirenak, Joxemi Zumalabe buru zela. Hau etorri zitzaidan behin Hondarribira, *Argiaren Urtekarirako* bioi batera –Joxemi eta neu aurrez aurre jarrita– Iñaki Uriak

elkarrizketa egin behar zigula eta. Eta hemen hitz egin zidan bereziki egunkari euskaldun baten beharraz eta posibilitateaz. Neuk ez nekien oraindik Joxemi zertan zebilen, eta esan nizkion aurkitzen nituen zailtasunak, eta, hala ere, nire uste osoa, *Egunkaria* egitekotan, *Argia*-ren ingurutik irten behar zuela; sua, dagoeneko sua bizirik dagoenetik zabal daiteke. Hau argi zegoen, ez beste inondik, dirua egonda ere...

Honela geratu ginen, baina hurrengo egunean bertan edo bira, han deitzen nau Joxemik, hitz egin nahi didala berriz. Eta hemen dator proposamen zuzena: talde bat prest dagoela *Argia*-ren inguruan *Egunkaria* egiteko, estudioak egin dituztela eta posible dela..., ea ni talde horretakoa izango nintzatekeen; Karlos Santamaria guretako izango zela, Joan Mari Torrealdei, zerorri, Joseba Jaka Elkarretik, Joxe Azurmendi eta beste izen batzuk bota zizkidan. Ikusi nuen politikoki basea zabaltzeko babes bila zebiltzala. Eta baietz esan nion. Egia esan, Joxemiren sua egiazkoa zen; zailtasunak, asko. Sinistu egin nuen. Beharbada sinistu nahi nuelako ere, ez baitzen han beste egiazko surik eta lanerako bihotzik ikusten. Diputazioko Beloki etorri zitzaidan proiektu hori ez zela posible, eta honen orde zeraiek zuten asmoa erakutsi zidan: doan zabaltzeko foiletu polit baten koloreak!

Kazetari bezala, aukera garbia ikusi nuen.

– *Hala ere, Eusko Jaurlaritzan zeundela, Agentzia hobetsi zenuen.*

Egunkari batentzat ekiporik eta dirurik ez bazegoen, berriak euskaratu eta aldizkarietara zabaltzeko bide erraz bat eskatu nuen, hasiera praktikoko bat bezala... Praktikan okertu zuten gero, asmo guztia norbaitentzat agentzia batean geratu zen.

– *Nola zatoz Euskaldunen Egunkaria-ren proiektu «polemiko» honetara? Zergatik sartu zinen?*

Euskararen bizia jokoan ikusi nuelako. Argi dut, egunkari bat ez duen hizkuntzak ezin du aurrera irten. Beste gauza asko ere behar ditu oraindik, baina egunkari bat, ezinbestekoa da! Hau nire esku balego, edo honen lekuan bihar beste funtsezko euskaldunetzko erreminta, nire laguntza ezin uka nezake!

– *Hasierako urratsak, beldurrez, mesfidantzaz, erasoen artean eman ziren. Nola bizi izan duzu zuk fase luze eta bortitz hura? Eta gerokoa?*

Egia esan behar dizut: estuasunak pasa ditut. Aitortu behar dizut hemen behin, halako zailtasunetako batean, esan niola Joxemiri: «Mesede handi bat eskatu nahi dizut. Zuk badakizu, edo ez badakizu esaten dizut orain, neuk familiako buru bezala, etxean dugun ondasun bakarra gure etxebizitza dela, urte askotako lanaren sosekin erositakoa; ez nuke galdu nahi eta nire adinean, erretiratua, familia kale gorrian jarri... Egun batean, *Egunkaria*-k dena galtzeko zorian jarriko gaituela jakingo bazenu, abisatuko al nauzu gure etxea defendatzeko, saltzeko?». Baietz esan zidan Joxemik begi apal haietatik begira, eta neuk berriz sinistu egin nion.

Ez zait damutu.

– *Zure lantoki izana Egunkaria-ren egoitza izatea pozteko modukoa da.*

Bai, ezin dut sari hoberik jaso. Une zailetan eman zidan lana don Manuel Labordek herrian, eta babes hura gaur *Egunkaria*-rena bihurtu da; meritua ez da nirea, baina sariak ukitzen nau.

– *Nola baloratzen duzu zure zeure lana?*

Zorte handia izan dut nire profesioan.

– *Nola ikusten duzu honen etorkizuna, produktu gisa eta erakunde gisa?*

Jende fina dugu *Egunkaria*-n lanean; asko, erruz, da egin dena. Eta aurrera goaz. Ziur naiz gaitutako ditugula oraindik lortzea falta zaizkigunak. Zabaldu egin behar dugu.

– *Joxemi Zumalabe gogoan duzu beti.*

Fedea gorde nion, eta hau hazi egin da. Hitz asko esan eta idatzi ditut bere izakeraz, bere argitasunaz, Euskal Herrian zuen etengabeko fedez.

Haren exenplutik bizi gara.

Hitz bitan

Sailtxo honek elkarrizketa nagusiaren osagarri izan nahi luke. Bi atal ditu.

Lehen zatian, Martin bera da mintzo dena, eta liburuan zehar mamituriko gai berak ahotan hartuta. Ondoko esaldi hauek ere balio propioa dute, kontuan izanik bizitzako beste une eta testuinguruan esanak edo idatziak direla. Argitaratutako elkarrizketa batez ere baliatu gara. Larraitz delako ikasle batek egin zion, literaturaren inguruko tesirako edo. Martinek ez du geroko berririk.

Ataltxo honen bigarren zatian, Martin Ugaldez mintzo dira. Ez Martin osoaz, Martin literatoaz baizik. Martinen literatur lanaz esan denetik pasartetxo batzuk aukeratu ditugu, lagin gisa. Gugandik urrutien bera delako, bereziki Venezuelako literatur lana hartu dugu aintzat.

Martin Ugaldek esanak

Beste aberria

En realidad, toda mi obra literaria y periodística, responde a un complejo proceso psicológico: de adaptación y de interpretación. Este libro ["Cuando los peces mueren de sed"] es producto de mi pasión venezolana. Una Venezuela vista a través de los ojos de un inmigrante y exilado que es, esencial y definitivamente, otro venezolano más. Ya lo digo en las páginas iniciales: "Esta es la cara de la inmigración, si la inmigración tiene en verdad alguna cara definida: una cara que se parece como un hermano gemelo a otro a la del pueblo venezolano que sufre y trabaja".

La República, 1964

Sí, me interesó el país y sus gentes, trabajé por comprenderlos, por compartir sus problemas. Con la experiencia exterior, uno redescubre lo que es común al ser humano, al hombre, aunque ahora con otro acento de voz, a veces con otro color de piel, que valora las cosas de manera diferente que tú por la cultura, pero que comparte enteramente contigo los valores esenciales, como son el sentido de la amistad, de la solidaridad, de la generosidad, del afecto, del respeto o lo diverso que eres también tú para ellos. Es un desafío, sobre todo, para el que llega, porque es el que tiene que integrarse al medio y no al revés. Descubrí pronto que el camino era el mismo que en todas partes: la cortesía, la franqueza, la buena fe y el espíritu de solidaridad y de trabajo y de entrega al país que te ha recibido.

Deia, 1982

Bai, eta askok bertakoa nintzela uste zuten. Asko harritzen ziren nik hizkuntza hain ondo ikasteaz eta esaten nienean euskalduna nintzela eta hizkuntza maite nuela, eta

euskara bezela beste hizkuntzak ere maite nituela, eta venezuelarrek bere hizkuntza sentitzen zuten bezala sentitzen nuela, eta erraz ulertzen zuten.

La Voz, 1984

Mis balbuceos en el periodismo me enfrentaron a dificultades que no imaginé: mi acento al hablar castellano era un tanto duro para oídos habituados al tono y a la finura de matices lingüísticos del habla venezolana, una misteriosa gama a la que nunca intenté amoldarme, porque con eso se nace, no se hace, y yo tengo un oído un tanto duro; pero, en cambio, sí busqué incorporarme, denodadamente, en el escrito, porque era el lenguaje en que empezaba a leer a los autores venezolanos apasionadamente, porque era el castellano de mi libertad y de mis comienzos literarios, adecuando mi vocabulario castellano al venezolano, lleno de novedades; me ayudaron críticos y lingüistas como José Antonio Calcaño ("El castellano en Venezuela", entre otros), y un profesor de origen argentino, Ángel Rosenblat ("Buenas y malas palabras"); y aunque en lo escrito no había, claro es, acento tónico, en el lenguaje de los escritores venezolanos trascendía vivamente a través de la sintaxis. Esta disparidad entre la literatura española y la venezolana era para mí en ese momento un terreno de libertad al que podía acceder por voluntad de incorporarme al país que comencé a sentir como mi "otra" patria, y eso sí lo intenté. A mi medida, y lentamente.

En busca de una patria en libertad, 1992

Trato de escribir para que los venezolanos me entiendan, y tratando de acercarme a su país a través de la escritura que entiendan y algo que les afecte. Yo no voy a pretender hacer criollismo, claro, pero sí escribir de algo que les afecta y que yo conozco y tratando de servirle con este conocimiento al mismo tiempo que muestro a Venezuela una cara del que no pueden ver como yo: El inmigrante.

Este es mi tema, y en síntesis mi intención.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

La lengua, aunque conocida, el castellano, es muy diferente por la forma y el tono, la música... La primera impresión importante es que mi castellano no me lo entiende el pueblo a la primera, porque lo que a mí me choca en ellos, a ellos choca el mío. "Ah, sí, musiu", me dicen algunos que se atreven, o si no, pues ya me miran diferente, además ya uno es "catire", otra diferencia de aspecto de la piel y el pelo... Ya no es lo que este 1947 que estoy evocando. La capital es pequeña, tradicional, apenas si hay edificios. Caracas creció desde entonces rápidamente, ya no les choca el extranjero como entonces. Esto me coloca en la comunicación muy en guardia. Es una lengua que conozco, pero cantada y a veces con términos que no conozco, a veces palabras iguales con acepciones diferentes.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Mi lenguaje literario se desarrolla enteramente en Venezuela, y estoy orgulloso de haber dejado al país, que es mi "otra patria", pruebas escritas, a veces en criollo, de mi amor por el país que nos acogió tan generosamente.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Itzulera, betebehar morala

Son varios los factores, pero primaba una preocupación: quería sembrar mis hijos aquí. Era una obligación moral, y si no la hubiera cumplido, sé que hubiera muerto de mala manera. En el exilio vivíamos intensamente Euskadi, seguíamos paso a paso su evolución, tratando de mantener viva la llama, quizá de una manera un poco artificial. Pero nuestros hijos hacían su vida fuera de nuestro círculo, al que sólo volvían los fines de semana. Era inevitable que hicieran preguntas: "Alta, tú dices que somos de Euskadi, pero, ¿cómo es? ¿Es como Venezuela?". Nos era muy difícil contestar y explicarles que era un país muy verde que había perdido una guerra, pero que algún día sería Ubre, como esa Venezuela que ellos conocían. Cuando volví, el mayor de mis hijos tenía once años: no se podía esperar más, o no hubieran podido arraigar. Aun así, los niños llevan también la marca del exilio. Tienen pasaporte venezolano, pero la única entidad política a la que pertenecen es Euskadi. No hubiera querido que les ocurriera lo que a sus primos, nacidos en Venezuela de madre no vasca, que han perdido su sentimiento vasco y son puramente americanos.

Deia, 1981

Ahora como en ocasiones familiares anteriores, pero esta vez dentro de la creada por Anamari y por mí; por opción personal, familiar, de responsabilidad cultural y política, y el ejemplo vertical de mi padre en que me veía reflejado constantemente, hice que mi mujer y los tres hijos viajaran a Euskal Herria en 1967, porque era tiempo para los pequeños de iniciar su escuela en el mundo cultural de sus abuelos y de sus padres, y así evitar una dificultad mayor de integración en la escuela y la universidad más tarde. No había terminado la saga, como yo creía en un tiempo, sino que mi sentido de responsabilidad ante la duración increíble del franquismo hizo que no hubiera sosiego para el descanso del guerrero sin armas de matar que seguía siendo el hijo de mi madre.

En busca de una patria en libertad, 1992

Esta acumulación de preocupaciones, de sentimientos de responsabilidad y de culpa por abandonar cualquiera de las dos vertientes en que funcionaba mi vida afectiva, mis dos patrias, al mismo tiempo que los dos lenguajes, el del periodismo y el de la literatura venezolana, exigía mucho de una misma persona en trance de ponerse a escribir en una u otra lengua, en elegir la que correspondía mejor a la preocupación temática, o al revés, en momentos de decisión que pusieron a prueba mi estabilidad emocional.

En busca de una patria en libertad, 1992

Es muy posible, no lo puedo demostrar, pero si mi país de origen hubiera sido política y culturalmente próspero, de no sentir la llamada de un país disminuido en lo político y en lo cultural, especialmente su lengua, no hubiera decidido volver.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Etxera, etorkizunaren alde

A pesar de lo que pudiera suponerse, vista mi fama de heterodoxo, siempre he actuado así, por la vía reformista dentro de las instituciones. En cierta ocasión, el lendakari Aguirre dijo una frase que no he olvidado: "Cuando haya que reformar, hay que hacerlo al modo de Erasmo, y no al modo de Lutero". He seguido fielmente el consejo.

Deia, 1981

Hay muchas clases de exilios. Sufre exilio quien, como yo, tiene que abandonar su tierra, pero también conocieron el exilio los vascos que quedaron aquí, vigilados, con la boca cerrada por la fuerza y privados de medios de expresión. También he pasado por la terrible experiencia de este "exilio interior".

Deia, 1981

Cuando volví, el euskera me seguía preocupando y pensaba dedicarme a él. Pero vi que florecía una generación de jóvenes escritores, algunos de ellos euskaldunberrís, y que con ellos se salvaría la lengua. Ya no podía escribir lo que hacía en Venezuela, no tenía sentido, porque las esperanzas del euskera estaban empezando a colmarse gracias a los nuevos valores.

Sin embargo, descubrí con sorpresa que la gente no sabía nada de historia. Yo reconocía mi falta de preparación en este campo, y la achacaba al alejamiento del país, pero comprobé que tampoco los que se habían quedado en Euzkadi sabían ni una palabra. Un pueblo que no sabe cómo ha perdido lo suyo, tampoco sabe cómo recuperarlo. En el campo de la Historia encontré mi nueva ubicación.

Deia, 1981

Pero, a pesar de todo, uno conserva, no tiene más remedio que conservar porque son también parte de uno, las experiencias de exilado en esa "otra Patria" en que se ha convertido, por sentimiento natural, por agradecimiento y por lealtad, las tres cosas, la tierra de adopción, sobre todo si en ella has dejado padres, te han nacido hijos, has tenido una trayectoria profesional vinculada al pueblo con amigos buenos. Y aquí, en la patria de origen, vuelves a sentirte partido en dos, porque te falta la que dejaste en la buena tierra de buena gente en que sembraste más de la mitad de tu vida.

Deia, 1982

Hay quienes creen que los que han vivido tantos años fuera de su país han tenido la oportunidad de conocer otro mundo y vivirlo con provecho y sin dolor. Esto se puede dar a veces en aquellos que han elegido voluntariamente el destierro por razones

económicas. Pero creo que aún éstos viven, más o menos acentuada, la dicotomía espiritual de saberse dos partes: de reconocerse en las raíces que son sus mayores, el paisaje, el primer entorno humano y la lengua que aún les suena dentro, y saberse al mismo tiempo inmersos en la nueva realidad. Pero aún en el caso de la integración más feliz, el desterrado, y más si es por razones políticas que le impiden su regreso, busca reunirse con los suyos como el salmón río arriba, a interesarse en las noticias de su país de origen, a militar en los partidos y sindicatos del exilio. En estas condiciones, uno tiene viva la imagen de su país y hace esfuerzos por adecuarlo a los cambios que imprime el tiempo; pero siempre se equivoca uno, porque ese tiempo de medida sigue siendo el de uno mismo, y cuando vuelve, en mi caso a Euskadi, me encuentro con un mundo que en cierto modo me es ajeno, está la geografía intacta, claro, pero se ha modificado el paisaje con pinos, el urbanismo con cajones de hormigón (¡como en todas partes!), ha cambiado el tejido humano que lo habita, ya con otra voz, otro acento; aún los amigos de la infancia se han distanciado en ese vivir cada uno por su lado años y años de experiencia diferentes y hasta divergentes, y cuando hablas con ellos de los temas que fueron comunes, te sorprendes de lo lejos que estamos el uno del otro.

Esto se va cubriendo, poco a poco, con los acontecimientos que comenzamos a vivir de común de nuevo.

Deia, 1982

Recién llegado de Venezuela, me llamó la atención la escasa información que se tenía sobre el País, lo poco que se hablaba de él desde dentro, desde su interioridad como pueblo. Yo, periodista, y preocupado por el país, sabía que esta información no vendría de la escuela, donde había libros que hablaban de todos los pueblos que habían pasado en invasores por los Pirineos, los que llegaron por mar en todos los tiempos, con listas larguísimas de reyes, pero sin saber, al fin, de dónde veníamos. Esta no era una novedad, la había padecido en mis años de escuela, pero ahora ya era una persona que había aprendido a hacerme las preguntas y a buscar las respuestas. Este fue mi punto de partida.

"La idea de escribir una Síntesis" artíkulu argitaragabea, 1986

Yo, al volver, no quería vivir del pasado, sino para preparar el futuro.

En busca de una patria en libertad, 1992

Este primer libro escrito y publicado aquí después de mi regreso, no lo llevé a una editorial de aquí, porque la censura me hubiera cortado de raíz. Tengo anécdotas de cómo me miraba la gente del régimen aquí, "cuidado con ése que ha venido de Caracas", y, caminos que el periodista los tiene aprendidos, busqué Cataluña, editorial importante, y se lo ofrecí a Ariel. Sacaron el libro adelante, dos ediciones muy bien hechas, después de las numerosas censuras, (hasta las encíclicas de Juan XIII en primera censura recurrida y aceptada al fin), muchas páginas a Michelena, Barandiarán, de la Sota, Fagoaga y las muchísimas de Ibarrola. Se hicieron dos ediciones.

Esta es la manera, "Hablando con los vascos", en que conseguí informar a mi país y a España entera.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Había que partir de que no se podía escribir sobre estos temas. Y menos podía hacerlo yo, que había venido con el "permiso" expreso de no escribir nada de política vasca, de no actuar políticamente en ninguna dirección. Porque el Embajador español en Venezuela actuó limpiamente, porque la advertencia se cumplió después.

Lo primero que ideé fue escribir, no yo, lo que yo pensaba acerca del país, sino unas entrevistas a personajes que, en suma, diría, ¡y con más autoridad que yo!, qué era y cómo vivía culturalmente el país.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Y al llegar de regreso al país con la promesa formal de no meterme en "líos", tuve que buscar caminos editoriales fuera de Euskadi y maneras de hablar de los problemas culturales y políticos del país (Hablando con los vascos en Editorial Ariel, Esplugues de Llobregat, Cataluña), mediante el subterfugio de divulgar con autoridad suficiente, mediante entrevistas a especialistas, los elementos básicos de la nacionalidad vasca, de la que el pueblo no tenía noción científica, sino apenas la intuición elemental de una justicia prohibida.

Síntesis de la historia del País Vasco, 1995

Idazle bi, bihotz beretik

Pero no se duela Raúl de esto parcialmente, porque algo más y más realmente radical es el desamparo y la persecución aviesa, venenosa y sectaria que sufrimos nosotros, los vascos de cultura y lengua y sentimiento desde hace tantos años.

Deia, 1978

Si alguien está discriminado en este País desde hace casi 150 años es el vasco-parlante. No sólo no le han dejado "escribir" en su lengua materna, sino que le han cortado la lengua.

Deia, 1978

Es cierto que el campo del euskera está bien alimentado por los chicos y chicas que surgen del pujante movimiento de las ikastolas, pero me parece que la literatura en euskera está un poco desatendida. Me gustaría introducirme en ella, pero antes tendría que conciliar lo que quiero hacer con la obtención de lo necesario para vivir. La literatura en euskera me atrae, pero no da de comer.

Deia, 1978

Me fue negada la formación cultural y profesional en euskara, y me siento amputado, ciertamente. Trato de complementarme en condiciones difíciles y siempre dolorosas, porque ahí está, en verdad, mi corazón, y sobre todo mi conciencia.

Deia, 1982

Nik, neuk, idazle oso izan nahi bait nuen Venezuelan. Hala, hizkuntzaren aukera oso dramatiko izan zen niretzat.

UD Berriak, 1989

Gerrondoan, ia galdu nuen euskararen leihoa; eta galduko nuen seguraski (gauza bitxia badirudi ere) hogeita bost urtez Venezuelarantz irtetea lortu izan ez banu familiaren eraginez.

UD Berriak, 1989

"Tres relatos vascos" (...)

Estos tres relatos, si no están escrito en lengua vasca, ¿por qué van a ser vascos?

(...) Por una parte, nadie en mi niñez me ayudó oficialmente en mi Andoain nativo a prolongar la lengua única de mis abuelos y de mis padres más allá del hogar y de la iglesia. Luego, he vivido fuera de mi país; ya se sabe que muchas veces, y es el caso de los vascos de lengua, una ausencia prolongada de la tierra la mata porque no tiene el vasco receloso la fortuna de poder emigrar a ningún otro país de su lengua.

(...) Acaso es por esto que hay pocas cosas más entrañablemente sentidas por el vasco que el castigo del destierro. No es destierro para el vasco ese saltarse el Bidasoa (que es un cuento de faisanes) a lo Unamuno, pero sí el Atlántico a lo "Orixe", y este tipo de viajes sigue produciendo hoy el mismo dolor profundo de los tiempos en que el castigo más severo que preveía la ley que se daban los vascos para castigar a los vascos era este alejamiento de su tierra. Pero aún hay otra manera de irse que todavía es más dramática: la del que queda en su propia casa a la intemperie del forzado abandono de su lengua.

Pues yo he vivido todas las circunstancias que han fabricado en mi pueblo este recelo.

(...) Sin embargo, estos tres relatos, como otros que han sido escritos y publicados en Venezuela, están, no podían sino estar, escritos en la lengua de esta soledad del vasco.

(...) A pesar de esto, sin embargo, o por esto mismo, creo que estos cuentos son vascos, porque además de haberlos pensado y escrito un vasco, han sido compuestos durante la ausencia de su lengua en la lengua de la presencia del vasco en Venezuela.

(...) Si después de esforzarme en explicar todo esto hay alguien a quien parece todavía que estos relatos no son vascos, es posible que no lo sean; porque no hay que olvidar que las cosas son siempre, para aquellos que no le ven a la forma el fondo, lo que parecen.

En busca de una patria en libertad, 1992

No me quejo del bilingüismo, si éste es normal, que en sí era una ventaja en las circunstancias precisas de mis padres, sino del corte de la lengua materna en el niño, primero en mis padres, y luego en los niños de mi edad, y al final en generaciones sucesivas durante medio siglo de franquismo. Eso es lo que sigo pidiendo hoy todavía: ¡la normalización de las dos lenguas!, con obligaciones del castellanoparlante hacia los que en su propio país han sufrido desde hace siglo y medio la imposición del castellano. Esto es lo que he sufrido yo como una frustración personal, la de mis padres, la de mis compañeros de escuela, de servicio militar... Y en mi caso de una manera discriminatoria, la una positiva, la otra contraria y belicosa: con el catecismo y las oraciones y la iglesia en euskera, y la escuela, la literatura y el periódico en castellano y en francés, ¡y nada en euskara!

En busca de una patria en libertad, 1992

Escribí los primeros cuentos y teatro con la lengua en que hablaba, con un diccionario elemental de bolsillo. No tengo maestros en euskara cuando más los necesito, mis primeros textos en euskara. Las referencias literarias que me sirven para el euskara son castellanas y criollas.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

La vida de las lenguas prohibidas es triste. Los vascos no tenemos una importante tradición literaria, pero la que tenemos desde el siglo XVI ha estado escondida, criminalmente arrinconada. A mí no me hablaron de autores vascos nunca en la escuela. No tenía referencias literarias cuando escribí los cuentos en euskara en Venezuela. Luego leí las novelas de exilados publicados por Ekin.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Soy las dos cosas: escritor venezolano y autor vasco, porque mi origen vasco alcanza todo lo demás, hasta mi nacionalidad venezolana y, claro es, mi obra realizada en Venezuela acercándome a todos sus problemas, y lo que vengo escribiendo estos últimos años en Euskadi en las dos lenguas, sobre todo en euskara, ahora en libertad.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Inmigrantearen begiekin

Y no lo será, y ahora hablo yo, quien está contra los derechos de nuestro pueblo y su cultura; no será bienvenido aquel que aún escribiendo en euskera esté contra la libertad de decidir lo que este pueblo quiere hacer con su lengua, de su Universidad, de su trabajo y de su administración.

Deia, 1978

Yo suelo decir que la condición del exiliado es ingrata, porque no aprende nada, pero tampoco puede olvidar nada. Es como si quedara fijado en una foto, inmóvil, con la chistera y los bigotes de cuando partió. Cualquier cambio, cualquier evolución fuera de

su patria, se le aparece como una traición. Carece de flexibilidad para mantener lo esencial y adaptarse en lo accesorio. Los más jóvenes lo entienden, viven más fuera del círculo cerrado de la comunidad, y el enfrentamiento con la generación precedente es inevitable.

Deia, 1981

Mi trabajo siempre ha tenido un objetivo, ser lo más eficaz posible para el país, primero, y luego para el partido al que pertenezco. La mayor parte de mis obras en euskera las escribí en Caracas y cada una de ellas trataba de cubrir un vacío. Cuando publiqué "Umeentzako kontuak" tenía a mis hijos en la cabeza, a todos los niños vascos que no tenían cuentos en su lengua. Más tarde vino la obra de teatro "Ama gaxo dago", en la que exponía el problema de la lengua, siempre mal comprendido. La madre, el euskera, estaba enferma, y había que tomar conciencia de ello. El "Iltzailleak", que estuvo prohibido aquí, recogía diversas historias de la Resistencia, todas ellas ciertas. "Iltzailleak" eran las fuerzas de ocupación que mataban a nuestros gudaris ante los ojos de todos, aunque no se hablara de ello.

Deia, 1981

El que vive exilado corre el riesgo de que se le quede su país fijado como una fotografía. Este es el resultado del mal que sufre el desterrado: no es capaz de aprender nada ni de olvidar nada.

Deia, 1982

Yo siento, sobre todo, la necesidad de reflexionar sobre un tema. El primer impulso es el de escribir, y, negro sobre blanco, voy, a veces lentamente, otras menos, pero siempre despacio, soltando la madeja en que están mezclados impulsos, sentimientos y alguna pizca de razón espontánea, y a medida que se va aquietando la indignación, o la sorpresa, o mi inclinación, por alguien o por algo, voy haciendo un camino, más o menos conforme al ideal, de lo que a veces es un artículo, otras un ensayo largo, y a veces un cuento o una novela más elaborada. Estos impulsos de la querencia, la sorpresa o la indignación se van amontonando, porque no tengo tiempo de trabajarlo todo. Acaso es mejor así, seguramente lo es; porque se me van disolviendo muchos de ellos que no valían la pena, pienso yo para mi descanso; y lo que consigo trabajar me va liberando de verdaderos pesos.

Deia, 1982

Bidez, "Zeruko Argia"-n idazten jarri nintzen, eta hemen aurkitu nion euskarari inoiz pentsatu ez nuen bezalako branka-gila zorrotza: bi euskal alderdi bereizten zituen eta kontrajartzen zituen "H" sakratua. Lehengo buruhaustea nahiko ez zituela, euskara kinka larri honetan aurkitu zen. Eta gu bitarteko, noski. Ni, heldu berria eta mundu honetan eskarmentu gabekoa, hasi nintzen gauzak idatziz argitu nahiean, batekoei eta bestekoei elkarrizketa luze batzu eginaz, baina kaskarreko eta iraina franko jaso ondoren, pentsatzen hasi nintzen "h" berekin zuen erdara hutsean jarraituko ote nuen; hor zegoen aspaldiko gure batasuna egina! Hala ere, nire euskal kontzientziak

instituzioaren bidea hartzera eragin ninduen eta aurrera jarraitu nion, "Zeruko Argia"-ren bitartez, Euskaltzaindiari.

Eta ez dut damurik.

Euskera, 1987

De mi infancia a mi juventud hubo una guerra que truncó mi vida de distintas maneras, entre ellas éste de la escuela y los amigos, del país, la lengua, las lecturas. Me cambió el mundo.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Tanto el literato como el periodista tiene su propia manera de pensar en política, en religión, claro. Y el escritor puede hacer literatura "comprometida", allá él, aunque no es recomendable y todos hemos caído alguna vez en esta tendencia aunque nos parezca que debilita el relato. El periodista también, y hasta, desgraciadamente, hoy se hace un periodismo bastante enjabonado con política resbaladiza, tendencia política, si el que escribe una columna firmada, tiene derecho a hacerlo; lo que importa es que sea honesto, pero el que escribe sin firmar basándose en una "fuente" (que tiene derecho a guardar), ¡eso es demasiado cómodo, y a veces se pasan!

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Yo hubiera podido ser un historiador profesional si tengo la oportunidad de estudiar. Me hubiera gustado ser médico, si se me cuadra el tiempo y los medios. O arquitecto, que me parece hermoso construir cosas útiles, y más si son bellas. Pero yo no he sido sino uno de los miles de niños vascos que caímos en el hueco de una guerra horrible con exilios varios y hondos, a que nos empujó un ejército que no halló cosa mejor que hacer en un tiempo que estaba preparado para guerras que se montaron una sobre otra.

Y algunos, entre ellos yo, nos salvó América, y de América, Venezuela, un pueblo generoso que nos dejó trabajar en libertad.

Y gracias a ella he podido sobrevivir.

Síntesis de la historia del País Vasco, 1995

Idatziz mintzo

Neuk konkretuki beti nahiago izan dut idaztea, herriaren alde idatziz politikaz baino gehiago egin dezakedala uste bait dut. Gizon askea naiz, askatasuna nahi dut naizena izateko eta idatzi behar dudana idazteko. Idazleak askatasuna galtzen badu, idazle hori galdu da.

La Voz, 1984

Llegué al Centro Vasco y el primer día topé con una chica que me llamó la atención, me gustó, y además me entendía, me animaba. Era Anamari Martínez Urreiztieta, quien me ayudó a encauzar mi vida junto a la suya. Hasta hoy. Era "la nueva". Acababa de perder a su padre y había venido desde Inglaterra, donde estudiaba, a acompañar a su madre

trabajando. Era sobrina de los dos Urreiztieta que vi en Nueva York. ¡A esta joven le gustaba leer! Fue una lectora de mis originales, mi crítico y gracias a su apoyo incondicional a lo que hacía, a lo que aspiraba, ¡todas esas cosas que conjugan cuando cuadra una pareja!, gracias a su apoyo y a su paciencia para aguantar mis encerronas con música, mis viajes a los diferentes lugares de Venezuela.

Ella fue capaz de insuflarme la fe en mí mismo.

En busca de una patria en libertad, 1992

Yo leía con avidez la prensa caraqueña, porque toda esa libertad de expresión era nueva para mí. Fui a ver al Director de "La Esfera", don Ramón David León, y después de escuchar mi acento musú y verme jojotico, sin experiencia, me preguntó si había trabajado antes en algún periódico, y, muy importante, si estaba inscrito en la Asociación Venezolana de Periodistas; me dijo amablemente que era lo primero que tenía que hacer. Busqué y me presenté en la Asociación, que funcionaba en la esquina apreses como sindicato de prensa, diciendo que venía a inscribirme en la AVP. Aquí me dijo la secretaria con mucha calma que a ver en qué periódico trabajaba... ¡ahí, que eso era lo que tenía que conseguir, el trabajo, para ganarme el derecho al carnet.

¡Esto me desanimó bastante!

En busca de una patria en libertad, 1992

A veces pienso que si no salgo para Venezuela se hubieran frustrado todos mis sueños de escribir.

¡La aridez en el pueblo era tanta!: la rutina del trabajo, los amigos sin sueño alguno, las chicas, las tabernas, el fútbol, una administración como una losa hecha del periódico gubernamental, el cuartel de la Guardia Civil donde tenía la ficha, mis intentos de trabajar en la clandestinidad, me enlazó Perico Garmendia, la caída de algunos amigos en 1946-7.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Yo era bastante iluso, soñador, buscador de un oro que me era difícil explicar, pero tenía claro el camino que tenía bajo mis pies, lo difícil que era abrirme un lugar entre tanta gente que escribe muy bien, ¡lo leía todos los días! Total, que yo sabía lo que quería y lo difícil que lo tenía. Y medí mis pasos desde el periodismo hasta el reportaje y el cuento (novela, ¡ni pensarlo!), ese era un mundo inaccesible. Y tampoco me llamaba como el cuento. Que, efectivamente, se publicaban en los periódicos y los libros, muchos, ¡sobre todo porque los periódicos habían instituido unos premios anuales! ¡Para mí ése fue el probadero! Ahí tenía que llegar... Un camino largo y maravilloso, lleno de desafíos.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Escribir es para mí hablar desde dentro, mi comunicación profunda. Lo que la lengua escrita es para el mudo. Escribiendo puedo comunicarme conmigo mismo, respiro por ahí, y puedo decir realmente todo lo que me brota por dentro hacia el mundo que me rodea.

Por ejemplo, yo no podría contar literariamente un cuento de viva voz.

Creo que te dije una vez que en mi caso improvisar me cuesta mucho porque el tiempo entre lo que pienso, el cerebro, y la boca con que hablo están demasiado cerca. No me da el tiempo interior necesario para seguir un camino de comunicación que exija pensar sustancialmente, en cambio, desde mi cerebro a mi mano, y lo que puede escribir mi mano a través de la máquina de escribir y el ordenador (¡pensar y verlo escrito!) es lo que corresponde a la medida de tiempo que se adecúa a la operación de escribir.

Escribir para mí es como una ventana interior por donde puedo hablar hacia fuera.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Otra característica de mi actitud ante la escritura: respondo a una necesidad, bien sea temática para expresarme en un cuento, para responder en un artículo, para desarrollar en una novela. Esto en cuanto a mi actitud ante los medios... Y sobre todo esta actitud directa casi instintiva constituye la respuesta que debo a una situación de mi vida frente a algo fundamental. Así como el tema fundamental en Venezuela era la inmigración, que yo mismo sentía a través de todos los problemas que observaba, cuando llegué a Euskadi me planteé, sin darme casi cuenta (el instinto en mí es fundamental) vi que mi pueblo no tenía conciencia de casi nada que para mí era fundamental: ¿Cómo no había un libro, o aunque sea un librito, que hablase de la historia de su país? Y lo cierto es que no había algo que pudiera llamarse Historia del País Vasco, ("de Euskadi" no se podía). No había una historia elemental, breve, fácil de comprender cuáles eran las condiciones en que habíamos venido como pueblo.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

A mí siempre me ha costado hablar, por carácter, por una especie de inhibición, de retraimiento. He sido persona de poco hablar. Así descubrí la escritura, un proceso individual, libre, de comunicarme eficazmente con los demás.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

El impulso fundamental de mi vocación de escribir viene, creo yo, de mi necesidad de comunicar. Solo así me explico mi trayectoria. No he sido de esos estetas que han empezado escribiendo poesías o cuentos y los han ido guardando porque no acertaban a la primera y buscaban la perfección.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Mi camino fue largo y difícil.

Era la primera vez que escribí artículos en euskara, en las revistas "Eusko Gaztedi" y "Euzkadi", lengua prohibida bajo el franquismo, y tuve la libertad prohibida por Franco en la libertad de Venezuela y en su lengua, el castellano. Así me incorporé lentamente hacia el lenguaje literario que estaba dentro de mí en Venezuela.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

He tenido la suerte de poder dedicarme a mi profunda vocación de escribir a pesar de los muchos obstáculos: de lengua, de libertad y de plegarme a la función periodística literariamente mínima, la deportiva. Mi vocación literaria pudo con todo. (...).

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Irakurlea buruan

Las palabras bonitas sin contenido son como un adorno de la nada.

Deia, 1982

El proceso es, en mí, más instintivo. A partir del punto inicial, de la semilla, generalmente va haciendo la prosa su camino, al menos en el primer borrador. Porque hay veces que un cuento lo he escrito diez veces, diez correcciones, ¡antes de dejarlo y quemarlo! Hay veces que brota más fácil, y en lugar de diez son cinco: pero más más que menos.

A veces me ocurre que después de arrancar, que arrancar es difícil, no le encuentro la salida hacia lo que quiero y me cambia el cuento de rumbo solo, y me sale otra cosa, a veces inesperada. Pero aunque parezca instinto ocurre que sea una reflexión vieja, alguna vez comenzada y "olvidada".

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Es evidente que la parte inicial de esta comunicación la inicia el que escribe. Yo pienso siempre en quien puede leerme. Es para mí un sujeto principal. ¡Como quien escribe una carta! Tengo que saber, y si no lo sé tratar de suponer, quién es el que va poner sus ojos vivos sobre las frases que estoy componiendo como notas de música. ¡Porque es importante que la letra suene en los oídos del alma!

(...) Esta era una de mis grandes preocupaciones cuando escribía en venezolano para el venezolano, precisamente.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Lo puramente estético a veces se considera superfino, inútil. Solo lo que sirve para algo se justifica, y seguramente pensando que ahí están los problemas del hombre y la sociedad y el orden político para dedicarle toda la estética del mundo para dedicarse a cosas útiles como la filosofía, el hambre, el desempleo... También hay que hablar de esto, y también a través de estética. Pero la belleza, en música, en literatura, además de no estorbar, ayuda a vivir, ¡y hasta cura!

Un trabajo poético que estéticamente hace vibrar, "aunque no sirva para nada", es en sí mismo una riqueza que puede enriquecer a muchos y no empobrece a nadie, no estorba al que no ha tenido la suerte de que alguien le enseñe a leer.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Ipuinean eroso

Es muy cierto que mi terreno preferido es el cuento (...), es cierto que lo corto se asume con más facilidad cuando se comienza a escribir, parece también más sencillo, aunque la dificultad se va descubriendo a medida que se va despertando en uno el sentido crítico, y descubrir que el cuento no es el "cuento" que uno creía que era. En cuanto la relación con el lector, es evidente que también uno muerde más fácil un cuento que una novela, y la recompensa de la lectura está más próxima, también. Parece evidente.

En mi caso sucedió así, uno prefiere enfrentarse a un gato que a un león. El cuento parece algo domado, que lo escriben muchos, y lo "puede llevar uno en el bolsillo", pensándolo día tras día cómo se puede conseguir un efecto, leerlo, borrarlo y atacar el cuento del revés y probar in mente como se puede dar la vuelta al calcetín sin trabajo y enseñar el otro lado!

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Se han hecho muchas definiciones de la novela, como la del espejo que pasea el escritor por el mundo reflejando todo lo vivo y muerto que hay, con cierta coherencia y sin pensar en el espacio, que puede ser tan largo que a veces es larguísimo.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Novela:

Así como el cuento es un punto, donde comienza y termina el relato, la novela es un mundo entero, donde se nace, se vive y se muere en un escenario más o menos grande, donde se reflexiona, se juzga, se habla.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Reportaje:

Ha sido mi escalón desde el periodismo hacia la literatura.

Ya he hablado de lo que ha sido el periodismo para mí, el principio de la comunicación de mi experiencia visual sencilla que se transmite para que otros lo reciban, no completamente limpio de lo que uno ha visto y ha oído, pero el resultado primero de esta preocupación. Poco a poco uno va introduciendo en el camino su propio sentimiento, y cuando ya uno siente placer en meterse dentro del relato para dar cuenta de un suceso o describir un paisaje para que el lector se sienta también un poco dentro, ya estoy metiéndome en el reportaje. Uno empieza a decir las cosas de otra manera más interior, a adornar las cosas y los pensamientos, a encontrar placer en hacerlo, en pasar algo de sí mismo a los demás, comunicando algo más que una transcripción, inventándola sin mentir.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Ensayo:

Es eso, un género que consiste en buscar la verdad, lo sustancial, de un tema cualquiera. Puedo improvisar diciendo que se puede comenzar por una definición lo más exhaustiva posible, seguir con las diversas situaciones en que se puede hallar el

objeto del ensayo, razonar con la distancia debida del objeto propuesto, y sacar alguna conclusión o varias, de acuerdo con los caminos que uno va buscando, y a veces encontrando, a través de planteamientos no hechos hasta entonces, y dirigidos todos a abrir vías nuevas, comprobación de otras conocidas.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Cuento:

Es como un punto. Empieza y terminas sin pararte para unir los dos cabos del comienzo y el fin dentro del mismo punto. Hay muchas maneras de entender el cuento; Puede ser un relato, que es lo que a mí me gusta, contar algo con un significado oculto que rompe el final. Puede ser un ensayo en círculo de palabras, interiorizando a veces como una espiral, terminando dentro, como un punto, o fuera del todo, como clave abierta fuera.

El cuento generalmente dice de forma sinóptica algo que en prosa llana te llevaría páginas.

Así lo entiendo yo. Cada uno tiene su sentimiento particular.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

El periodista generalmente se queda fuera del contexto, y el escritor es, casi enteramente, creador, y por tanto parte del discurso. Como escritor, me "pertenece", es parte de mi yo proyectándome a través de la imaginación, y lo sugerente es mera referencia.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

El periodista relata lo observado, la literatura saca de esos datos aquellos apuntes que pueden servirle de sustentación de una verdad dicha de otra manera, mediante los brillos y las sombras de significación humana a los que llega a tener acceso el artista, interiorizando significados de un orden de percepción diferente, y llegando a veces a distorsiones que despiertan en el lector cosas muy diferentes y más significativas de la vida interior.

La literatura, interpreta, se fija en lo que hay detrás o dentro del jolgorio. El periodista hace la lista de asistentes con sus grados sociales y las joyas y sombreros.

Elkarrizketa argitaragabea, 1994

Martin Ugaldere esanak

Venezuela ulertu eta maitatu

Sus relatos me parecieron excelentes. Es curioso cómo se venezolaniza usted, y cómo, al mismo tiempo, guarda su fondo vasco.

MENESES, Guillermo. *El Nacional*

Placentera la lectura de este libro de Martín de Ugalde, quien, como expreso arriba, posee la extraordinaria facultad de narrar las cosas venezolanas, como si hubiera nacido en nuestra tierra, que ahora es también la suya. [Un real de sueño sobre un andamio].

J.R. *El Universal*, 1957

Los años de residencia que Ugalde cuenta en Venezuela, sus viajes por diversas regiones del país, sus manifiestas dotes de buen observador, le han proporcionado una visión tan clara y precisa de esta tierra y de sus pobladores más típicos, que este volumen se inicia con cuatro cuentos de muy legítimo contenido venezolanista. [Un real de sueño sobre un andamio].

SAMBRANO URDANETA, Oscar. *El Nacional*, 1957

Martín de Ugalde, autor de "Un real de sueño sobre un andamio", es nativo de Andoain, pueblo situado en una región industrial de Guipúzcoa. Hace años atravesó el océano y se radicó en nuestro país, donde se ha consagrado a las actividades periodísticas. Sin perder la perspectiva de su origen europeo, Ugalde se ha ido compenetrando de tal modo con la fisonomía de estas tierras venezolanas y con el espíritu de sus habitantes, que ambos se le han convertido en sustancia generadora de obras literarias en nada diferenciables, en cuanto a legitimidad de personajes, ambiente y lenguaje, de las que pudiera escribir con propiedad un criollo de nacimiento y crianza. Tiene, pues, Ugalde, cierta dualidad telúrica y vital que se refleja muy claramente en los cuentos del volumen a que se contrae la presente reseña.

SAMBRANO URDANETA, Oscar. *El Nacional*, 1957

Martín de Ugalde no nació en Venezuela. Es vasco y creo que vino a nuestro país hecho ya un hombre, con su profesión y su estilo formados. Es periodista y cuentista. A través de sus cuentos se le palpa el carácter, se le ve la imaginación y se le descubre la sensibilidad para el hecho humano. Mientras algunos de nuestros escritores de ficción se escapan de la realidad nacional para ir a mendigar sus motivos, sus influencias y hasta su técnica en ambientes y escritores extraños, hombres como Ugalde vienen a Venezuela ávidos de servirle con su penetrante pasión de artistas y con su sobria destreza de narradores. He aquí una lección que debiéramos aprender y que en cierto modo debiera ruborizarnos.

DIAZ SANCHEZ, Ramón. *El Universal*, 1958

Este periodista, no es como tantos otros, el "ciudadano" que se apoltrona y vegeta en el relativo confort de la "ciudad" sino que "peregrino" ha recorrido en latitud y longitud a toda la tierra nuestra. No sólo es una manera de comprenderla sino una auténtica demostración de cómo se le debe activamente amar.

JOCHUM, Eugene. *El Nacional*, 1963

Sus reportajes aunan a la vivida descripción del paisaje y del ambiente, la voluntad de conocer mejor el hombre venezolano o inmigrante, que habita en la urbe o puebla la provincia. [Cuando los peces mueren de sed].

JOCHUM, Eugene. *El Nacional*, 1963

Martín de Ugalde, es hombre sencillo y sensible. Hecho para la cordialidad y el diálogo. Que quiere y sufre a Venezuela, a cada minuto. Y trata de aprehender su imagen más pura y permanente, recorriéndola con amor, y narrándola con auténtica pasión creadora.

La República, 1964

Al leer este libro ["Cuando los peces mueren de sed"] se sienten dos cosas: la primera, la satisfacción de conocer un poco más a las gentes de nuestra tierra, cómo viven y cómo piensan en la remota provincia o en el corazón estridente de la ciudad. Y la otra, la sorpresa de enterarse de que quien nos ha dado esa oportunidad de conocernos mejor no es uno de nosotros sino un inmigrante, un vasco traído a estas costas como tantos otros, por la desgracia de su país oprimido.

CARRASCO, Matías. *El Nacional*, 1964

Todo el mundo venezolano está metido entre las páginas de "Cuando los peces mueren de sed". El hecho de que haya sido formado con los trabajos realizados para un diario no le quita en ningún momento la unidad de la intención ni la unidad del estilo. En todos y cada uno de esos reportajes está presente la sabiduría venezolana que se adquiere sólo con la franca voluntad de ser venezolano, de comprender y sentir a las gentes, de expresar esa sincera simpatía por la vida de Venezuela.

MENESES, Guillermo. *La Revista*, 1964

Tal es el caso del libro de Martín de Ugalde "Cuando los peces mueren de sed".

Martín de Ugalde es vasco con largo asentamiento entre nosotros: Buen escritor, buen periodista y buen venezolano, como se demuestra lujosamente en el libro que le ha publicado la Universidad de Los Andes. En "Cuando los peces mueren de sed" está contenida la más viva lección de venezolanismo. Venezuela entera pasa por esas páginas. No hay región venezolana que escape ni personaje que haya sido tratado de lejos. Tierra y gentes de Venezuela están en los reportajes de Ugalde: los indios de las selvas del Sur, los trabajadores petroleros de Falcan, del Zulla, de Anzoátegui. Los hombres de las montañas más frías y de las zonas más calientes del llano o de la costa.

MENESES, Guillermo. *La Revista*, 1964

Trata el autor de comprender a Venezuela, pero nos demuestra que sí la comprende, que ha soltado complicados nudos, que ha llegado y profundizado en muchos aspectos del alma popular, lo indispensable para elaborar personajes que son representativos de esa alma, que traducen con precisión las caras del ser venezolano. Grandes son las manos de la niebla tras la cual se oculta el dolor y la alegría de los pequeños, porque hacia esos, fundamentalmente va Ugalde; pero él sabe descorrer la cortina neblinosa, y entregarnos

estos cuadros de color venezolanista, trazados en un deseo de comprender. Y la comprensión está clara, nítida. La sana espiritualidad de los vascos anida firme en el corazón de Martín de Ugalde, y ella, la vierte entre nosotros, porque él, es uno más de nosotros, de los que buscamos tras la niebla para aprender a conocernos y comprendernos, y así construirnos mejor para las generaciones que vienen.

El Universal, 1965

No son muchos los venezolanos que son tan venezolanos como este vasco transplantado a Venezuela, y sembrado hondamente en ella, que es Martín de Ugalde. Mientras tantos vascos piensan que el Cantábrico debería ser más grande que el Pacífico, que el idioma más hablado debería ser el vascuence y el País Vasco estar en la proa del mundo, este otro vasco, que también siente entrañablemente a su país de origen, le tenemos aquí entre nosotros, con esa misma emoción de otro vasco grande que desde su reducto salmantino, tenía empeño especial de conocer a España integral, de cantarla y enaltecerla. Así siente Ugalde a Venezuela.

También él podría decir como muchos otros: "no soy español, soy vasco". Pero ocurre que además, nos dice, soy venezolano. Y justamente el alma de Venezuela, el alma desconocida de Venezuela es la que sentimos palpar en este libro, el séptimo que publica durante su residencia en nuestro país, y que ha titulado "La manos grandes de la niebla". Una vez más, nos hemos detenido en las páginas de otro nuevo libro de Martín de Ugalde, y en ellas, nos hemos estado paseando por la tierra venezolana, y sobre todo, por esos ángulos de nuestra tierra que a menudo nos vemos, o a la cual comúnmente no llegamos.

El Universal, 1965

Esta nueva obra narrativa de Martín de Ugalde, contiene nueve cuentos "escritos para comprender a Venezuela", como subraya el autor, con la penetrante sinceridad de todas sus afirmaciones. A esta comprensión –que en él no es una palabra–, la vemos cumplirse en un acuerdo profundo, consubstancial, con todos los elementos de la tierra: niebla, arena, sal, barro, asfalto, madera, perla, aceite; y con el hombre de este pueblo, ese sujeto de dolores y labores que transforma a lo largo del íntimo conducto de los oficios y las tribulaciones de su condición, la sustancia misma del mundo venezolano, a imagen del anélido que adentrándose en la arcilla, la convierte en su alimento, en pasaje vital y en mortaja transmutada para nuestras vidas.

Esta comprensión de lo venezolano en el arte y por el arte, se da en de Ugalde, de una manera plena, casi desconcertante; tanto, que lleva a pensar con asombro, con atenta extrañeza, cómo pudo lograrla, sino es con progresivas ampliaciones de una conciencia que sin menoscabar la esfera hereditaria, ha sabido incluir en sí, un mundo nuevo, convirtiéndolo en propio, esencialmente con sentido. Porque la simpatía que desborda este mundo; la compasión "ese sentimiento de ternura que viene del trabajo y el dolor de los otros"; y la traducción viva del sufrimiento y la gracia, en palabra y acto, son cosas que no se inventan. Y son mucho antes que la literatura, y la sobreviven. [Las manos grandes de la niebla].

DAVILA ANDRADE, César. *El Nacional*, 1965

Martín de Ugalde, es un periodista que llegó a nuestro país a causa del exilio. Se enamoró de él y se dedicó a divulgarlo a través de su más sencilla magia y de su real crudeza. [Bajo estos techos].

M.J.P. *El Nacional*, 1979

Martinen Venezuelari buruzko ikuspegia, han girotutako ipuin eta idatzietan agertzen dena, guztiz telurikoa da, lurrari itsatsia dago, eta Martinen ipuinetako pertsonaiei ere telurismoa darie giza atal guztietatik.

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Euskeraz eta "venezueleraz"

La asimilación lingüística llega hasta tal punto que muy bien podemos decir que los cuentos, más que en castellano, están escritos en venezolano.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde: *Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes*, 1992

El bilingüismo creativo de Martín de Ugalde es el resultado del compromiso personal con sus dos tierras, la de nacimiento y la de adopción.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Ángel. *Sancho El Sabio*, 1993

Idazle bi, baina bihotz beretik. Hirugarren munduan bizimodua atera nahi dutenen epika isildua egin digu idazle latinoamerikarrak. Europako gizarte garatuago honetan baztertuak eta ahantziak direnen tragedia izkutatua egin digu euskal idazleak. Eta euskal idazlea euskalduna ere baden aldetik, bere herriak egin eta egiten dituen borroken berri ematen digu. Artea ararteko. Helburua hitzaz haratago.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

Amerika bizi izan duen euskal idazle bakarra dugu Martin Ugalde. Eta bizi ez ezik, bizi zati garrantzitsu bat zor dion lurraldeari ere jakin du ematen bere hitz umotua. Martin Ugalde ez baita euskal idazlea, idazlea baizik.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

Noizbait egin beharko dugun lana da euskal idazleak erdaraz idaztearen arrazoinak aztertu eta emaitzak baloratzea. Azken bolada honetan oso joera arrunta ari zaigu bilakatzen, naturala, eta batere arrazoinketa edo teorizaziorik gabe, euskal idazleak komunikabideetan erdaraz jardutea. Inolako kontzientzia txarrik gabe eta eskandalurik gabe. Eta hau berria da. Baina salbuespen, egokitze, aldaketa, bestetaratze edo direnak direlako hauen zergatien eta premien azterketa egiterakoan ziurrik joko nuke nik alde zuzenetatik, Martin Ugaldereen erdarazko literaturak maila edo kokagune berezi bat behar lukeela.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

Eta ez idazle elebiduna. Lekuan lekuko, Ugalde idazle elebakarra da. Bere taldearekiko literatura hari bakarrez lotu ohi du, kutunen eta sakonen zaizkion kodeak erabiliz: venezuelatarrentzat hain berea duten gaztelania kasikan krioiloiz, euskaldunentzat euskaraz. Inoiz teorikoki planteatu izan dugunaren froga ematen digu Ugaldek: garrantzizkoena ez dela zein hizkuntza erabiltzen duen artista batek, baizik eta nori zuzentzen zaion, zer talderi ari zaion, halako hizkuntzan. Alegia, zein komunitatetan kokatzen den sortzailea, eta zer nolako bortxa egiten dion bere gizarteari aukeratu duen hizkuntzak.

Esan genezake, zentzu honetan, hots, "erdara" hitzaren zentzurik zehatzenean, Martin Ugaldek ez duela erdaraz idazten. Bi hizkuntza erabili ditu komunikazio artistikorako, baina ez nahasian edo gaiaren arabera hartuak. Aukera zehatza egin izan du beti gure idazleak bere etorria ubideratzerakoan, Marakaiboko golkoari gaztelania ez europear bat emanez; Bizkaikoari euskara ahaleginez gorde eta landu bat ixuriz.

Bi idazle batean, beraz. Ez bata bestearen morroi. Ez elkarren itzultzaile. Ez bekaizti. Estilo eta gai desberdinak darabiltzatela biek. Esku bana hizkuntzako. Idazle bana mundu bitan, autonomo eta zehatz.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

Ahularenganako begirunez

Soslayando los hitos de embrujo turístico, los focos de placer artificioso y los centros de falsa neuralgia cosmopolita, De Ugalde eligió el reportaje y se internó con él, decididamente en la materia más indestructible de Venezuela: el hombre de la tierra.

El éxito de su comunicación reside en la maestría jovial y fluida con que encierra y ofrece dentro de la malla del reportaje, las tribulaciones y las peripecias, los duelos y las sonrisas, las palabras y los silencios que cifran la existencia del habitante plural y une este pueblo. (...).

La Venezuela que puede ser estudiada en manuales de sociólogos y economistas viene a ser repentinamente amada aquí en estas páginas, en donde una conmovedora perspectiva de caseríos, villas y sabanas y un patético grupo de rostros, figuras y cruces nos entregan las apremiantes condiciones que deben ser interpretadas con una irresistible voluntad de porvenir, en este mismo tiempo y sobre su propio territorio.

ANDRADE, Dávila. *El Nacional*

Los españoles de Venezuela que Martín de Ugalde pinta están destinados de antemano a ser venezolanos. Cada uno de sus personajes siente que es posible la vida en acuerdo con las gentes que vivieron antes que ellos en el pedazo de tierra al que acaban de llegar. Ugalde los mira acomodarse a la manera criolla, a la risa criolla, a la cordialidad y ala hospitalidad –a veces huraña– del venezolano. Los inmigrantes de Ugalde están predestinados a que se les otorgue rápidamente la carta de nacionalidad por naturalización, pero, cuando obtengan, sabrán que se les ha reconocido un derecho que ya se habían ganado con la mejor sinceridad.

MENESES, Guillermo. *El Universal*, 1957

Aunque parezca increíble, todavía hay rincones de la nueva estructura venezolana que nuestras gentes de letras no han penetrado. Son lugares que permanecen tan ignorados cual si perteneciesen a Rusia o a China. Esos cuentos de húngaros, de italianos y de españoles que nos cuenta Martín de Ugalde son verdaderos descubrimientos.

DIAZ SANCHEZ, Ramón. *El Universal*, 1958.

Martín de Ugalde es un cuentista sobrio, realista y cruel. Su estilo es breve, tajante y expresivo. No hay minucias. Ni remilgos. Ni prudencia de recato. Su lenguaje tiene todas las puertas y las ventanas abiertas. Se ve el frente y el fondo. Se mira la realidad y se ven las horrruras. El libro trae cinco cuentos. Los he leído de un gratisísimo tirón. La literatura de inmigrantes es nueva entre nosotros. Triunfan en esa nueva corriente de actividad literaria los escritores recios en la observación y capaces de ahondar en la vida de pobreza del inmigrante que trabaja y ahorra. Y sobre todo que sabe situarse en las asperezas y dificultades de una vida que no se deja vencer fácilmente ni se entrega nunca a los débiles. [La semilla vieja].

YEPEZ, Luis. *Estampas*, 1958

Ese contacto con la geografía está –ya lo dijimos– unido a la más sana relación de simpatía por las gentes. Y por sus problemas. Los reportajes de Martín de Ugalde no son sólo el resultado de serias lecturas y acopio de datos, no se reducen a la información precisa sobre las condiciones de la vida en nuestro país, sino que nos acercan a gentes admirables que el autor ha encontrado en los más diversos rincones del país.

MENESES, Guillermo. *La Revista*, 1964

Creemos que la riquísima cantera de observaciones y comunicaciones vitales que posee Martín de Ugalde acerca de la tierra y del hombre venezolanos, proceden de esta vigilante facultad de detección y compenetración, que en manos del escritor y artista que es, se elevan a los planos de su gran narrativa, una de las más alertas y más saturadas de fervor y solidaridad humanos, y de revelaciones de primera fuerza sobre el proteico, tenso y denso mundo elemental en que vive y se debate el hombre venezolano. [Las manos grandes de la niebla].

DAVILA ANDRADE, César. *El Nacional*, 1965

Las páginas del libro de Martín de Ugalde ["Unamuno y el vascuence"] son un excelente pugilato conceptual donde la dinámica de las ideas planteadas conducen al lector a devorar el contenido de la publicación. No es necesario tomar partido, ni con Unamuno ni con Martín de Ugalde; al lector no comprometido le bastará asistir a un exquisito duelo literario, donde está en juego la filosofía y sobre todo la supervivencia de una lengua que el autor estima defender por encima de todos los inconvenientes.

El Nacional, 1967

Es evidente que Martín de Ugalde para captar y reflejar como lo hace la problemática de estos hombres y mujeres marginados tuvo que vivir desde dentro sus situaciones. Es claro también que la ternura y bondad con que los presenta sólo es posible desde la

solidaridad de aquel que comprende y se identifica plenamente con sus angustias y pesares.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

La mayoría de los personajes de Martín de Ugalde son hijos de un medio y de unas circunstancias que les es muy difícil controlar y cambiar. Son personajes-víctima fruto de una situación social injusta y deshumanizada sobre la cual se pretende llamar la atención. (...).

Además, la mayoría de ellos pertenece a sectores sociales desprotegidos, convirtiéndose sus vidas en testimonio de denuncia y crítica.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Tanto la figura del anciano como la del niño son utilizadas por Martín de Ugalde porque, evidentemente, conmueven al lector con mayor facilidad y expresan mejor la desolación y el desamparo.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

La familia también se presenta en varios relatos como protagonista de las historias, familias con niños de corta edad que se constituyen en desencadenantes del conflicto narrativo.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Para los personajes de Martín Ugalde la existencia siempre es problemática y difícil porque se mueven en un mundo hostil que los esclaviza, los explota y después los desprecia.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

En los cuentos de Martín de Ugalde los personajes adquieren una importancia de primer orden, convirtiéndose en soporte del componente temático. Además, todos ellos surgen a partir de lo que el escritor guipuzcoano ha vivido y ha visto vivir en su entorno. De aquí el amor y la sensibilidad con que son plasmados en todos y cada uno de los relatos.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

En definitiva, los cuentos de Martín de Ugalde muy bien podrían definirse como sociales, pero utilizando este término en un sentido global y amplio no adscrito a ninguna consigna ideológica o de partido concreto. El escritor guipuzcoano se siente muy cerca de los seres humildes y sufrientes, y son sus historias, con sus

preocupaciones, esperanzas y dramas, sobre todo estos últimos, las que se convierten en tema literario. Martín de Ugalde, de esta manera, alza la voz por aquellos a los que se le ha negado la palabra y hace de sus cuentos verdaderos testimonios del mundo marginal.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

El tema de emigración, de aquellos hombres y mujeres que se ven en la necesidad de abandonar el país de origen para trasladarse y establecerse en otro capaz de ofrecerles un mínimo proyecto de vida, es plasmado de un modo conmovedoramente realista y desde la perspectiva de la gente pobre y humilde.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Aunque hasta ahora hayamos remarcado las diferencias entre los diferentes libros, es necesario proponer los rasgos de analogía e identidad que existen entre ellos. En primer lugar, hay que indicar como elemento común entre todos los cuentos la presentación objetivista de la naturaleza del personaje y del medio. En segundo lugar, la existencia de daros procedimientos de transformación lírica. En tercer lugar, la dignificación y exaltación de los cuadros narrativos a través de descripciones impresionistas. En cuarto lugar, la lección de moralidad siempre subyacente en estas narraciones; por último, en quinto lugar, la fina pero contumaz crítica social que desarrollan todos los cuentos de Martín de Ugalde.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

"Las rejas están sembradas en el jardín" es una novela inédita por expresa voluntad del autor. La temática desarrollada, la miseria social de los bajos fondos y de la marginación, es tan dura y despiadada que le parecía desleal hacia el país que le dio asilo y libertad publicarla en otro país que no fuera Venezuela. Por ética personal y por respeto hacia su otra tierra, la novela sigue y seguirá inédita.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Martín de Ugalde describe paisanajes en vez de paisajes a través de la humanización de la naturaleza y de la esencialización de los personajes.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Los reportajes de Martín de Ugalde no tratan realidades excelsas sino realidades esenciales de la vida y de la naturaleza: vida, amor, trabajo, sentimientos, creencias y también muerte. Esta búsqueda de la esencialidad vital no sólo dignifica los propios artículos sino también las realidades retratadas. De esta manera, lo más anodino y corriente, incluso lo más bajo y marginal, de la vida venezolana queda ensalzado por este tratamiento tan crítico como humanitario, tan reivindicativo como enaltecido. La humanización de lo prosaico y la esencialización de lo cotidiano y pedestre con una sutil

pero firme crítica social sirve para crear una atmósfera expresiva sumamente sugerente y proporcionar una áurea temática de gran atracción.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

A través del reportaje y de la crónica, Martín de Ugalde retrata los aspectos más variados pero al mismo tiempo puntuales de la vida y de la historia preferentemente de la Venezuela de su exilio. Es una Venezuela tan sublime como anodina, donde toman parte de la misma la vida y la muerte, las creencias y los pesares, los hombres y la naturaleza. En palabras de Miguel de Unamuno, se podría decir que Martín de Ugalde retrata el alma del paisanaje venezolano.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Bere ipuinetako heroiak ez dira gure literaturako indianoak, amerikanoak, besteak beste ez duelako euskaldunentzat idazten. Latinoamerikarrentzat idazten du latinoamerikar bilakabidean dauden galego, italiano, hungariar, portugaldar eta indioei buruz. Ez du barrenik literatura idealista bat egiteko, irakurgai entretenigarriak asmatzeko. Euskalduna da, baina euskaldun errebelatua, horregatik hurbiltzen da aberria utzi eta teiltupe atseginago bat antolatu nahi dutenengana, gaztelania berri bat, askatzaile eta ez zanpatzaile bat, asmatzen laguntzen diotenengana. Bera ere kolonizatzaileen ihesi baitator, emanzipatu egin behar du bere burua. Eta material berri hauekin Martin Ugaldek artea egiten du, deserrotuari kontzientzia berria osatzen lagunduz, etnia eta kulturen arteko kontzientzia zabal eta elkartasunezko bat. Hori dugu, hain zuzen, literatura latinoamerikar modernoaren ezaugarri sakonenetako bat.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

Zubigintzaren aldeko hitzak entzun izan zaizkio beti Martin Ugalderi, eta andoaindarrak zubigintzan erre izan ditu bere nekeak, euskaldunen sakabanaketaren kezkak bizi-mindu izan baitu. Bere tratuaren samurra irizpideen trinkotasunarekin uztartzen dakien izakera emankorrak izango du horrekin zer-ikusirik.

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Biziaren narratzaile

Alguien dijo no hace mucho que Martín de Ugalde era un verdadero "caso". Periodista fundamentalmente, dueño de un estilo claro y limpio para contar lo que ve –acaba de ganar el concurso de reportajes por el aniversario de "El Nacional"– y de buena elegancia reporteril, es también cuentista.

Pero aún siendo cuentista, Martín de Ugalde sigue siendo periodista. Y entonces cuenta también lo que ve. O lo que en posibilidad hubiera podido haber visto. Pero en esto no radica el "caso". Estriba, esto sí, en que, como el personaje de Kafka se siente, cada día más, una cucaracha, nuestro amigo, el vasco Martín de Ugalde se siente cada día –eso sí, a diferencia del ente kafkiano, muy a gusto– más venezolano, sin dejar de ser vasco. Y sin dejar de ser inmigrante. El resultado es una mezcla curiosa de un

inmigrante vasco, hasta el tuétano, que sin embargo se expresa en un criollísimo lenguaje, que capta los modismos, que ve los problemas nuevos y los incorpora a sus obras de ficción, con una claridad tal vez más fácil que la de los propios venezolanos.

El Nacional, 1958

Los cuentos de Ugalde –fuertes, duros, sin maquillajes oportunistas– son testimonios de una Venezuela que cambia y que casi no conocemos, y así quedarán para el examen de los que vienen detrás de nosotros.

DIAZ SANCHEZ, Ramón. *El Universal*, 1958

Estos macizos cuentos de Martín de Ugalde son cinco ángulos filosos, fuertes, pero al mismo tiempo tienen en el contraste natural, la clemencia que se desprende de la misma amargura. La narración es armoniosa porque está de acuerdo con los tipos humanos, con el destino de éstos y asimismo con el lenguaje y los términos de comparación. Por otra parte Martín de Ugalde es poseedor de un léxico justo y numeroso que expresa lo que él quiere y dice lo que él quiere decir. Estas condiciones en un escritor son muy valiosas y sus posibilidades para nuevas creaciones no son un problema sino una evidente realidad. "La Semilla Vieja" pasará al acervo nacional con su propio valor y su propio sabor amargo y con sus luces mortecinas y con los martillazos secos de la realidad. [La semilla vieja].

YEPEZ, Luis. *Estampas*, 1958

Martín de Ugalde ha sabido escoger y mantener su camino de escritor joven y talentoso. "La semilla vieja" lo sitúa automáticamente entre los grandes del cuento. Su narrativa no es la usual de numerosos buenos cuentistas. La técnica de Martín de Ugalde es la de los trazos vigorosos y breves. O bien la síntesis en la línea de la expresión. Los personajes no andan en la sombra, ni tropiezan ni se esconden. Trama y personaje son claros. Gente que vive, come, degluta y expele, trabaja y sufre. [La semilla vieja].

YEPEZ, Luis. *Estampas*, 1958

Hace diez y siete años llegó a Caracas un muchacho espigado y ambicioso. Vasco y terco. Con ansias de conocer y comprender el país. Y con sueños de escritor. Su maleta tenía sólo dos rótulos: exilado y emigrante. Y en su cuaderno de viajero impenitente, ya comenzaba a garabatear, un poco barojianamente, la vida. Su primer contacto con la tierra venezolana, fue desastroso. Quiso comenzar su experiencia como periodista y terminó en vendedor frustrado de cocinas, neveras y lavadoras. Era Martín de Ugalde, aprendiz de reportero y cuentista en ciernes.

La República, 1964

En Martín de Ugalde, sin embargo, ambos oficios (periodista, escritor) aparecen muy bien equilibrados. Por eso "Cuando los Peces Mueren de Sed" puede ser leído al gusto del lector: como obra informativa, exclusivamente periodística, o como obra literaria. Y

esto es bastante decir en un país como el nuestro, donde todavía la literatura no ha logrado sobreponerse a la pesada carga del periodismo.

CARRASCO, Matías. *El Nacional*, 1964

En "Cuando los Peces Mueren de Sed" recoge Martín de Ugalde una serie de reportajes publicados en "El Nacional" entre los años 1956 y 1960. Estos reportajes, testimonio de un hombre que de verdad se ha preocupado por recorrer física y espiritualmente el país que le ha ofrecido refugio, constituyen una especie de manual de geografía sentimental de Venezuela. Están hechos de cosas pequeñas, de la vida diaria de los venezolanos, de los dolores y los alborozos de nuestros paisanos. No hay en ellos ninguna aspiración de grandiosidad ni el menor deseo de deslumbrar al lector, sino más bien un empeño en ponerlo a pensar como la gente más sencilla para hacerle más comprensible el mundo que lo rodea. Eso sí, la información que ofrecen es la más completa, porque el autor es hombre de minucias y además habla en el lenguaje de todos los días.

CARRASCO, Matías. *El Nacional*, 1964

Dentro de las "publicaciones del Rectorado de la Universidad de Los Andes" ha aparecido un libro ciertamente excepcional: el que Martín de Ugalde ha formado con sus reportajes publicados en "El Nacional".

MENESES, Guillermo. *La Revista*, 1964

"Las Manos Grandes de la Niebla", cuentos, es el último libro del escritor Martín de Ugalde; un volumen de unas ciento cincuenta páginas. Es su cuarto volumen de cuentos y, probablemente, el mejor. El cuento es un género tan difícil que los autores de cuentos desaparecen para dejar solo cuentos, un cuento, dos cuentos; el resto, perdido. Esto sucede hasta con Maupassant, que parecía inmortal. Una excepción de la regla Chejov. Chejov es cada día más moderno, más maestro. ¿Por qué? Por su sobriedad, por la pureza de su estilo, por la profundidad de su pensamiento; y más aún, por las dosis de cada una de esas tres cualidades, a 33 por ciento. Chejov es el equilibrio de lo bueno.

Martín de Ugalde es un cuentista a lo Chejov por sus cualidades equilibradas también. La preocupación de la palabra justa, la supresión de lo superfluo, la síntesis en la descripción, hacen de "Las Manos Grandes de la Niebla" un libro inolvidable.

DELGADO, Rafael. *El Universal*, 1965

Martín de Ugalde es un escritor de claras resonancias clásicas que se halla dentro de una manera plástica y vigorosa, vislumbrando la realidad con mucho bulto. ¡Las manos grandes de la niebla].

PEÑALOZA, Frank. *El Mundo* (Caracas), 1965

Ese hombre que pasa muy poco por ahí porque casi no sale de su querencia, de ojos inteligentes y pequeños, flaco porque ha gastado toda la carne sintiendo, de voz nerviosa y musical, es Martín de Ugalde. Dude, si le preguntan qué es en él lo esencial. Y escoja entre el cuentista que habla por el inmigrante que no habla, el periodista de "Elite" y "El

Nacional", el de "Cuando los peces mueren de sed"; y el hombre, simplemente, que es vasco, y por lo tanto, leal, terco, inconforme.

El Nacional, 1967

Si uno tiene buena memoria debe recordar con placidez, al leer este libro ["El problema vasco y su profunda raíz político cultural"], la figura de ese exiliado vasco que de alguna manera dejó clara su vocación de escritor en esta tierra venezolana. No sólo fue un buen periodista que indicó con su dedicación y agilidad, a la hora de recoger y verter los hechos, un signo definitivo de su actitud ante la vida, sino que a la vez recorrió sin fatiga, luego del tormento cotidiano, el camino de la literatura, con tal destreza que obtuvo el premio al mejor cuento en el concurso anual de "El Nacional", sin olvidar ensayos, teatro y todo ese cúmulo de recuerdos sobre su propia y primera tierra, los que al fin obtuvieron el grado de libros, uno tras otro, como para que no quedara ni siquiera un pequeño margen para el olvido.

BASTIDAS, Arístides. *El Nacional*, 1981

Quizá tres notas basten para perfilar la dimensión humana de Martín de Ugalde: vanguardista sin estridencias, perpetuo exiliado y, sobre todo, vasco, desbordantemente vasco.

SARATXU, F. de. *Deia*, 1981

Al leer tus escritos no puedo sustraerme a lo que tú como persona me evocas. Tus escritos, conceptos limpios, ideas que aspiran a la justicia social y al diálogo sereno.

MERINO, José Luis. *Deia*, 1982

No cabe duda de que estamos ante uno de los escritores vascos contemporáneos con mayor poder creativo y coherencia ideológica, tanto en euskera como en castellano.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Martín de Ugalde pone el corazón sobre la realidad observada o vivida, transformando lo anodino y bajo de esa sociedad en factores de gran positividad, fundamento de la crítica desmitificadora que subyace en todos sus escritos.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Se mire por donde se mire, la obra literaria de Martín de Ugalde en su época de exilio presenta unos denominadores comunes bien definidos, independientemente del género literario que se trate. Ya sea el artículo, el reportaje, la novela o el cuento, se comprueba cómo siempre parte de unos hechos concretos y objetivos, nacidos de la observación y de la propia experiencia del escritor. La objetividad de partida, sin embargo, es el puro pretexto que le permite profundizar en el paisaje humano y natural a través de típicos recursos de evocación poética y de carácter impresionista. A través de la exaltación lírica

se crea una línea de clara moralidad que propicia una fina pero inequívoca postura crítica y desmitificadora.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Martín de Ugalde es uno de los mejores cuentistas actuales en lengua castellana.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Para Martín de Ugalde la escritura fue y es su medio de vida, pero también una forma de vivir su vida. Escribe por necesidad material y por imperativo espiritual. Sus artículos, cuentos, crónicas, reportajes, etc., al mismo tiempo que reflejan un sentimiento y un pensamiento concretan el deber de un compromiso. Tanto en el exilio como en su país, Martín de Ugalde representa la autenticidad de un hombre que por vocación y por ética convirtió su propia existencia en la aventura de una escritura.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Berak maisuetarikotzat jotzen duen Horacio Quirogaren ipuigile perfektorearen arauetan lehena da maisuari fede izatea. Zorionez, Ugaldek ez zeukan euskal literaturan eredu hartzeko moduko maisurik, eta izan balu ere zaila zukeen haren berri izatea, Poe, Txekhov, Maupassant, Kipling eta latinoamerikarren tradizioan elikatu behar izan zuen. Eta ezagun du: erretorikarik gabe, zehatz, elementu formal apurrekin, mekanismo matxurezinak asmatzen dizkigu. Dohain hauek izanik iduri luke idazle hotza izan behar zuela Ugaldek, gizakiari urrundua. Ezta antzik ere. Gizakiak dira bere protagonistak, ez hizkuntza edo teknika bera. Ugaldek hastio du distira, sua ematen du. Eta irakurlea erre egiten da. Ipuin bihozbera bat irakurtzen ari zarelakoan irriño bat egiten duzu, eta azkenean ausentziari buruzko parabola mingotsa irensten duzu.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

Eta andoaindarraren euskal sena literarioari erreparatzen badiogu, "ad intra" jokatu behar dugu irizpideetan, eta hark euskal literaturari egin dion ekarria aztertu: idazle-bokazioaren gardentasuna, ipuinaren autonomia, pertsonaien galeria, narrazioaren ikuspuntua, eta hori guztia ahularenganako begirunez emana (sufritzen duen gizakiarengandik beti hain hurbil).

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Sarritan errebindikatu dut "Iltzalleak" euskal ipuin modernoaren hastapen gisa. (...).

Errebindikazio gero eta onartuago horrek badiu kortesiatik haratago dauden arrazoi garbiak, gurean Ugalde baitugu ipuin literarioaren "autonomia" errebindikatzen duen lehendabiziko euskal autorea.

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Zehatz eta aberats

Lo que más inquieta a la crítica en relación con Martín de Ugalde es su estilo, su manera de contarnos con rudeza y desmañamiento vascos y lenguaje acriollado historias de inmigrantes. Las historias, es decir, los argumentos, no son lo importante, principalmente porque él los toma de la vida, tal como acontecen o sólo un poco desfigurados; lo que le ha valido premios, y le coloca entre los buenos cuentistas venezolanos es su manera de referir el hecho.

RIAL, José Antonio. 1958

Ugalde exhibe en estos trabajos, un dominio del estilo de cuentista y penetra en el medio-ambiente criollo con una soltura extraordinaria que hace de sus producciones una lectura amena y fácil. El crítico Pía y Beltrán decía no hace mucho de la narrativa de este autor que "sin duda alguna es una de las más emocionantes expresiones del neorrealismo literario leídas por mí en Venezuela".

SCHAEL, Guillermo José. *El Universal*, 1958

Martín de Ugalde es un vasco que ha echado hondas raíces en Venezuela. En su cuentística, ha sabido cantar la psicología, el paisaje, el tipo humano de nuestro país, todo trazado con gracia y sencillez, con delicadez y buena fe. Debemos decir que en estos últimos años, Martín de Ugalde se ha revelado como uno de los buenos narradores venezolanos. En el relato corto, sabe realizar obra de artífice, expresándose en lenguaje donde la sencillez alterna con el arte.

El Universal, 1964

Ugalde es un admirable caso de adaptación a los bellísimos modos venezolanos de expresión verbal, conjugados con nuestras sobrias maneras de expresarnos. Tengo para mí que hoy por hoy son los venezolanos, sobre todo los andinos, quienes más dulce y hermosamente utilizan el castellano.

ARTECHE, Jose de. *La Voz de España*, 1964

Gran estilo el de Ugalde. Estilo de no dejarse ni una gota en la estilográfica a fuerza de incidir en los detalles más valiosos.

ARTECHE, Jose de. *La Voz de España*, 1964

En cuanto al estilo (Martín de Ugalde no necesita que lo digamos, porque él, y los que están acostumbrados a leerlo lo conocen) conciso y jugoso a la vez, buscando siempre el adjetivo justo para calificar al sustantivo justo. [Cuando los peces mueren de sed].

El Universal, 1965

Martín de Ugalde es ágil prosista. Es dueño de una prosa rica en giros y rica en léxico. No abusa de las imágenes, pero éstas, saltan afortunadas en el discurrir del relato. [Las manos grandes de la niebla].

El Universal, 1965

Es de advertir que estos cuentos son heterogéneos, de varios humores y dispares preceptivas, pero poseen la unidad de la persona del escritor, que es lo importante. ¿Cuáles son sus rasgos? Vigor en las descripciones, costumbrismo de buena clase, una especie de rancia naturalidad cadenciosa... En cuanto a las preocupaciones fundamentales, me parece que Ugalde ha logrado el equilibrio entre lo que él tiene de hombre grave y reflexivo y la tendencia a la plasticidad un tanto caricaturesca, corriente en la que bogan la mayoría de los narradores de la hora actual. Ugalde es honesto literariamente y de visión clara, limpia y asentada sobre unas cuantas verdades fundamentales de nuestra tierra; en este sentido se presenta desprovisto de retórica y extremadamente veraz, eso que se suele llamar auténtico. [Las manos grandes de la niebla].

PEÑALOZA, Frank. *El Mundo* (Caracas), 1965

Martín de Ugalde confirma en la obra que hoy vamos a comentar un bien ganado prestigio de narrador. Ugalde procede del periodismo y ha irrumpido en la literatura con unos métodos expresivos que de algún modo están influidos por su primer oficio. Quizá a este influjo periodístico podría atribuirse la "eficacia" del autor en cuestión, y también su flexibilidad para abordar, siempre con destreza, diversos modos de enfocar el cuento. [Las manos grandes de la niebla].

PEÑALOZA, Frank. *El Mundo* (Caracas), 1965

Otro elemento perteneciente al ámbito de la composición que utiliza Martín de Ugalde con frecuencia es el sueño. Para sus personajes, siempre atormentados, el mundo onírico constituye una forma de evasión. (...).

En cuanto a los modos de relato, o sea la forma discursiva utilizada para presentar la historia, Martín de Ugalde emplea normalmente la narración intercalada por diálogos que le dan mayor realismo y viveza.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

El primer acierto de Martín de Ugalde a la hora de presentarnos sus universos narrativos consiste en la formulación de los títulos. (...).

Desde un punto de vista sintáctico se advierte una preferencia muy acusada por el empleo de elementos nominales en detrimento de los verbales. (...).

Martín de Ugalde, en lo que se refiere a la construcción narrativa, demuestra tener un especial cuidado en la elaboración de los inicios y de los finales. (...).

De todas formas, es precisamente en los finales donde Martín de Ugalde se muestra como un maestro consumado. Uno de los procedimientos utilizados de manera habitual con la finalidad de impactar es la sorpresa.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Las anécdotas relatadas en la mayoría de los cuentos, ya lo hemos señalado, son simples y cotidianas en el sentido de que no se salen en absoluto de lo que a cualquier persona le puede suceder en un momento determinado. Son, sin embargo, la manera en que se nos presenta la historia y el soporte lingüístico de la misma los aspectos que confieren carácter artístico al texto.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Martín de Ugalde, efectivamente, maneja los resortes de estructuración y composición del cuento a la perfección.

BETI SAEZ, Iñaki. Martín de Ugalde:
Cuentos. I. De la nueva tierra y los inmigrantes, 1992

Muy pocos personajes de los cuentos de Martín de Ugalde son capaces de mantener largos parlamentos o conversaciones de tipo dialéctico. Su carácter primario o primitivo les predispone a comunicarse más con el lenguaje de la acción que con el lenguaje de la palabra. Sin embargo, cuando hablan o dialogan, partiendo de la economía lingüística de su estilo comunicativo, lo hacen a partir de argots, frases hechas, localismos, etc., cuya transcripción objetivista pone a prueba la capacidad de observación y estudio del propio escritor.

ASCUNCE ARRIETA, Jose Angel. *Sancho El Sabio*, 1993

Ugaldek ez zuen hartu euskara orduan nagusi eta txalotua zitzaion bere literatura latinoamerikarrari senide txipi bat egiteko edo aberri zaharrari hileta jotzeko. Bestek literatura folklorikoa egiten dutelarik, berak biziari, garaiari loturiko literatura egiten digu. Gazteak ditu protagonista, gazte borrokariak, kaletarrak, kontzientziatuak, modernoak. Estilo zuzena du, erretorikarik gatea, konzentratua. Esaldi labur batez adierazten du sarri tensio dramatikoaren leherketa. Ez, Ugaldek ez du hilek bezala idazten. Gerra bizi izan dutenatarik, irakurle gazteari, garaikideari, zuzentzen zaion idazle bakarra da. Bere tematika ausarta da, eta bere euskara –noizbait!– ahozkoa da, kalekoa, bere akats eta guzti. Edizio berrian, batuak ez dio freskotasunik kendu.

IZAGIRRE, Koldo. *Erroetatik mintzo*, 1993

"Iltzalleak" ipuin-liburuko "hizkera" nabarmenduko nuke azkenik: Zuzena da. Gihartsua. Kontakizunek berek duten giro urduria jaso nahirik-edo, halako urduritasunezko hizkera bat osatzen du Ugaldek: oso perpausa laburrak, kopulatiboak, puntu suspentsiboak, airean utzítako esaldiak, harridurak, interpelazio zuzenak...

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Oraindik inork nabarmendu ez badu ere, "barne-hizketa" etengabeak daude, oso dosi laburretan emanak, ipuinotan, eta barne-hizketa horien modernitatea, narrazioaren osagarri soil izatea trszenditu, eta narrazioaren beraren motore bilakatzetik dator.

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Ugalderen lehen ipuinotako modernitatearen beste ezaugarri bat ipuinaren "tajukera" da, erritmo biziz, elipsiez eta jauzi narratiboez osatua. Iradokizuna, zehar-esana eta ezkututzen dena ere kontakizunaren parte garrantzitsuak dira: idazleak hainbat elementuren "ausentzia" nabarmentzen du irakurleak lerro-arteko kontakizun eta mezu intsinuatuak ere jaso ahal izan ditzan.

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997

Hala ere irakurleak hautaketa horri iritzi liezaiokeen manikeismoak "ironia" du ukendu, eta, Lizardiren ondoren, Ugalde dugu tresna horri, gauza bat esan arren beste guztiz desberdin bat erakusten digun baliapide maltzurari, bere benetako neurria ematen dion euskal idazlea: begirada ez da esfinge hotz hieratiko batena, asmo jakinez bideratua baino...

LERTXUNDI, Anjel. *Martin Ugalde: leialtasun baten historia*, 1997